



## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# Dannevirke.

## Abonnement

Præget paa „Dannevirke“ for Aaarstørrelse af 20 Stk. den 1. Septembers. Betalingen er 20 Stk. uden for Landets af Salgsbureau og Stenogtrykkerne.

I August Maaned vil der i Vidensk. Selskabet være påbegyndt en Oversættelse af „Høvedsdømmet“, den nyeste Roman af Armand (B. A. Lindberg). Forfatteren til den forrige Bogen hedder „Det gamle spanske Dokument“.

**Bestlt, 2 August 1872.**

(Hos vor Forlagsmand.)

Artikel V: Vil den nu, da de to endelige Deputerede, hvis Navne disse sidste Forfatterer, som nævnes, omfatter Jørgen den værdifulde Udsagnelse somme til Udvalget? Jeg vil ikke sige, at det er umuligt, jeg vil ikke sige, at det er vanskeligt. Derimod skriver Wilhelm og Francis blot overbeviist somme til at tale med bisproven om Beslutning, men Artikel V uanset om nogen særlig. Tidligere har man foreskrevet de to endelige Deputerede, som først skal møde bisproven og derefter først og sidst møde de to endelige Deputerede.

Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede.

Deltager. Presidenten sagde, at han havde set de to endelige Deputerede, og at det var meget ubehageligt. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede.

Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede.

Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede. Det er dog ikke muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede, men det er dog muligt at sætte dem i forbindelse med de to endelige Deputerede.

man kan forløse Rusland. Et forslagsvis blive den Haand, som fører Skærsel, Rusland og Præsten sammen? Det kunne vi forslagsvis afvente, men vi maae indholde den ene Hændsledning, at de foreslaaede Forhandlinger blive afgjorende for Preuden's Bestemt.

Den franske Nationalforsamling er i Beredskab den 11. November. Tiden i Beredskab vil være 25 Deputerede af det Raadets Udvalg. Af de Forløb hore 15 til Lojen, deriblandt Derogte og Chanceraaler, 10 til de forskellige Senatsdeputerer, deriblandt Paul Martin og Taboulay. De øvrige ere mindre højsættede Forlovligheder. 6 af Senatsdeputerede af de Forløb Stemmer, nemlig fra 346 til 459, de 15 Deputerede betruede kun fra 344 til 492, de 4 øvrige Deputerede fra 300 til 408. — De øvrige vilte kun i Dag, Mandag, begjore sig til at møde den 12. August. — Den franske Nationalforsamling er i Beredskab den 11. November. Tiden i Beredskab vil være 25 Deputerede af det Raadets Udvalg. Af de Forløb hore 15 til Lojen, deriblandt Derogte og Chanceraaler, 10 til de forskellige Senatsdeputerer, deriblandt Paul Martin og Taboulay. De øvrige ere mindre højsættede Forlovligheder. 6 af Senatsdeputerede af de Forløb Stemmer, nemlig fra 346 til 459, de 15 Deputerede betruede kun fra 344 til 492, de 4 øvrige Deputerede fra 300 til 408. — De øvrige vilte kun i Dag, Mandag, begjore sig til at møde den 12. August. —

René Rasmussen  
Den 12. August 1872  
Historisk Samfund for Sønderjylland  
og Forening Gamle  
Danskernes Historie Online  
Online Sprogskursus, E-Lærebøger, Dagblende, Gavelle

# H. R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75

H. R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke  
1868-75

René Rasmussen

H. R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke  
1868-75



Udgivet af

**HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND**

i samarbejde med

**FORLAGET GAMMELTING**  
Haderslev

Aabenraa 1993

**René Rasmussen**

**H. R. Hiort Lorenzen og Dannevirke 1868-74**

**Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 71**

er udgivet af

**Historisk Samfund for Sønderjylland**

i samarbejde med

**Forlaget Gammelting, Haderslev**

med støtte af

**Jyllands-Postens Fond**

**H. P. Hanssens Mindefond**

**Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse**

**Dansk Lokalhistorisk Forening**

**Redaktion: Hans Schultz Hansen og Henrik Fangel**

**Sats: Mona Mitchell/Historisk Samfund for Sønderjylland**

**Tryk: Winds Bogtrykkeri Aps, Haderslev**

© Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN 0109-9264

ISBN 87-7406-074-0

**Anvendte forkortelser:**

<b>HBA</b>	= Haderslev byhistoriske Arkiv
<b>KBIB</b>	= Det kongelige Bibliotek
<b>LSH</b>	= Landesarchiv Schleswig-Holstein
<b>Mk.</b>	= Tyske Mark
<b>pf.</b>	= Tyske pfennige
<b>pr.D.</b>	= Preussiske Daler
<b>RA</b>	= Rigsarkivet
<b>Rd.</b>	= Rigsdaler
<b>Sdj. Mån.</b>	= Sønderjysk Månedsskrift
<b>Sdj. Årb.</b>	= Sønderjyske Årbøger
<b>Sgr.</b>	= Preussiske Silbergrosschen
<b>sk.</b>	= Danske skilling

# Indholdsfortegnelse

INDLEDNING.....	9
H. R. HIORT-LORENZEN .....	12
"DANNEVIRKE" 1868-75 .....	25
Hiort-Lorenzens køb af Dannevirke .....	25
Dannevirke som virksomhed .....	31
Mål og indhold .....	39
RETSSAGERNE 1868-70 .....	52
Preussisk og tysk presselovgivning .....	52
Berigtigelser.....	53
Udvisningsvåbnet .....	54
Hiort-Lorenzens første retssag .....	57
Indsamlings-sagen.....	58
Sagen Carl Blind .....	62
Sagen Bonnichsen .....	64
Kredsretsfor nærmelses-sagen .....	68
Sagen Scheel-Plessen .....	70
Mystifikationssagen og sagen Jep Jakobsen .....	73
Sagen Mommsen .....	82
RETSSAGERNE 1870-75 .....	86
Dannevirke under den fransk-tyske krig .....	86
Sagen Kornatzky og skolebogssagen.....	91
Sagerne Grothusen, den tyske hær og malkekoen .....	93
Sagen Wilhelm Tell.....	98
Sagerne om Industriudstillingen og von Krogh .....	101
Sagen Muusmann .....	106
Retssag sommeren 1874 .....	107
Sagen fysikus Hansen og præsterne.....	111
POLITI, ANKLAGER, DOMSTOLE OG PRESSEPOLITIK .....	115
Overvågningen af Dannevirke .....	115

Statsadvokaten .....	117
Domstolene.....	119
En ændret pressepolitik 1874-75 .....	122
Udblik.....	123
<b>ZUSAMMENFASSUNG .....</b>	<b>126</b>
<b>BILAG.....</b>	<b>130</b>
1. Presselove.....	130
Den preussiske presselov, 1851 .....	130
Den rigstyske presselov, 1874.....	132
Straffelovbog for de Preussiske Stater .....	134
Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich .....	134
2. Oversigt over retssager mod Dannevirke 1868-1874.....	136
3. Oversigt over tyske presseprocesser 1874-90.....	137
<b>LITTERATUR OG KILDER</b>	
Litteratur og trykte kilder.....	139
Utrykte kilder.....	141
<b>NOTER.....</b>	<b>142</b>
<b>PERSONREGISTER.....</b>	<b>153</b>

# Forord

Denne bog er en omarbejdet udgave af mit hovedfagsspeciale, som jeg afleverede ved Historisk Institut, Århus Universitet i august måned 1991. Både under udarbejdelsen af specialet og i forbindelse med omarbejdelsen af det til denne bog, har jeg modtaget megen hjælp og støtte. Det vil jeg gerne have lov til at takke for: Universitetet og Grænseforeningen har ydet økonomisk støtte til rejser til København og Slesvig.

Undervejs har jeg sikkert misbrugt mange venlige menneskers tålmodighed. Også dem vil jeg gerne takke: Først og fremmest min specialevejleder på Historisk Institut, universitetslektor Gerda Bonderup, der forstod at svinge pishen over mit syndige hovede.

Også Jakob Røjskjær på Haderslev Byhistoriske Arkiv fortjener en særlig tak for sin venlige imødekommenhed og støtte.

Det samme gør Herr Zirkel på Landesarchiv Schleswig-Holstein, der lynhurtigt ekspederede store mængder kildemateriale videre til Erhvervshistorisk Arkiv i Århus.

En særlig tak skylder jeg Birgitte Thomsen, som har læst korrektur, Hans Schultz Hansen, som har redigeret de typiske specialetræk bort, Dan Gjoske Petersen, der har udarbejdet figurer, og Gønke Grage, der har oversat sammenfatningen til tysk. For eventuelle fejl og mangler hæfter naturligvis kun jeg selv.

Endelig vil jeg gerne takke Hans Schultz Hansen og Henrik Fangel for hjælp til udgivelsen.

Og sidst, men ikke mindst, vil jeg gerne takke alle mine studiekammerater på Historie og medkollegianere på Universitetsparkens kollegium 9.I. Især dem, der trods alle odds holdt på, at jeg nok skulle nå det inden jeg blev 25 år!

Århus, den 9. nov. 1993

*René Rasmussen*



# Indledning

I den dansk-tyske nationalitetskonflikt i Sønderjylland i perioden 1864-1920 spillede pressen en vigtig rolle som aktiv deltager.

Den sønderjyske presses redaktører var meget bevidste om pressens politiske betydning og om de muligheder, der lå i benyttelsen af pressen i oplysnings- og agitationsøjemed. De deltog i det politiske liv på ledende poster, og det var ikke kun gennem redaktørgerningen, de indskrev sig en plads i historien. De mest kendte er nok rigsdagsmændene Gustav Johannsen og Jens Jessen, Flensborg Avis, og H. P. Hanssen-Nørremølle, Hejmdal. Men i samme åndedrag må man også nævne Hans Rudolf Hiort-Lorenzen, Dannevirke. I hans redaktions- og udgiverperiode 1868-79 var Dannevirke det blad i Sønderjylland, der havde den dygtigste ledelse og den største læserskare. Samtidig var Hiort-Lorenzen tiltænkt en ledende politisk rolle og var ved flere lejligheder inde i billedet som H. A. Krügers afløser i den tyske rigsdag. Det kan derfor undre, at Dannevirkes historie - i modsætning til Flensborg Avis' - kun er belyst ganske overfladisk. Det skulle denne bog gerne råde bod på, i hvert fald for perioden 1868-75, hvor Hiort-Lorenzen fungerede som ansvarshavende redaktør.

Det er bogens første formål at belyse Dannevirkes rolle i nationalitetskonflikten i Slesvig. Hiort-Lorenzen brugte, i samarbejde med de øvrige danske ledere i Nordslesvig, Dannevirke som et nationalpolitisk våben i den bitre strid mellem dansk og tysk. Derfor gives der en kort karakteristik af Dannevirke som avis, altså en redegørelse for omfang, udseende, økonomi, oplag osv. Dernæst belyses redaktionens politiske mål og de redaktionelle midler, man havde til sin rådighed og brugte i forfølgelsen af sine mål. I denne forbindelse er også redaktørens forhold til de ledende politikere og ikke mindst til hans egne læsere vigtig. Eftersom Dannevirke indtil 1875 i høj grad er Hiort-Lorenzens værk, er en karakteristik af Hiort-Lorenzen og hans politiske holdninger påkrævet.

De preussiske myndigheder var fuldt ud lige så bevidste om pressens rolle som de danske redaktører. De så den danske presse som "sjælen" i den danske nationalitetskamp og som hovedmodstanderen mod integrationspolitikken. Der måtte derfor sættes kraftigt ind med



*H. R. Hiort-Lorenzen (1832-1917)  
Fot. ca.1875, Det kongelige Bibliotek.*

bekæmpelse af den danske presse. Det skete indirekte i form af økonomisk bistand til den konkurrerende tysksindede presse, men også langt mere direkte med sagsanlæg, udvisninger og krav om et utal af berigtigelser, d.v.s. krav om indrykning af korrigerende artikler, hvis avisen havde indeholdt "ukorrekte" informationer.

Politiet - i Haderslev repræsenteret ved politimester Lüdgers, fra juli 1870 ved politimester Chemnitz - udgjorde det nederste lag i opsynet med pressen. Det var presseloven, der havde tildelt politiet denne opgave: Redaktøren skulle inden udgivelsen af sin avis aflevere et underskrevet eksemplar af dagens avis hos den stedlige politimyndighed. Politimesteren kunne så, hvis han mente, at avisens indhold stred mod presse- eller straffelov, foretage en foreløbig beslaglæggelse af avisen. Inden 24 timer skulle statsadvokaten - og inden yderligere 24 timer domstolen - stadfæste eller ophæve beslaglæggelsen. Statsadvokaten i Flensborg hed Macco, og han blev fra 1876 formand for retten i Flensborg. Han forpassede sjældent en lejlighed til at lægge sag an mod Hiort-Lorenzen. Sagsanlæggene pådømtes ved tre domstole: Flensborg kredsret var første instans, appellationsdomstolen i Kiel var anden instans, og overappellationsdomstolen i Berlin var tredje instans.

Det er bogens egentlige hovedformål at belyse Hiort-Lorenzens konfrontation med de preussiske myndigheder, specielt i form af pres-sesager. Hensigten er at få klarlagt linjerne i myndighedernes og

domstolens politik overfor den danske presse på dette tidlige tidspunkt i den preussiske provins Schleswig-Holsteins historie. Når litteraturen om Sønderjylland beskæftiger sig med presseforhold, beskrives de næsten altid med eksempler fra retssager ført imod Flensborg Avis i 1880'erne - retssager, der ofte har karakter af rene justitsmord. Derimod er 1870'ernes pressehistorie i meget høj grad underbelyst, og der er grund til at antage, at 1870'ernes presse havde friere forhold end 1880'ernes.

Man har kaldt den skiftevis hårde og bløde politik i Sønderjylland for en "siksak-kurs," men ikke forklaret den med ret meget andet end tysk vægelsindethed og skiftende regeringspræsidenter.<sup>1</sup> Netop i perioden 1868-75 skete der tilsyneladende en ændring fra en blød til en hård kurs, og det er denne ændring, der forsøges forklaret. Der vil blive lagt vægt på beskrivelsen af politi, statsadvokatur og domstole i Flensborg, Kiel og Berlin i den hensigt at redegøre for politiets og statsadvokatens arbejdsmetoder og arbejdsopfattelse i forbindelse med pressesager, samt at redegøre for domstolens principielle uafhængighed eller eventuelle mangel på samme i retssager med politiske overtoner.

I denne forbindelse er det nødvendigt at foretage en sammenligning med den øvrige oppositionspresse i Preussen og Tyskland som helhed (i denne periode specielt den katolske Zentrum-presse, der under den såkaldte "Kulturkamp" i midten af 1870'erne var udsat for forfølgelse fra Bismarcks side). Det skal derigennem klarlægges, om den nord-slesvigske presse i særlig grad var udsat for forfølgelse fra centralt hold, om en eventuel forfølgelse snarere var lokal betinget, eller om pressen blot delte kår med resten af den tyske oppositionspresse. I samme forbindelse foretages der en kort sammenligning med den efterfølgende periodes dansksindede presse - specielt med Jens Jessens redaktion af Flensborg Avis - for at redegøre for konsekvens eller in-konsekvens, linjer og overordnet struktur i de preussiske myndigheds politik overfor den danske presse.

# H. R. Hiort-Lorenzen

H. R. Hiort-Lorenzen blev født den 16. august 1832 i Haderslev som søn af købmand og stænderdeputeret Peter Hiort Lorenzen, der var et forbillede for sønnen. Peter Hiort Lorenzen var dybt engageret i politik og virkede som stænderdeputeret aktivt for en liberal forfatning for Slesvig og Holsten. I slutningen af 1830'erne brød han med den slesvig-holstenske liberale bevægelse og var i 1840 redaktør af bladet *Lyna* i Haderslev, ligesom han skrev en hel del i *Dannevirke*. Han blev igen stænderdeputeret fra 1841 og virkede nu for en konstitutionel frihed for Slesvig i forbindelse med Danmark. Situationen i Slesvig og Holsten blev skærpet, og han fremstod mere og mere som lederen af de danske slesvigere.

Den 11. november 1842 talte Peter Hiort Lorenzen dansk i stænder salen, og han "vedblev at tale dansk." Dette skridt kom til at betyde det endelige brud med slesvig-holstenerne, der reagerede meget voldsomt på hans tale. Samtidig betød det, at København for alvor fik øjnene op for det slesvigske spørgsmål. Peter Hiort Lorensens stejle, danske linje skaffede ham mange fjender - også indenfor den nærmeste familie. Selv om han fik støtte fra liberale kredse i København, var den langt fra tilstrækkelig, og han måtte lukke købmandsforretningen. Han fortsatte sit politiske virke, men døde pludselig af lungebetændelse i 1845.

H. R. Hiort-Lorenzen blev dybt præget af faderens nationalpolitiske arbejde og opvæksten i et meget nationalt bevidst dansk hjem, og han var stolt over sin danskhed. Men også den meget håndfaste konfrontation med selv nære familiemedlemmer prægede ham: Da en stor del af familien i begyndelsen af 1840'erne vendte faderen ryggen, fordi "Hjemmetydskeriet havde faaet Tag i dem, uagtet de alle var fødte Danske," fik han "en Følelse af Harme over at være i Slægt med saadanne Mennesker."<sup>2</sup> Også i skolegården fik Hiort-Lorenzen tidligt en "national bevidsthed" - han fik bank af de tysksindedes sønner på grund af faderens politiske arbejde. Også lærerne var efter ham, og måske derfor blev han i sommeren 1843 flyttet til Sorø Akademi, hvorfra han i 1851 tog studentereksamen.

I 1856 tog han juridisk embedseksamen, og efter at have tjent et par



*Fra gaden i Slesvig den 6. februar 1864. Mange borgere hilste den preussiske besættelse med begejstring. I baggrunden i midten lægges der hånd på herredsfoged H. R. Hiort-Lorenzen. Træsnit i Illustreret Tidende 1864.*

år som amtssekretær i Flensborg og senere i Haderslev, fik Hiort-Lorenzen i 1859 - som så mange andre tyskkyndige dansksindede - en embedsstilling i Sydslesvig; som borgmester, politimester og byfoged i Eckernförde. Tidligere samme år havde han giftet sig. Den udkårne var Oline Johanne Dorothea Bruun Muus, datter af den rige, københavnske grosserer og konsul, Elias Bendz Muus. Det var en familie, han allerede dengang var nært knyttet til. Konsulen, der oprindeligt havde haft bopæl i Odense, havde bl. a. betalt for hans uddannelse i Sorø.<sup>3</sup> I 1860 blev Hjort-Lorenzen herredsfoged i Angel med bopæl i Slesvig by. Her fik han tre børn med Oline.

Da krigen i 1864 brød ud, måtte Hiort-Lorenzen under dramatiske omstændigheder forlade Slesvig. Derpå tog han til København, hvor han en tid lang bestyrede et militært lazaret på Frederiksberg Slot. Her fik familien sit fjerde barn, men kort efter døde Oline. Lazaret blev nedlagt i 1865 og så stod Hiort-Lorenzen overfor at skulle tage stilling til sin fremtid. Han kunne ganske vist hævde en beskedent pension, men det huede ikke en energisk mand som ham. I efteråret 1865 rejste han derfor tilbage til Haderslev, hvor han sammen med sin sø-

ster og sine fire børn lejede sig ind i Godske Nielsens hus på "klosteret", hvor Dannevirke havde haft sit trykkeri og sin redaktion.

Flere gange forsøgte han at få advokatbestalling, men på grund af sin fortid som dansk embedsmand uden held. Man kan iagttage en stigende frustration i Hiort-Lorenzens breve til August Regenburg.<sup>4</sup> Den temperamentsfulde og energiske Hiort-Lorenzen savnede noget at give sig til. Han forsøgte at organisere de danske vælgere i Haderslev, men i første omgang uden større succes: Der var i byen en udbredt tro på, at afstemningen var nært forestående, og at en egentlig organisering derfor var unødvendig. Men det lykkedes at få Haderslevs borgere i stort tal til at stemme ved valgene i 1867 takket være et "indpisker-system," der kontrollerede, om alle danske rent faktisk også stemte.

Også af rent personlige grunde måtte Hiort-Lorenzen nødvendigvis have et arbejde med en pæn indtægt. Han havde i foråret 1867 fået sin afdøde kones lillesøster, Betzy Magdalene Frederikkens, ord på, at hun ville "træde mine Børn i Moders Sted," men ægteskabet kunne naturligvis først indgås, når han kunne forsørge hende stands-mæssigt.<sup>5</sup> Ægteskabet blev først en realitet den 1. september 1868 - altså halvandet år efter.

Således var Hiort-Lorenzens situation ved årsskiftet 1867-68 - 35 år gammel og allerede med en fortid som højtstående lokal embedsmand, med en opvækst i et stærkt dansknationalt-præget hjem, og søn af en berømt dansksindet, sønderjysk leder. Med en barndom og ungdom præget af konfrontationer af national karakter: Som 13-årig havde han oplevet faderen slide sig op i nationalitetskampen, som 16-årig havde han oplevet udbruddet af 1. slesvigske krig, og som 31-årig - med stilling som dansk embedsmand med den klare opgave at styrke danskheden i Sydslesvig - nederlaget i 1864.

Købet af Dannevirke i 1868 og avisdriften omtales nedenfor, men Hiort-Lorenzen og hans øvrige politiske arbejde skal kort skitseres her. Som nævnt var han allerede tidligt gået i gang med at organisere de danske vælgere i Haderslev, og på lokalt plan virkede han i en år-række som formand for Kommunalforeningen. Han var også næstformand i det udvalg, der organiserede den nordslesvigske industriudstilling, og han var med til at organisere dyrskuer m.m. Han var én af mændene bag den store underskriftsindsamling (massepetition) i 1869, der skulle formå kong Wilhelm til at foranstalte den længe ventede afstemning om genforeningen, og han var ophavsmand til idéen om at opstille Krüger som rigs- og landdagskandidat i både Haderslev, Sønderborg-Aabenraa og Flensborg valgkredse. Han fungerede ligeledes som Krügers nære politiske medarbejder i udarbejdelsen af rigsdags-



*Nicolai Ahlmann (1809-1890) og Hans A. Krüger (1816-1881) valgtes af de dansksindede nordslesvigere til medlemmer af den preussiske landdag fra 1867, Ahlmann indtil han forlod Sønderjylland i 1875, Krüger, der også var rigsdagsmand, indtil sin død. Fot. Frederiksborg-museet.*

taler. Med andre ord var han en ledende skikkelse i haderslevsk og sønderjysk politik.

Som redaktør for landsdelens førende politiske dagblad var han naturligt nok et oplagt emne som nordslesvigernes repræsentant i land- eller rigsdag. Men hvordan stemte hans grundholdninger overens med den magtfulde sønderjyske leder Hans Krügers kurs?

Kort fortalt gik dennes såkaldte "edsnægter-politik" eller "protest-politik" ud på, at de delegerede i landdagen kun var villige til at aflægge ed på den preussiske forfatning under forbehold af den i Prag-fredens paragraf 5 lovede afstemning i Slesvigs nordlige distrikter.<sup>6</sup> Dette forbehold blev ikke anerkendt, hvorefter de delegerede nedlagde deres mandater, og der blev udskrevet omvalg.<sup>7</sup> Det samme tema gjorde sig gældende i embedsstillingerne: Præster, skolelærere osv. skulle aflægge ubetinget ed på den preussiske forfatning - gjorde de det ikke, blev de afskediget.

Kursen var stukket ud, men det er interessant at iagttage en markant forskel mellem Sønderjyllands vestlige og østlige del. Vesteregnet nægtede konsekvent eden, hvorimod man på østeregnet søgte en mere pragmatisk linje ud fra den betragtning, at tyskere eller tysksindede i

embedsstillingerne ville svække mulighederne for dansk indflydelse i dagligdagen betragteligt.

Udadtil støttede Hiort-Lorenzen i Dannevirke Krügers kurs, men meget tyder på, at han personligt havde en anden holdning: I et brev til Regensburg skrev han, at han ikke havde "den mindste Betænkelighed derved (at aflægge eden, forf.), da jeg hverken har de sygelige Forestillinger derom, som Enkelte lægger for Dagen, eller ønsker mere end høist nødvendig at være Martyr, en Rolle andre synes at attraae...". Han var bestemt villig til at aflægge eden for at få en stilling som advokat, politimester eller dommer.<sup>8</sup> På grund af Hiort-Lorenzens fortid som dansk embedsmand faldt det imidlertid lidt tungt med mulighederne, eftersom regeringen i Slesvig ikke mente, at tiden var inde til at tage de danske embedsmænd til nåde.<sup>9</sup> Inden en eventuel edsaflæggelse kunne komme på tale, overtog han Dannevirke, og spørgsmålet om edsaflæggelse blev derfor ikke aktuelt.

Underligt nok står der i den karakteristik af Hiort-Lorenzen, som Flensborg Kredsret sendte til Magdeburg i anledning af hans afsoning af en 8-måneders fæstningsarrest i 1875, at han i 1867 havde nægtet eden, og derfor havde været nødt til at opgive juraen.<sup>10</sup> Det har imidlertid ikke fra anden side kunnet bekræftes, at han nægtede eden. Tværtimod tyder brevmateriale mellem Hiort-Lorenzen, overpræsident Scheel-Plessen og retsformand Ebert i Kiel på, at det var hans fortid som dansk embedsmand og ikke edsnægtelse, der var skyld i vanskelighederne.<sup>11</sup> Hovedsagen er vel egentlig, at han personligt anså edsnægtelsen som uheldig politik, omend han offentligt støttede Krüger.

Alligevel var Hiort-Lorenzen flere gange på tale som rigs- og landdagskandidat - første gang i begyndelsen af 1871, da Krüger var ved at køre træt. Hiort-Lorenzen var også i kraft af sit politiske samarbejde med Krüger en oplagt kandidat. Nic. Ahlmann skrev den 24. januar 1871 til Hiort-Lorenzen, at efter Krüger ville Hiort-Lorenzen være "den nærmeste" til at tage imod valg: "De venner, jeg har talt med om denne Sag, ere enige med mig i, at ingen i Nordslesvig har et saa klart og reent Program som De, "Dannevirke"s redaktør, og at De vilde fastholde den af K og mig førte Modstand efter vore Landsmænds Ønske..."<sup>12</sup>

Hvordan Hiort-Lorenzen ville have handlet som valgt kandidat, er naturligvis et åbent spørgsmål: I rigsdagen krævedes ingen ed, men med hensyn til landdagen er svaret mere tvivlsomt. Noget svar får vi aldrig: Krüger besluttede sig for alligevel at genopstille.<sup>13</sup> Han fortsatte også den afstukne kurs i landdagen, men ikke uden at møde modstand hos blandt andre Hans Lassen, der gik ind for at aflægge



eden, og som havde opbakning på Als og på store dele af østkysten.

Da Ahlmann i 1875 nedlagde sit mandat til landdagen, blev Hans Lassen stillet op og valgt, og man imødeså med spænding, om han ville bøje sig for Krüger eller udstikke en ny kurs. Også Hiort-Lorenzen, der sad otte måneder på fæstningen i Magdeburg var spændt. Han glædede sig over Hans Lassens valg, men imødeså samtidig store interne problemer i den sønderjyske lejr. I et brev til pastor Mørk Hansen den 23. oktober 1875 gjorde han sig nogle tanker omkring fremtiden: Han håbede ganske vist, at Lassen ville bøje sig for Krüger, så splittelsen kunne undgås, men bøjede Lassen sig ikke, ville Krüger være nødt til at trække sig, "og saa vilde der komme nyt Valg i Haderslev. Jeg vilde da meget ønske at blive valgt, fordi jeg virkelig troer, at ingen bedre end jeg vilde kunne indlede en ny Krigsførelse uden at kompromittere den tidligere, hvad der for enhver Pris maa undgaaes."<sup>14</sup> Lassen bøjede sig dog for Krüger, og blev ved med det indtil Krügers død i 1881. Først i 1888 sluttede kampen med eds-aflægernes sejr - og da var Hiort-Lorenzen for længst tvunget bort fra Sønderjylland.

Hvad edsspørgsmålet angik, synes Hiort-Lorenzens stilling altså forholdsvis klar: Han så gerne en kursændring, men ikke på bekostning af det indre sammenhold. Og var der noget Krüger og vesteramterne ikke ville, så var det at begå det forræderi, de anså edsaflæggelsen for at være. Men selv om det var gået anderledes, og Krüger havde trukket sig i 1875, er det måske alligevel tvivlsomt, om Hiort-Lorenzen på dette tidspunkt havde kunnet fremstå som den samlende skikkelse i Haderslev-kredsen: Det var ikke kun edsspørgsmålet, der splittede i de år; også den danske forfatningskamp og partidelingen Højre-Venstre satte de sønderjyske sind i kog.<sup>15</sup> Og her indtog Hiort-Lorenzen en ærkekonserverativ højreholdning.

Hans Krüger derimod var allerede tidligt præget af venstre-holdninger. I løbet af 1870'erne brød han med højrekredsene i Danmark og indgik i et tættere samarbejde med Venstre. Det skete i fuld overensstemmelse med størstedelen af de overvejende grundtvigianske indstillede danske ledere i Haderslev Vesteramt og vesterregnen i det hele taget, hvor også edsnægterne stod stærkest.<sup>16</sup> Det bragte ham imidlertid på konfrontationskurs med det konservativt indstillede borgerskab i østkystbyerne. Hiort-Lorenzen brugte en hel del spaltepads på at kommentere den danske forfatningskamp og på at rakke ned på Venstre - så meget, at det begyndte at blive en trussel for sammenholdet i Sønderjylland. Forholdet til Krüger blev køligere allerede fra midten af 1870'erne, og Krügers breve til Dannevirke blev sjældnere. I slutningen af 1870'erne kan man ligefrem tale om dyb, gensidig uvilje.

Krüger var nu syg og svækket, men nægtede at trække sig. Og Hiort-Lorenzen anså det for en stor fejl at vedblive at vælge "den helt imbecile" Krüger til landdagen. Lad gå at man, så længe der var liv i ham, stillede ham op til rigsdagen, når han nu trak så mange stemmer. Men hans afløser måtte nødvendigvis oplæres i landdagen først, og det måtte kunne realiseres nu, "da Krüger er så sløv, at enhver maa kunne se det," skrev Hiort-Lorenzen til Gustav Johannsen i 1879.<sup>17</sup>

Blandt andet på grund af Dannevirkes behandling af forfatningskampen indkaldte Krüger til et møde sidst i 1873. Her måtte Hiort-Lorenzen afgive et løfte om for fremtiden at undgå ensidighed i behandlingen af den kongerigske partistrid.<sup>18</sup> Hans artikler kunne dog stadigvæk sætte sindene i kog - bl. a. hos Rødding højskoles forstander, Cornelius Appel. Kunne de to skrive venligt spøgende sammen i 1869, havde tonen i et brev fra Hiort-Lorenzen den 31. maj 1876 fået en ganske anden lyd.<sup>19</sup> Brevet, der er et svar på et brev fra Appel og refererer dele af dette, lyder i uddrag: "Kalde De "Dannevirke" en "uforsvarlig og fordærvelig" Læsning, da staar De meget isoleret i Deres Anskuelse; i alt Fald tager jeg med stor Sindsro og god Samvittighed imod en saa grov Beskyldning... Mishage "Dannevirke" Dem, kunde De jo holde "Morgenbladet," "Social-Demokraten" og lignende komiske repræsentanter for "Venstrefolket". Vilde De mig og min Virksomhed til Livs, faae De benytte de kongerigske Venstreorganer eller de tydske Blade... Jeg føler mig ved det store Flertal af Sønderjyderne." Brevet beskylder "de herrer Venstremænd i Vesteramtet" som "det lille Mindretal i vor Kreds" for at give tyskerne "våben i hånd" og skabe "Splidagtighed i vore Rækker." Selvom Hiort-Lorenzen nægtede at give sin korrespondent mundkurv på, afsluttedes brevet med en slags overenskomstforslag: Hiort-Lorenzen lovede ikke at bruge Appels brev offentligt, hvis Appel til gengæld lovede ikke at bruge Hiort-Lorenzens. Der var krig på kniven, men splittelsen skulle helst ikke ud i offentligheden.

Flere andre forsøgte at tale Hiort-Lorenzen til fornuft. L. Jacobsen fra Brøns Mølle manede den 20. juni 1874 til besindighed: "Det har længe været mig bekjendt, at der i Vestereggen hersker en vis Utilfredshed med, at der nu og da i "D.v." faldt misbilligende Ytringer om det forenede Venstres Færd. ... Vi troe det tjener Sagen bedst offentligt at tie dermed, indtil Maalet "at komme tilbage" er naaet og vi blive kaldede til at deltage deri."<sup>20</sup> Men lige meget hjalp det. Hiort-Lorenzen var en stejl og temperamentsfuld mand, og det er nok et spørgsmål, om han ville have kunnet repræsentere sønderjyderne til deres tilfredshed - hvis han da overhovedet havde haft en chance for at blive valgt. Måske i 1871, men nok ikke i 1875.

Problemet var i høj grad hans konservatisme. Den slesvigske bondestand kom med Danmark som et førende landbrugsland under en stigende kulturel påvirkning fra danske liberale landbrugskredse, og overfor denne udvikling måtte Hiort-Lorenzens konservatisme komme til kort, specielt fordi konservatismen med Estrup blev stærkt antiliberal og undertrykkende. Et andet alvorligt handicap for Hiort-Lorenzen var, at han i 1875, hvor nye kræfter så småt begyndte at komme til, tilbragte sammenlagt ni måneder i fængsel og fæstningsarrest. Han var derfor afskåret fra at blande sig i sønderjysk politik, og meget tyder på, at han efter sin hjemkomst ved årsskiftet 1875-76 måtte se sig kørt ud på et sidespor.

Selvom Hiort-Lorenzen ikke just var en kompromissets mand, nød han alligevel stor anerkendelse for sit politiske arbejde, og denne korte redegørelse for hans politiske anskuelser yder ham ikke fuld retfærdighed; her er først og fremmest lagt vægt på de punkter, hvor Hiort-Lorenzen havde markante og kontroversielle synspunkter. Men på det nationalpolitiske plan var han helt i tråd med de øvrige ledere, for så vidt de nu lader sig slå sammen under én hat, og man anerkendte og værdsatte hans nationale arbejde i Dannevirke. Det var ikke målet, men midlerne, man var uenige om. Man anerkendte også hans politiske arbejde fra rigsdansk side og benyttede ham bl. a. til at øve indflydelse på den noget uregerlige Krüger, f. eks. i forbindelse med Krügers forespørgsel i rigsdagen i april 1877 - i øvrigt uden held.<sup>21</sup>

Hiort-Lorenzen var en meget nationalt bevidst mand - han nærede af oprigtigt hjerte en fædrelandskærlighed til Danmark og alt dansk - en følelse, han betegnede som "den ædleste af alle følelser."<sup>22</sup> Han så et tæt, nationalt broderskab mellem slesvigere og danskere: "Den danske Slesviger har, saa langt Historiens Vidnesbyrd gaer tilbage, været ét med det danske Folk, de have fælles Sprog, fælles Karakter, deres særlige og intellektuelle Standpunkt er det samme." "Han (den danske Slesviger) vil aldrig føje sig ind under en anden Stat og et andet Folk, men stræbe efter at vedligeholde Forbindelsen med Danmark," for "dette er saa dybt rodfæstet i Tingenes Natur, at ingen... vil kunde forandre dette uundgaaelige Forhold."<sup>23</sup> Hiort-Lorenzen satte det nationale tilhørsforhold i højsædet som noget naturgivent. Når han alligevel anså en national agitation for at være nødvendig, må det skyldes, at der udover en bevidstgjort dansk befolkningsdel, der havde brug for organisation, også fandtes en ikke ubetydelig befolkningsdel med et "lunkent" forhold til nationaliteten, der havde brug for agitation. Hjemmetyskheden havde vist, at denne gruppe lod sig "omvende" nationalt set, selvom tilhørsforholdet - ifølge Hiort-Lorenzen - måtte være dansk. Derfor måtte hans agitation dels rette sig

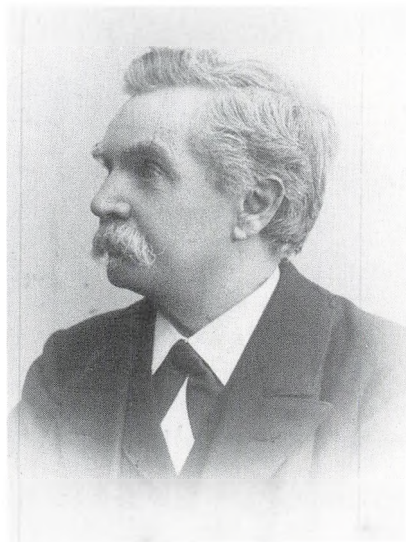


*Jes Jørgensen Bjørnshauge (1838-91) knyttedes i 1874 til Dannevirke, som han i 1877 blev redaktør af. I 1879 købte hans broder, dyrlæge J. H. Bjørnshauge, Dannevirke og Freia, som J. J. Bjørnshauge herefter ledede til sin død i 1891. I striden mellem eds-aflæggere og edsnægttere stod Bjørnshauge på edsnægternes side, en ikke uvæsentlig grund til at avisen Modersmaalet blev startet i 1882. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.*

imod den tyske agitation, dels imod netop denne gruppe for at "vække" dens "slumrende" danske nationalitet.

Politisk var han som nævnt stærkt højreorienteret og bekæmpede ofte og gerne Venstre. Måske fordi Højre traditionelt interesserede sig mere for Sønderjylland end Venstre, men højst sandsynligt også ud fra det synspunkt, at Venstre i forsvarsspørgsmålet svækkede Danmark og lagde landet åbent overfor den fremmarcherende tyskhed. Blandt andet derfor fandt han det også bydende nødvendigt med en kraftig, national indsats i Slesvig, for hvis først danskheden i Slesvig faldt, "hvad var saa Nørrejylland værd?"<sup>24</sup> Denne udtalelse siger heller ikke så lidt om Hiort-Lorenzens syn på nationalitet: Det var noget, man individuelt måtte tage stilling til og gøre sig klart, selv om man naturligvis var født ind i et nationalt tilhørsforhold. Nationaliteten kunne "slumre," men den kunne så sandelig også vækkes igen - og det var hans opgave at gøre det i Dannevirke.

Hiort-Lorenzen var både stædig og hidsig, hvilket skaffede ham fjender og også betød, at han i nogle situationer tabte hovedet. P. Vedel, direktør i det danske udenrigsministerium, skrev i et brev til den danske gesandt i Berlin, Quaade, at Hiort-Lorenzen var "En brav Fyr."<sup>25</sup> Men Hiort-Lorenzen var også en mand, som fuldmægtig i kirke- og undervisningsministeriet, A. F. Asmussen, i et brev til A. P. West kaldte "en nedrig Karl."<sup>26</sup> Hiort-Lorenzen var dog overvejende vellidt, af sine venner og af befolkningen i Sønderjylland, og i særdeleshed i Haderslev. Pastor J. Jørgensen, der som ung kom i Hiort-Lo-



*Nicolai Mathias Grünwald (1836-1902) var født og opvokset i Haderslev. Han var fra 1870'erne knyttet til "Dannevirke" som medarbejder. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.*

renzens hus, beskrev ham som "nærmest lille, elegant. Hans Ansigtstræk med det mørke Haar og Fipskæget mindede om en Franskmand.<sup>27</sup> Det urbane hos ham var forenet med Velvillie overfor jævne Mennesker, og han sad inde med et godt Kendskab til Omegnens Bønder." Jørgensen beskriver også Hiort-Lorenzens tre lidenskaber: Adelshistorie, havebrug - specielt vindyrkning, og ikke mindst diletantkomedie, hvor han spillede førsteelsker og havde en smuk sangstemme.<sup>28</sup>

Midt i al postyret omkring edsnægtelse og forfatningskamp måtte Hiort-Lorenzen pludselig forlade Sønderjylland. I efteråret 1877 udgav han en familiestamtavle. Af den fremgik det, at han under freds slutningen i 1864 havde fungeret som lazaretforsvarer i København, hvorfor de preussiske myndigheder på dette noget tvivlsomme grundlag stemplede ham som dansk statsborger. Som ikke-preusser kunne de udvise ham, hvis de fandt ham "lästig", og det gjorde de da uden for enhver tvivl. Der blev ført lange forhandlinger mellem København og Berlin, men den 15. november 1877 kunne gesandten i Berlin, Quaade, underhånden meddele Hiort-Lorenzen, at sagen var tabt, og at han ville blive udvist.<sup>29</sup>

Hiort-Lorenzen tog straks til København for at undgå en decideret udvisning, der ville have forhindret ham i at kunne vende tilbage. Et par dage efter kom han igen til Sønderjylland og afviklede sine affærer. Nicolai Grünwald, der allerede siden 1875 havde fungeret som ansvarshavende redaktør, overtog Dannevirke. Aabenraa-avisen

# Folke-Bladet,

Nyheds- og Avertissements-

Udvaldt Redaktør H. P. Festersen.

Nr. 21.



Tidende for det nordlige Slesvig,

Trykt af B. L. Schüge.

3. Hæftang.

Kjøbenhavn, Mønstergade 1, Høst  
- og Gæstgæver  
- Indvaldt Redaktør.

Haderslev, Fredagen den 19. Februar 1875.

Indrettede af  
den danske  
- og Gæstgæver  
- Indvaldt Redaktør.

*"Folkebladet. Nyheds- og Avertissements-Tidende for det nordlige Slesvig" begyndte at udkomme i 1873 som en tysksindet men dansksproget avis. W. L. Schütze, der også udgav Nordschleswigs Tidende, stod som udgiver, mens A. P. Festersen var redaktør. Festersen drev desuden et udvandringskontor og havde kontor i Naffet 2.*

Freia, som Hiort-Lorenzen havde købt i 1874, overtog Grünwald proforma den 16. november 1877 i samarbejde med J. J. Bjørnshauge. Bjørnshauge, der siden 1874 havde været tilknyttet Dannevirke og forestod den daglige ledelse af bladet, var ligesom Hiort-Lorenzen stærkt konservativ og skrev ivrigt imod Venstre. Hiort-Lorenzen bosatte sig i København, men vedblev at eje Dannevirke-Freia indtil april 1879.

Da Hiort-Lorenzen solgte Dannevirke i 1879, gav det anledning til en del ballade, blandt andet som følge af den efterhånden uoverstigelige kløft mellem højre- og venstrefolk. Allerede kort efter Hiort-Lorenzens afrejse forsøgte Krüger at få en ny mand som redaktør på Dannevirke. Det var tidligere lærer A. P. West, der, som Hiort-Lorenzen tidligere havde været det, var Krügers nærmeste rådgiver og skrev hans taler til rigsdagen. Officielt var Krügers begrundelse, at Dannevirke var blevet for dyrt, og at det var ved at blive udkonkurreret af det billigere, danskskrevne, men tysksindede blad "Folkebladet" (det tidligere Nordschleswigs Tidende). Desuden var han utilfreds med bladets højreprægede informationer om partistriden i Danmark. Det kom ligefrem til et skænderi mellem Krüger og Bjørnshauge, der havde hørt rygter om, at Krüger ville starte et nyt blad i Haderslev sammen med den unge Axel V. Th. Sabroe (søn af Dannevirkes tidligere redaktør og trykker, Th. Sabroe).<sup>30</sup> West skal imidlertid have stillet for store krav som redaktør ("5600 kr. i Gage, fri Bolig, Raadighed over hele Personalet samt Godtgjørelse for Mulkt og Procesomkostninger").<sup>31</sup> Det kunne Hiort-Lorenzen ikke gå med til. Men dermed var sagen langt fra afsluttet. Den senere rigsdagsmand fra 1884-86, tobaksfabrikant Junggreen, der havde overværet skænderiet

mellem Krüger og Bjørnshauge om Dannevirkes politiske linje, blev mod sin vilje blandet ind i sagen. Junggreen kontaktede Hiort-Lorenzen for at forhøre sig om salget; Hiort-Lorenzen var dog utilbøjelig til at sælge til West, da han havde forhørt sig i Haderslev om den påståede utilfredshed med Dannevirke, og den ikke blev bekræftet.

West gik imidlertid stadig i tanker om enten at købe Dannevirke eller at starte et konkurrerende blad, hvilket Junggreen advarede ham imod. Hiort-Lorenzen forsøgte sig med en model, hvorefter Bjørnshauge og West kunne arbejde sammen - men idéen var dødfødt fra starten.<sup>32</sup> Det ville være umuligt at lade en Estrup-tilhænger og en venstremand samarbejde. Hiort-Lorenzen tilbød forgæves sidst på året 1878 Bjørnshauge at købe bladet og ejendommen, men lovede ham dog forkøbsret i tilfælde af et salg. Først på året 1879 tilbød West at købe Dannevirke-Freia og ejendommen på klosteret for 80.000 kr, og Hiort-Lorenzen lod forstå, at hvis Bjørnshauge ikke ville købe til samme sum, ville han afhænde bladene til West. Det gav anledning til rygter om, at West allerede havde købt bladet, men i stedet købte Bjørnshauges bror, J. H. Bjørnshauge, bladene og lod J. J. Bjørnshauge køre dem. Hiort-Lorenzens begrundelse var den, at Bjørnshauge som mangeårig medarbejder og som bosiddende i Haderslev var den, der på bedste måde kunne løfte arven efter ham selv.<sup>33</sup> At han også stod Hiort-Lorenzen langt nærmere politisk end West, betød vel

# Haderslev Avis.

Nyheds- og Annoncements-Tidende for Nordflæsbvig.

Provenummer.

Mandag den 17. Juli.

1878.

## Abonnements-Indbydelse.

Den stigende Interesse for offentlige Antagender og den med den voksende Oplysning følgende Trang til uihildede og paatidelige Efterretninger fra alle Diraader giver Underrettede Naab om, at en billig Nyheds- og Annoncements Tidende vil finde en gunstig Modtagelse hos vor Byes og Omegns Befolkning, og jeg tillader mig derfor at fremsende et Provenummer af Bladet og indbyde til Abonnement deraa.

„Haderslev Avis“ vil fra 1ste Juli d. N. udkomme tre Gange om Ugen til en Pris af 1 Rmk. i Aar talet ogl. Forfærdelsesomkostninger og indeholde Nyheder fra Land og Udlandet, lokale Nyheder, Handels- og Markedsberetninger, Genfærdninger etc. etc. og vil saaledes søge at bringe Læserne et saa righoldigt Stof som muligt. A politisk Hensende vil Bladet strengt afholde sig fra alle Partistridigheder og kun være rent objektivt refererende.

*A. P. West startede "Haderslev Avis" den 1. juli 1879, da det ikke lykkedes ham at erhverve "Dannevirke". Trods en utrolig lav annoncepris på 10 pf. pr. linje lykkedes det ikke at skabe tilstrækkelig interesse om bladet, der gik ind den 31. marts 1880.*

# Modersmaalet.

Modersmaalet er et nyt Udgivelses-  
Blad, som læses af alle, som vil  
være lærere i Skole og Hus.  
Saa læs det med et Blik.  
Udgivet af  
Axel Sabroes

Overens. Det er den nye Skole.  
Du læser det Udgivelses-  
Blad, som læses af alle, som vil  
være lærere i Skole og Hus.  
Saa læs det med et Blik.  
Udgivet af  
Axel Sabroes

Udgivet af **Th. Sabroes**' Boghandel i Haderslev. — **Axel Sabroes** i Haderslev ansvarlig over for Bredskolen.  
Trykt i „Modersmaalet“'s Officin (Axel Sabroes) i Haderslev.

Prænummer.

Haderslev, Onsdagen den 20. Septbr. 1882.

1. Aargang.

*Axel Sabroes "Modersmaalet" blev - med en annoncepris på 15 pf. pr. linje - mere levedygtigt. Dets første nummer udkom den 2. oktober 1882, og det overtog i 1903 Dannevirke.*

heller ikke så lidt. Det var ved denne lejlighed, West skrev til A. F. Asmussen: "Jeg har ikke den mindste Tillid til Lorenzens Ærlighed og Beregninger".<sup>34</sup> West startede et nyt blad, "Haderslev Avis," men det gik ind efter ni måneder. Til gengæld fik Sabroes blad "Modersmaalet" ved sin start i 1882 øjeblikkelig succes som både billigere og mere neutralt i den danske partistrid.

Det viste sig senere, at Bjørnshauge måske ikke var så godt et valg alligevel. Efter J. J. Bjørnshauges død i 1891 skrev P. Eliassen om ham, at han havde bragt "ikke ringe Ofre for sin dybe Overbevisning" i de pengebøder og procesomkostninger, han måtte udrede af egen lomme, "thi i Virkeligheden rammer store Pengebøder ofte haardere end politiske Fængselsstraffe. Det er jo tit saaledes, at man i de pekuniære Spørgsmål bedst ser, hvad der bor i et Menneske."<sup>35</sup> Provinslanddagsmanden P. Skau, der havde støttet Hiort-Lorenzen i hans valg af køber, skrev derimod til Hiort-Lorenzen allerede den 6. oktober 1880: "Bjørnshauge er, som hele hans Slægt, Gjerrigheden selv, og det er hans og Sagens store Ulykke, thi Gjerrighed og Kamp imod Voldsherredømmet forlignes daarligt sammen. West vilde have været et bedre Valg. Han forstaaer ogsaa bedre at omgaaes Folk. Men - det er ikke svært at være bagklog."<sup>36</sup> Broderen, J. H. Bjørnshauge, endte med at køre Dannevirke helt i sæk i 1899 og efter en periode på tyskvenlige og tyske hænder blev det i 1903 slået sammen med "Modersmaalet."



# "Dannevirke" 1868-75

## *Hiort-Lorenzens køb af Dannevirke*

Dannevirke blev grundlagt som ugeblad af købmand P. Chr. Koch og var allerede fra første nummer den 15. juni 1838 kastet ind i nationalitetskampen. Det var midt i den begyndende sprogkamp, og det vakte ikke så lidt opmærksomhed, at bladet var det første i Slesvig, der var skrevet på dansk.<sup>1</sup> Tidens ledende mænd skrev i Dannevirke: Flor, Manicus, Peter Hiort Lorenzen, Laurids Skau, Grundtvig m.fl., og Dannevirke videregav deres holdninger til et bredere publikum. Fra nytår 1848 udkom Dannevirke tre gange ugentligt. 1. slesvigske krig 1848-50 satte i perioder en stopper for udgivelsen, men fra 1851 blev Dannevirke et dagblad. Krigen var vundet, Dannevirke blev mindre agiterende og polemisk, og udviklede sig derefter i kirkelig retning, inspireret af grundtvigianismen.

Slesvig havde aldrig fået del i grundloven og blev stadig regeret enevældigt. Det undlod Koch ikke at påtale, hvilket flere gange bragte ham i karambolage med censuren og endog i retten. Enden blev, at Koch solgte Dannevirke til den konservative københavner, cand. Godske Nielsen, der overtog bladet fra den 1. januar 1856. Bladet havde da ifølge Laurids Skau knap 1600 abonnenter og en årlig bruttointægt på 9000 rigsdaler. Købesummen var 30.000 rd. med en udbetaling på 12.500 rd. kontant.<sup>2</sup> Godske Nielsen førte bladet over i en konservativ-nationalliberal retning og havde en mere forretningsmæssig, knap så lidenskabelig national indstilling til bladdriften. Med krigen i 1864 måtte Dannevirke standse. Den 13. februar 1864 blev bladet og navnet forbudt, og Godske Nielsen tog tilbage til København.

Fra 1864 til 1867 herskede der uklarhed omkring Slesvigs fremtid. Tysken stod i landet og forhandlingerne med Danmark om Slesvigs fremtid var mere eller mindre brudt sammen. Hertugdømmet styredes stadig efter de gamle, danske enevældige love, hvilket bl. a. betød at pressen var underlagt en skrap censur. Efter den preussisk-østrigske krig i 1866 og de preussiske kronjuristers afvisning af augustenburgernes arvekrav blev spørgsmålet lidt mindre kompliceret. Fra 1867 var Slesvig-Holsten en provins i det preussiske monarki.

Dermed kom der ordnede forhold igen. Preussisk administration og



*Johan Henrik Theodor Sabroe (1819-94) var født i Næstved og kom i 1855 til Haderslev, hvor han blev tilknyttet avisen "Dannevirke". I 1867 fik han tilladelse til at udgive "Haderslev Avis", som H. R. Hiort-Lorenzen blev redaktør og ejer af i 1868. Ved siden af avisarbejdet drev Sabroe en bog- og papirhandel. Han var en af de ledende mænd i det danske arbejde i Haderslev i årene efter 1864. Fot. ca. 1880 i Haderslev byhistoriske Arkiv.*

lovgivning kom til at gælde - således indførtes den preussiske forfatning fra den 1. oktober 1867. Men inden da havde en omfattende reorganisering og omstrukturering af de retslige og administrative funktioner fundet sted.

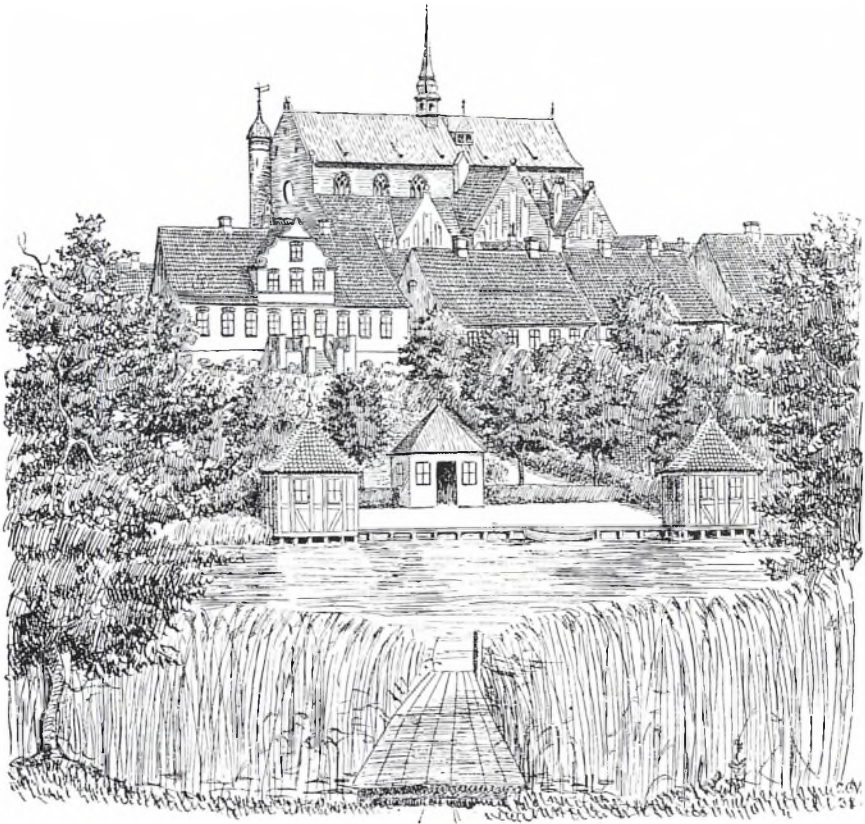
Med virkning fra den 1. september 1867 indførtes ved forordning af 25. juni 1867 den preussiske presselov fra 12. maj 1851.<sup>3</sup> Indførelsen af pressefriheden medførte, at Dannevirke genopstod - dog under navnet "Haderslev Avis". Godske Nielsen lod boghandler Th. Sabroe påbegynde udgivelsen den 1. november 1867, men avisen formåede under Sabroes ledelse ikke at markere sig. Hovedindholdet bestod af lokalstof, kuriositeter og annoncer. En hastig gennemlæsning af Haderslev Avis i Sabroes redaktionsperiode må give en karakteristik i tråd med Hiort-Lorenzens egen: Den var "farveløs og ubetydelig," ikke ulig så mange andre lokalaviser og ganske uden nogen markant politisk linje, men det var muligvis heller ikke Sabroes hensigt med avisen.<sup>4</sup> Først fra 2. december 1867 fik Sabroe lov til at bringe politisk stof, hvorefter han definerede avisens formål som "at give Læserne en anskuelig og fattelig Oversigt over Verdensbegivenhedernes Gang og Udvikling og, naar Lejlighed gives, at behandle saadanne Spørgsmaal, der særlig kunde have Interesse for den nordslesvigske Befolkning, og fremfor Alt vil det være Redaktionens Opgave at Arbejde for, at Sandhed og Ret altid kunde skee fyldest." Altså en noget vage reklæring end Hiort-Lorenzens, som vi senere skal se. Men en måned uden politisk stof må også have dannet grundlag nok for Hiort-Lorenzens dom over bladet.<sup>5</sup>

Som nævnt boede Hiort-Lorenzen i den bygning, hvor Dannevirke havde redaktion og trykkeri, mens han afventede mulighederne for at få en advokatstilling. "En skøn Dag gik der et Lys op for mig: Her var en virksomhed for mig; jeg maatte have den Avis fat, blive Redaktør," skrev Hiort-Lorenzen i sine erindringer.<sup>6</sup> Intet i brevmaterialet tyder på, at han er blevet tilskyndet fra nogen side. Det er ikke u-sandsynligt, at det var en tilfældighed, der gjorde Hiort-Lorenzen til redaktør, men i betragtning af hans ønske om at blive i Slesvig og gøre et stykke nationalpolitisk arbejde og samtidig tjene tilstrækkeligt ved en selvstændig virksomhed til at forsørge en familie, var idéen egentlig meget nærliggende.<sup>7</sup> Det var de samme motiver, der fik H. P. Hanssen-Nørremølle til at købe Aabenraa-avisen Hejmdal i 1893.<sup>8</sup> I det hele taget var tidens politiske presse oftere et redskab til fremme af politiske anskuelser snarere end en egentlig nyhedsformidling og forretning.

Henimod jul 1867 rejste Hiort-Lorenzen i dyb hemmelighed til København ("end ikke mine bedste Venner vilde jeg betro det").<sup>9</sup> Formålet var at forhandle om købet, men så sandelig også at rejse tilstrækkeligt med penge til finansieringen. Hiort-Lorenzen håbede dog at få Godske Niensens og Sabroes "noget overdrevne Fordringer modererede."<sup>10</sup> Hiort-Lorenzen var desuden i den misundelsesværdige situation at have en stenrig svigerfader, som tidligere havde understøttet hans uddannelse, og som stod overfor at få ham som svigersøn for anden gang. Han var villig til at låne Hiort-Lorenzen penge. Købesummen for avisen, trykkeriet og bygningerne beløb sig til 8000 rd. eller godt 10.000 mark.

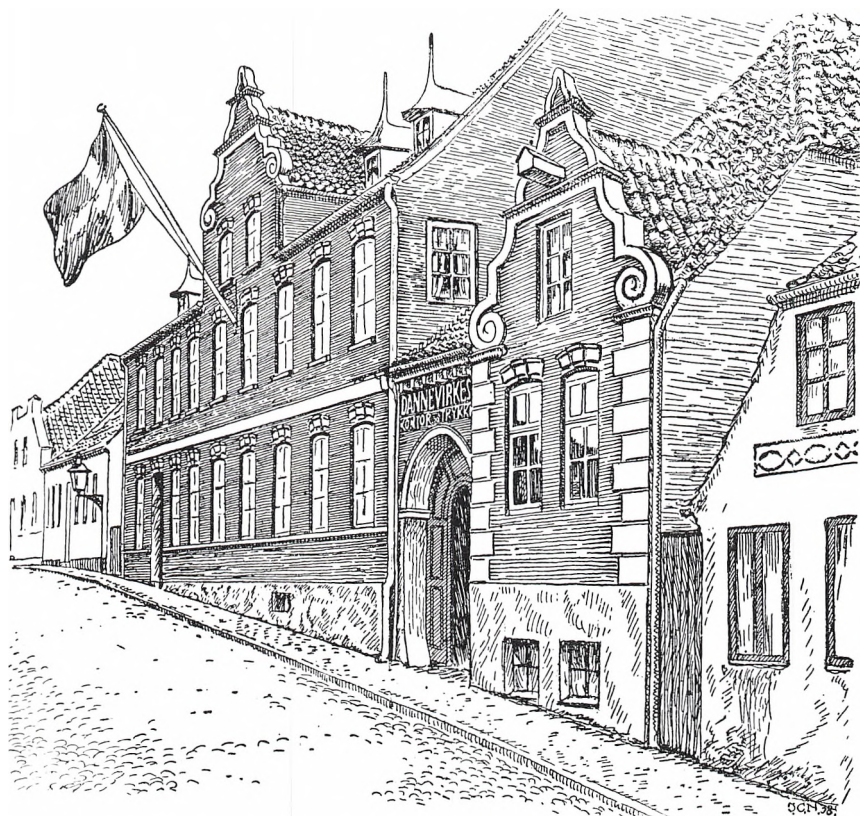
Trykkeriet blev stadig drevet af Sabroe for egen regning, og den endelige overtagelse af trykkeriet fandt på grund af vanskeligheder med koncessionsbevillingen først sted den 29. december 1868.<sup>11</sup> I Dannevirke 7. januar 1869 meddeler Hiort-Lorenzen sine læsere, at han fra 1. januar 1868 (skal være 1869) har overtaget samtlige trykkeriets aktiva og passiva efter "endelig" at have modtaget den fornødne koncession fra regeringen i Slesvig. Vanskelighederne bundede i, at Sabroe havde forpagtet trykkeriet indtil 1869 og ikke uden videre lod sig købe ud.<sup>12</sup>

Den 13. januar 1868 om eftermiddagen udkom Dannevirke nr. 60 som det første af Hiort-Lorenzen redigerede nummer, mens Sabroe stadig figurerede som trykker.<sup>13</sup> I kraft af ovenfor nævnte hemmelighedskræmmeri kom Hiort-Lorenzens pludselige overtagelse bag på Haderslevs politi- og borgmester Lüders. Hiort-Lorenzen købte ganske simpelt den kaution, Sabroe i 1867 havde måttet stille for at opnå tilladelse til at drive avis-, trykker-, og udgivervirksomhed, og



*"Den røde gård", Klosteret nr. 9-11, i en sidegade til Torvet i Haderslev, blev i 1855 erhvervet af Godske Nielsen, der havde købt avisen "Dannevirke" af Peter Chr. Koch. I en ny tilbygning indrettedes trykkeri. I sommeren 1865 flyttede H. R. Hiort-Lorenzen ind i huset, som han i 1868 købte sammen med trykkeriet. Tegneren Johannes Chr. Nielsen, Haderslev, har på grundlag af et maleri fra 1832 tegnet huset, som det så ud endnu da Hiort-Lorenzen erhvervede det med have og lysthus ned imod Møllestrømmen.*

undgik derfor selv at spilde tid med ansøgning, kautionsbetaling osv.<sup>14</sup> Lüders telegraferede straks til statsadvokat Macco i Flensborg for at udbede sig forholdsregler. Han var ikke helt sikker på, om ovennævnte fremgangsmåde var lovlige, men mente ikke, at Hiort-Lorenzen ville lade bladet udkomme lige med det første. Heller ikke Macco mente, at bladet ville udkomme den dag, men telegraferede tilbage til Lüders med den besked, at han skulle lade bladet udkomme, indtil han havde modtaget skriftlige forholdsregler. Dog skulle han sørge for, at der på bladet var angivet, hvem der var ansvarshavende redaktør, så man, i fald han begik en ulovlighed, ville kunne retsforfølge ham. Hiort-Lo-



*Johannes Chr. Nielsen har også tegnet "den røde gårds" facade imod gaden efter forhøjelsen til to etager, som Hiort-Lorenzen gennemførte i 1875. Huset ser stadig sådan ud og har endnu teksten "Dannevirke. Kontor. Trykkeri" over porten, som idag er indgang til "Modersmålets Trykkeri".*

renzen havde imidlertid mundtligt fra regeringen i Slesvig fået lov til uafbrudt at fortsætte udgivelsen af Haderslev Avis og få timer efter Lüders havde fået besked om overtagelsen, var bladet på gaden.<sup>15</sup>

Årsagerne til hemmelighedskræmmeriet fremgår med al ønskelig tydelighed af Lüders' og Maccos reaktioner: Hvis de havde vidst, hvad der var i gære, havde de forsøgt at stoppe ham. Nu havde Hiort-Lorenzen vundet et taktisk forspring, inden Lüders fik fundet ud af, hvordan han skulle gribe sagen an. Samtidig viser Lüders' rådvildhed, at han var klar over, at Hiort-Lorenzen ville blive et problem: Man var fra starten opsat på at begrænse hans indflydelse mest muligt. Maccos svar giver et fingerpeg om, hvordan han ville søge at stoppe ham. På grund af pressefriheden var den eneste mulighed at trække

Hiort-Lorenzen i retten, hvis han begik en ulovlighed gennem sin avis. At Sabroe var angivet som trykker, gav også anledning til at undersøge, om Sabroe kun "pro forma" stod angivet som trykker, så han i tilfælde af Hiort-Lorenzens frafald kunne gå ind og overtage redaktionen.<sup>16</sup> Undersøgelsen af Sabroes rolle viser, at man var opsat på at forsøge på at få Hiort-Lorenzen uskadeliggjort med de midler, man nu havde til rådighed - nemlig sagsanlæg - og at man i givet fald dernæst var forberedt på at tage lignende forholdsregler i brug overfor Sabroe.

Allerede i sit første nummer af avisen kunne Hiort-Lorenzen meddele sine læsere, at "saasnart den fornødne Anmeldelse derom kan blive gjort til Regjeringen, og sammes Svar derpaa er modtaget, ville Bladet udkomme under dets gamle navn: Dannevirke."<sup>17</sup> Det var naturligt at forsøge at genantage navnet. "Dannevirke" havde en god klang i tråd med Hiort-Lorenzens egen målsætning, og alene navnet ville antyde, at avisen - som den havde gjort det i 30 år - altid stod forrest i kampen for danskheden. At det muligvis ville kunne skaffe flere abonnenter, kan heller ikke have været uden betydning.

Men helt så nemt skulle det ikke komme til at gå. Den 24. januar 1868 blev andragendet afsendt til provinsregeringen via Lüders, der oversatte det og forsynede det med en længere kommentar, hvori han bl. a. beklagede sig over ikke at kunne finde nogen retsgyldig grund til at forbyde navneskiftet.<sup>18</sup> Men det kunne regeringen. Allerede i foråret 1864 var navnet "Dannevirke" blevet forbudt, og regeringen kunne i sit svar den 14. februar 1868 med begrundelse i "die gesammte Lage der Dinge" ingen grund se til at betragte forbudet som ophævet i kraft af indførelsen af den preussiske forfatningsret.<sup>19</sup> Svaret modtog Hiort-Lorenzen den 19. februar 1868, og den 21. februar 1868 meddelte han i nr. 94 læserne, at han agtede at henvende sig til justitsministeriet.

Igen via Lüders blev der den 25. februar 1868 rettet henvendelse til justitsministeriet. Det rette sted for slige sager havde dog været indenrigsministeriet, og derfra kom svaret da også endelig den 16. april 1868. Forbudet blev ophævet og tilladelse givet til - fra næste kvartal - at lade bladet hedde "Dannevirke".<sup>20</sup> Hiort-Lorenzen modtog svaret den 30. april 1868 og lod allerede samme dag avisen udgå under dobbeltnavnet: "Haderslev Avis - Dannevirke".<sup>21</sup> Sådan fortsatte det til og med 29. maj 1868, dog således at "Dannevirke" blev sat med stadigt større og "Haderslev Avis" med stadigt mindre typer. Fra den 1. juni 1868 udkom avisen under navnet "Dannevirke" alene.<sup>22</sup>

Den slesvigske regerings afvisning af navneskiftet viser, at man var helt klar over, at man stod overfor en modstander, der ikke skulle ha-

ve for let spil. Men fra centralt hold i Berlin havde man altså åbenbart en anden holdning.

### *Dannevirke som virksomhed*

At pressen kan bruges som et opinionsdannende redskab og dermed som et politisk våben, er almindelig kendt.<sup>23</sup> Det er ikke uvæsentligt for forståelsen af et politisk våben at få konstateret dets fysiske udseende og dets styrke.

En læser, der i 1868 satte sig til rette med et eksemplar af Dannevirke, behøvede ikke at holde rede på 4-5 sektioner. Avisen bestod kun af fire sider i et format, der var knap så stort som et stykke A3-papir (tabloid-format). Først fra den 20. juli 1874 udkom Dannevirke i en forstørret skikkelse, omtrent som et stykke A2-papir (avis-format), altså en fordobling, men stadig på fire sider.<sup>24</sup> Udvidelsen skete efter en sammenlægning med Aabenraa-avisen Freia og var en konsekvens af, at annoncer fra handlende og håndværkere i både Haderslev og Aabenraa ellers ville fylde hele avisen.<sup>25</sup> Overskrifter blev indtil udvidelsen kun sjældent benyttet til andet end lige rubrikken "politisk oversigt" og så til lederen. Derudover havde artiklerne form af korrespondancer i bogstavelig forstand med "overskrifter" som: "Haderslev, den 12. Januar." Lay-out var således ikke vægtet særligt tungt, men det er reglen snarere end undtagelsen i denne periodes presse.

Der er ikke bevaret regnskaber eller lignende, hvorfor angivelsen af oplagstal må bero på et skøn. Oplagsangivelser er i det hele taget som regel kategoriseret som "forretningshemmeligheder," og hvis der endelig gives tal, er de som regel - bl. a. af hensyn til annoncørerne - noget overdrevne.<sup>26</sup>

Da Godske Nielsen i 1856 købte Dannevirke af P. Chr. Koch, havde det et oplagstal på anslået knap 1600. Det havde det langt fra, da Hiort-Lorenzen købte det ved årsskiftet 1867/68. Men "daglig (kom der) nye Meldinger om tiltrædende Abonnenter allevegne fra." Da politimester Lüders den 30. januar 1868 beslaglagde hele oplaget, var det på 950 stk. Dernæst fandt der en stabilisering sted, idet hele det beslaglagte oplag den 19. februar 1870 var på 995. Niels Thomsen og Jette Søllinge angiver i deres standardværk "De danske aviser 1648-1992" oplaget i 1870 til ca. 500. Men det var faktisk dobbelt så stort, og Dannevirke var dermed også langt det største blad i Sønderjylland. Ud af de 1000 stk. gik ca. 25 % udenbys, resten blev uddelt i Haderslev og nærmeste omegn. Hans Lund anslår udbredelsen til 1800 holdere i 1870'erne (meget upræcis tidsangivelse), og godt 2000 i 1882.

# Haderslev Avis,

Udgiven af H. R. Hjort-Lorenzen.

1. Aarg.

Mandagen den 13. Januar 1868.

Nr. 60.

# Haderslev Avis: Dannevirke.

Udgiven af H. R. Hjort-Lorenzen.

1. Aarg.

Torsdagen den 30. April 1868.

Nr. 150.

# Haderslev Avis: Dannevirke.

Udgiven af H. R. Hjort-Lorenzen.

1. Aarg.

Tirsdagen den 1. Mai 1868.

Nr. 151.

Hvor han har tallene fra, er uvist, men i betragtning af Dannevirkes udvidelse med Freia og øvrige ekspansion i midten af 70'erne, er tallene såmænd nok ganske sandsynlige. Det anslåede holdertal på 1600 i 1856 antyder under alle omstændigheder et marked for et oplag af dén størrelse. Niels Thomsen anslår tallet i 1879 til 1900, tallet i 1885 til 2400. Det er dog forbundet med store vanskeligheder at tage angivne oplagstal for gode varer. Knap 1000 stk. i 1868-70 er sikkert, og det er ikke usandsynligt, at der næsten finder en fordobling sted i løbet af 10 år.<sup>27</sup> I alt skal de danske blade ifølge Hans Lund have haft omkring 3500 holdere i 1882. I betragtning af, at der var ca. 25.000 danske hjem, var det et forholdsvis beskedent tal. Men man må formode, at flere deltes om den samme avis.



Haderslev Avis:  
**Dannevirke.**

Udgiven af H. R. Hiort-Lorenzen.

1. Hæf.

Torsdagen den 7. Mai 1868.

Nr. 155

Haderslev Avis:  
**Dannevirke.**

1. Hæf.

Tirsdagen den 12. Mai 1868.

Nr. 159.

**Dannevirke.**

28. Hæf.

Torsdagen den 2. Juli 1868.

Nr. 201.

*Da forbudet mod brug af navnet "Dannevirke" blev ophævet, lod H. R. Hiort-Lorenzen fra den 30. april 1868 avisen udgå under dobbeltnavnet Haderslev Avis/Dannevirke. I løbet af maj måned mindskedes navnet Haderslev Avis mere og mere i bladhovedet for til sidst helt at forsvinde, således som det ses på disse to sider.*

Eftersom der ikke er bevaret regnskaber, må en oversigt over bladets økonomi nødvendigvis bero på et skøn. Indtægtskilderne var flere: Trykkeri, avissalg og annoncer. Dertil kom et mindre økonomisk tilskud fra "Dansk Folkeforening" i kongeriget, men disse penge var vist nok øremærkede til uddeling af frieksemplarer i de sydlige egne.<sup>28</sup> Også andre kongerigske foreninger ydede bistand, men denne bistand svandt hurtigt ind til ganske lidt.<sup>29</sup> Måske havde man ikke lyst til at se sine indsamlede penge gå til at fylde politiets bødekasse.<sup>30</sup> Hjælpen fra de danske foreninger kan dog ikke have været af en så stor betydning som svigerfaderens - formodentlig rentefrie - lån og øvrige støtte. Rygterne ville oven i købet vide, at konsul Muus i hvert fald i forbindelse med den sidste dom og afsoning havde betalt for et behageligt

ophold i Magdeburg for Hiort-Lorenzen og hans familie.<sup>31</sup> Dannevirkes trykkeri må endvidere have givet en vis indtægt, men omfanget heraf kan ikke konstateres.

Selve avisalaget var forbundet med visse vanskeligheder. Der forekom løbende ændringer i postafgangen fra Haderslev, som medførte vanskeligheder for avisforsendelsen, fordi udgivelsestidspunkterne måtte justeres. Det største problem var egentlig, at posttogene til de forskellige egne af Sønderjylland ikke afgik på samme tidspunkt.<sup>32</sup> Indtil 1. april 1868 udkom Dannevirke seks gange om ugen, alle dage undtagen søndag. Derefter alle dage undtagen mandag. Fra starten i 1868 udkom Dannevirke som en aftenavis kl. 19. Fra sommeren 1869 gik avisen over til at udkomme kl. 14 for at imødegå den langsomme postforsendelse, specielt til vesteregnet, men også udenbys i det hele taget, og fra januar 1870 igen kl. 19, da det viste sig ikke at hjælpe alligevel. Fra 1. juli 1870 udgik Dannevirke tidligt om morgenen og fra juli 1874 tidligt eftermiddag, igen begrundet i langsom forsendelse.<sup>33</sup>

Postgangen betød, at f. eks. abonnenterne på vestkysten først fik deres avis to dage efter udgivelsen i 1868.<sup>34</sup> Det var naturligvis et alvorligt handicap for avisen, at et lokalt, måske tysksindet dagblad, kunne være hurtigere med nyhederne, men at tillægge postforsendelsens uregelmæssighed en politisk baggrund er nok at gå til yderligheder. Postmestrene forsøgte sig dog til tider med lidt privat presbekæmpelse; f. eks. forhindrede en postmester egenhændigt Dannevirke i at nå en holder i Alkersum på Föhr, men måtte efter klage og indgriben fra "Ober-Post-Director" lade bladet gå videre.<sup>35</sup> I Haderslev blev aviserne udbragt med bud, og tilsyneladende abonnerede adskillige offentlige beværtningssteder.<sup>36</sup> Der gik naturligvis eksemplarer af Dannevirke til Danmark, og så langt væk som i U.S.A. kunne man modtage Dannevirke.<sup>37</sup>

Kvartalsabonnementet lå i hele perioden på omkring 1 preussisk daler, hvilket må give et årsabonnement på 4 preussiske dalere.<sup>38</sup> Forudsat at hele oplaget på ca. 1000 blev solgt til den pris, skulle det i begyndelsen af 1870'erne give en årsindtægt på 4000 preussiske dalere - ikke noget imponerende tal, når derfra skulle trækkes udgifter til lønninger, papir, tryksværte, vedligeholdelse af maskiner og afdrag på gæld. Med oplagstallets tilnærmelsesvis fordobling blev forretningen imidlertid bedre.

Meget tyder på, at en stor del af Dannevirkes indtægt kom fra annoncer, ikke mindst selve annoncerens uforholdsmæssigt store omfang. Averteringer, rubrikannoncer, stillingsopslag og bekendtgørelser fyldte hele bagsiden og op imod halvdelen af side 3 - altså

3/8 af avisen. Det hændte, at over halvdelen af spaltepladsen blev udfyldt af annoncer, evt. at der også var et tillæg med annoncer. Tendensen i den rigsdanske presse gik i retning af, at jo mindre oplag et blad havde, jo større en del af bladets indtægt hidhørte fra annoncer.<sup>39</sup> Der er ingen grund til at tro, at det ikke også var tilfældet for Dannevirke, hvis oplag placerede det blandt de mindre til mellemstore blade. Et skøn over annonceindtægter i 1870 må således blive ca. 4000 preussiske dalere; men grundlaget for dette skøn er så usikkert, at der dårligt kan tages forbehold nok. De danske blade i Nordslesvig samarbejdede i øvrigt omkring annoncerne: Fra den 1. oktober 1869 kunne alle annoncer, som blev indleveret til én avis, på forlangende også blive indrykket i de øvrige blade - dog mod ekstra betaling.<sup>40</sup>

Offentlige bekendtgørelser fik Dannevirke ikke del i, og de måtte derfor hentes fra anden hånd og oversættes.<sup>41</sup> F. eks. foretog forstbestyrelsen sin egen lille oppositionspresse-bekæmpelse ved simpelthen ikke at ville bekendtgøre noget i Dannevirke.<sup>42</sup> Dette var dog først tilfældet i de senere år.<sup>43</sup>

Forretningen Dannevirke var i starten hårdt arbejde med et beskedent økonomisk udbytte: "Der kan kun blive grumme lidt Overskud til mig selv ... jeg kan ikke afdrage det Mindste paa den store Gjæld, jeg har paadraget mig," skriver Hiort-Lorenzen den 28. februar 1868 til Regenburg.<sup>44</sup> Her skal dog indskydes, at brevet fortsætter med at bede om økonomisk bistand fra Folkeforeningen, så det er muligt, at han overdrev vanskelighederne.

Erhvervs-skattelisten viser, at Hiort-Lorenzen i 1868 og 1869 betalte 16 preussiske dalere i næringsskat, i 1872 og 1873 20 preussiske dalere. Altså en stigning på 25%.<sup>45</sup> Det antyder en forbedret økonomi. Næringsskattelisten er dog så ufuldstændig, at der kun kan konkluderes med forbehold. Kommuneskattelisten giver også et fingerpeg om Hiort-Lorenzens økonomi: Fra en beskeden skat i 1868 steg han jævnt i skat indtil 1877.<sup>46</sup> Men også denne kilde er usikker.

At forretningen Dannevirke med tiden gik bedre, tyder dog også de ydre forhold på: Et stigende oplag, en forøget medarbejderstab og en "bladimperialisme" med opkøb og forsøg på opkøb af andre blade.

Fra starten drev Hiort-Lorenzen nærmest avisen alene, hjulpet af den svensk-norske konsul i Haderslev, Søren Amorsen. Men med tiden møder man i redaktionen navne som Chr. Hald (1870), B. Boye (indtil 1872), Bennetzen (1872-74), B. Lange (fra 1874), N. Grünwald (fra 1875), H. Lorentzen (fra 1875) og J. J. Bjørnshauge (1874-91), der startede som lokalredaktør i Aabenraa.<sup>47</sup> Boye, Bennetzen og Lorentzen var alle i perioder ansvarshavende - Lorentzen kom endog 11 dage i fængsel på den konto, men det er først og fremmest Grün-

wald og Bjørnshauge, der må anses som de nærmeste medarbejdere. Grünwald som første suppleant på posten som ansvarshavende redaktør og Bjørnshauge på udgiverposten, som han også efter salget af avisen blev ved med at have indtil 1891.<sup>48</sup> Grünwald, men især Bjørnshauge, var væsentligt forsigtigere end Hiort-Lorenzen i deres redaktion.<sup>49</sup>

Det tekniske personale under ledelse af faktor Larsen havde arbejdet i sætteri og trykkeri siden Sabroes dage og fortsatte efter Hiort-Lorenzens overtagelse.<sup>50</sup> Det kunne hændes, at der blev truet med strejke, men de danske blade havde et effektivt middel imod det. Fra 1873 blev der indgået aftale mellem redaktørerne, der i tilfælde af en "sætterskrue" på ét af bladene skulle afskedige alle sættere på alle aviser inden seks timer og i stedet udgive et fælles blad med kun de væsentligste nyheder.<sup>51</sup> Dette drastiske middel kom dog aldrig i anvendelse.

Dannevirke ekspanderede indadtil, blev større og udvidede medarbejderstaben. Men også udadtil udvidede Dannevirke sit område betydeligt, og der er grund til at tro, at Hiort-Lorenzen ønskede at gøre Dannevirke til en landsdelsavis for hele Sønderjylland. Han ønskede, "at den danske Presse fik et stort Hovedorgan, omkring hvilket Kræfterne kunde koncentrere sig."<sup>52</sup> Allerede sidst i 1871, da redaktør Villemoes på Vestslesvigsk Tidende på grund af en fængselsstraf på fire måneder måtte opgive sin avis, forsøgte Hiort-Lorenzen med friabonnementer til Vestslesvigsk Tidendes læsere at erobre vestkysten for Dannevirke.<sup>53</sup> Resultatet blev ganske vist lidt pauvert - måske fordi Dannevirke på grund af postgangen nåede at blive "for gammel". Siden blev vestkysten delt mellem Flensborg Avis, Dannevirke og Vestslesvigsk Tidende, da sidstnævnte kom i gang igen fra i 1882.

Løjtnant Richard Sørensen, der redigerede sin fars avis Freia i Aabenraa, blev i juni 1874 udvist.<sup>54</sup> Bjørnshauge, der muligvis fungerede som stråmand, købte Freia, men solgte den straks efter til Hiort-Lorenzen. Han slog de to aviser sammen og lod dem udgå med samme indhold, men med hver sit navn.<sup>55</sup> Det kneb dog snart med at fastholde abonnenterne i Aabenraa.<sup>56</sup> Også da redaktør Pingel i slutningen af 1874 var ved at gå ned med Dybbøl Posten, meldte Hiort-Lorenzen sig som køber, men alsingerne valgte selv at købe bladet, omdanne det til et selskab og lade det redigere af Johs. Moldt (fra 1. juni 1875).<sup>57</sup>

Selv om der altså forekom konkurrence mellem de danske blade, er der grund til at understrege, at forholdet mellem dem i meget høj grad var præget af samarbejde. Man citerede utroligt meget fra hinanden



# Freja.

Politik-, Ænheds- og Avertissementstidende for Nordlesvig.

58. Hærg.

Tirsdagen den 10. Marts 1896.

Nr. 59.

*Avisen "Freia" var grundlagt af urmager Frederik Fischer i Aabenraa i 1839. Avisen blev i 1859 overtaget af hans svoger, boghandler Nicolai Sørensen. Hans søn, Richard Sørensen, var fra 1867 redaktør af bladet, der blev købt af H. R. Hiort Lorenzen i 1874.*

og omtalte hinanden meget positivt. Bladene optrådte udadtil som en enhed af allierede, der i fællesskab kæmpede for nordlesvigernes sag.

Hiort-Lorenzens storbladplaner mislykkedes altså. Årsagen skal til dels søges i, at Dannevirke i kraft af den langsomme postgang måtte komme til kort overfor et lokalblad. Nok så væsentlig en grund var imidlertid, at befolkningen tilsyneladende slet ikke ønskede, at Dannevirke skulle være hovedorganet. Der var en tendens til, at man hellere ville have et lokalt blad, som bedre kunne gengive lokale nyheder, og som man bedre kunne øve indflydelse på. Om Dannevirkes højreprægede linje var endnu en grund, kan ikke umiddelbart konstateres, dog synes oprettelsen af Haderslev-avisen "Modersmaalet" i 1882 og dens øjeblikkelige succes at underbygge denne antagelse. Hiort-Lorenzen ønskede en centralstyret agitation. Idéen til at samle stemmerne i alle tre kredse på Krüger kom også fra ham og må også siges at have været et fejlgreb. Det lader til, at Hiort-Lorenzen undervurderede betydningen af det lokale tilhørsforhold overfor det nationale.

At Dannevirke alligevel var et blad i fremgang, fremgår af købssummerne. Dannevirke blev købt for 10.000 mark i 1868, Freia iflg. Chemnitz for 13.500 mark i 1874 og begge blade solgt igen i 1879 for 80.000 kr. eller godt 70.000 mark (begge gange incl. trykkeri og bygninger). Ikke noget helt dårligt resultat af ti års arbejde, hvis man ser på det fra en økonomisk synsvinkel.

### *Mål og indhold.*

Ovenfor er Hiort-Lorenzens person og hans politiske og nationale holdninger blevet introduceret. Han var en mand med en mission; han ville noget med udgivelsen af sin avis. "Vor Opgave er, saavidt det lader sig forene med den preussiske Pressefrihed, at give et fyldigt Udtryk af den danske Slesvigers Stemninger og Følelser," skrev Hiort-Lorenzen i Dannevirke i februar 1868 i forbindelse med en polemik med "Flensburger Norddeutsche Zeitung."<sup>58</sup>

Men Dannevirke skulle mere end det. Den skulle kæmpe "for Sandhed og Ret, for de danske Slesvigeres Nationalitet og, først og fremmest, for Opfyldelsen af deres kjæreste Ønske: Gjenforeningen med deres fraskilte Brødre."<sup>59</sup> Den skulle være et aktivt våben i bevarelsen af danskheden og bekæmpelsen af de tyske myndigheder. "I mere end 30 Aar har Dannevirkes Liv været en saa godt som uafbrudt Kamp for de danske Slesvigeres nationale Interesser, og forinden der er skeet disse Fyldest, vil dets Sværd ikke blive stukket i Skeden," og "enhver dansk Nordslesviger ved, at hans Livsopgave og Dannevirkes Formaal falde sammen," hedder det i reklamer fra 1870 og 1871.<sup>60</sup>

Formålet med denne agitation redegøres der bl. a. således for: "For 20-25 Aar siden existerede der overhovedet ikke nogen national Adskillelse her i Slesvig, den danske Folkeaaand slumrede og den tyske var lige vågnet. Først da den sidste begyndte at raabe for høit, vaagnede de Danske til Bevidsthed... Ikke alle vaagnede af sig selv... Derfor maatte der en Agitation ... til, for at rykke Folket af dvale." Agitation er ikke længere nødvendig, fortsætter han - "nu ere vi alle vaagne" - men "vil man kalde de danske Nordslesvigeres fælles Bestræbelser for at styrke og oplive hverandres Haab og Fortrøstning til bedre Tider en Agitation, saa er det da i det mindste en national og aldeles naturlig Agitation."<sup>61</sup>

Udtalelsen er igen en følge af et angreb fra den tyske presse, denne gang "Nordschleswigs Tidende." I det hele taget er det oftest, når Hiort-Lorenzen beskyldes for at agitere, at han tager til genmæle og redegør for sit syn på sin opgave: Det er ikke "agitation," men en afspejling af nordslesvigernes holdninger og et berettiget forsvar for deres interesser. Sandheden skal nok findes et sted midt imellem: Naturligvis drejer det sig om at påvirke læseren, men læseren er også tilbøjelig til at holde netop dén avis, hvis politiske anskuelser stemmer bedst overens med hans egne - og dermed afspejler avisen også sine læsers holdninger og bekræfter dem i disse.<sup>62</sup>

Målet var altså dobbelt: Dels skulle Dannevirke styrke og opmuntre danskheden i Nordslesvig, dels skulle den kæmpe for en genforening med Danmark. Egentlig to sider af samme sag, idet en stærk dansk-

hed måtte være forudsætningen for en genforening. Midlerne blev også introduceret: Dels agitation og politisk indflydelse: "vor Holdning gavner den nordslesvigske Sag" og dels organisation: "Modstandens Betydning er for en stor Del afhængig af, at den bliver offentlig bekendt."<sup>63</sup>

Som nævnt udgjorde annoncerne en betragtelig del af indholdet og havde stor økonomisk betydning. Men annoncerne tjente også et indholdsmæssigt formål. Som Bismarck engang udtrykte det overfor en redaktør: "Sie glauben nicht, wie viele Frauen ... nach diesen Annoncen in die Zeitung sehen und, wenn sie nicht finden, ihrem Mann das Blatt verbieten."<sup>64</sup> Måske var også Hiort-Lorenzen bevidst om annoncerens betydning for, om en husstand holdt netop hans avis.

En anden stofgruppe med dette formål var føljetonen. Den nederste trediedel af siderne 1 og 2 (eller evt. 2 og 3) bestod som regel af en "Feuilleton," fortrinsvis skrevet af engelske og franske forfattere. Denne populære del af avisen skulle dog ikke kun medvirke til at sælge bladet, men havde også en kulturel funktion. Dannevirke skulle bevare befolkningens kontakt med dansk kultur og dansk sprog, og med Folkeforeningens hjælp sendtes derfor frieksemplarer af Dannevirke sydpå ned til sprogrænsen - og Hiort-Lorenzen var selv villig til at yde bidrag til dét formål. Oprindeligt havde planen for føljetonen været et tillægsark med de bedste, danske forfattere.<sup>65</sup> Men selvom Hiort-Lorenzen kunne forvente velvilje hos Regenburg, Lehmann m. fl., var viljen alene ikke nok; der måtte penge på bordet, og dem kneb det med. I stedet blev det en føljeton, hvis litterære kvaliteter bedst illustreres ved et tilfældigt udpluk af titler: "Fyrstedatteren," "Ulykkelig Kjærlighed," "Det gamle, spanske Document," "Bessie," "Dolores," "Familien Rider," "Skjønhedspletten," og endog "Mr. Columbus Coriander's Gorilla"! Tiltrædende abonnenter fik ved abonnementstegningen gratis de første kapitler, så de kunne følge med i handlingen.

Man skal imidlertid ikke undervurdere føljetonens betydning for oplaget. Det var vigtigt for Hiort-Lorenzen at få sine politiske holdninger ud til en så bred læserskare som muligt og at forsøge at bevare befolkningens berøring med det skrevne danske sprog og dansk kultur. Den daglige avis var ikke kun nyhedsformidling, men også underholdning. Og hvis holderne læste føljetonen, kunne det jo godt tænkes, at resten af indholdet også blev læst.

Derudover var der plads til handels-, landbrugs-, vejr-, søfarts- og jernbanestof. Det måtte være væsentligt for en avis at kunne tilbyde læserne oplysninger om så mange forhold som muligt, idet holderne helst skulle kunne klare sig med én avis, nemlig Dannevirke.



# Flensburger Norddeutsche Zeitung.

Vertheilungspreis

Die Abonnenten, bei den diese Zeitung, 3 Mark 20 Schilling  
für Postanweisung bezahlt, die Einzahlungen 4 Mark.

Tuesday, den 2. October 1877.



Vertheilungspreis

Die Abonnenten, bei den diese Zeitung, 3 Mark 20 Schilling  
für Postanweisung bezahlt, die Einzahlungen 4 Mark.

Vertheilungspreis: Jahrgang. — Nr. 229.

Vertheilungspreis: Jahrgang. — Nr. 229.

*Flensburger Norddeutsche Zeitung var grundlagt i 1864 og blev efter 1867 et af de vigtigste talerør for den preussiske politik i provinsen Slesvig-Holsten.*

Dannevirkes egentlige journalistiske indhold fyldte således mindre end halvdelen af bladet, og det var her, det var muligt at agitere. Den konkrete brug af pressen som våben foregik på flere måder. Overordnet skete agitationen i valget og præsentationen af nyheder. Valgkriterierne må ganske enkelt have været, at alt hvad der omhandlede nordslesvigske forhold, landsdelens mulige genforening med Danmark eller hindringer herfor, blev taget med. Præsentationen af nyhederne var typisk for tidens måde at skrive avis på: Det var en sammenblanding af nyhed og kommentar, eller som presseforskere udtrykker det: "news and views". Denne form gav redaktøren mulighed for en lidenskabelig stillingtagen til sit stof.

Det skete stærkest i den offentlige polemik med den tyske presse. Næsten hvert eneste nummer af Dannevirke gengiver dele af den tyske presses artikler - oftest ærkerivalerne "Nordschleswigs Tidende", der udkom i Haderslev, og "Flensburger Norddeutsche Zeitung." Her præsenteredes - undskyldende - "Løgnfabrikkernes Udgydelser" som "Fostre af en udsvævende Fantasi" overfor læserne efter et se-hvad-de-skriver-om-os-princip, ledsaget af Dannevirkes "sande" opfattelse og garneret med sarkastiske bemærkninger, ironi og direkte hån og skældsord: "Udskejelser og Løgn", "Naive Bemærkninger", "plumpt og nederdrægtigt", "ligefrem Usandhed, Uforskammedhed, Uhæderlighed, lidenskabelig Fanatisme og pirrelig Smaalighed."<sup>67</sup> Flensburger Norddeutsche Zeitungs redaktør, dr. Resenschmidts artikler fik dette skudsmål: "Enhver ærlig Tydsker ... vilde skamme sig over slige underfundige Denunciationer," som var udtryk for "Den modbydeligste Jammerlighed og Usselhed."<sup>68</sup> En indsender til "Sonderburger Zeitung" havde ifølge Hiort-Lorenzen tilsyneladende fået sin "politiske Dannelse" enten på en "Ølkneipe" eller i en "Daarekiste".<sup>69</sup>

"Flensburger Allgemeine Zeitung" diskede op med "de største Nederdrægtigheder" og en "Røverhistorie, hvis Usandhed ved første Øiekast er ethvert fornuftigt Menneske indlysende."<sup>70</sup> Man kunne ikke

# Nordschleswigs Tidende.

Haderslev Kredsblad.

Et politisk og Avertisements-Blad.

Redigeret og udgivet af Dr. Jansen.

Trykt i W. V. Schuchts Trykkeri.

Dette Blad udgives hver Tirsdag, Torshag og Sønderdag Hver. — Abonnements-Pris for 2 R. 1 R. 10 S. foruden udarbejdet eller Embetsindsendelse.  
Indtægtspriser: det Udenlandske 4 R. 10 S. det Indlandske 3 R. 10 S. foruden 10 S.

14.

Sønderslev, Torsdag d. 3. Februar 1876.

13te Hefgang.

*"Nordslesvigsk Tidende" udkom i Haderslev under treårskrigen 1848-50 som talerør for slesvig-holstenerne. I april 1864 begyndte udgivelsen af en avis af samme navn, "Nordschleswigs Tidende". Den var dansksproget, men tysksindet og havde Dr. Janssen som redaktør. Den blev senere til "Folkebladet" og i 1899 til "Schleswigsche Grenzpost".*

forlange af Nordschleswigs Tidendes redaktør, dr. Jansen, at han skulle "hæve sig over det Lavmaal af Evner, hvormed Naturen har udrustet ham" osv.

Hiort-Lorenzen holdt sig heller ikke for god til gentagne gange at antyde, at redaktør Jansen havde købt sig til sin dokortitel. Det skal her indskydes, at de tyske blade virkelig heller ikke lagde fingrene imellem. De gik lige fra konsekvent at omtale Hiort-Lorenzen som "Hirsch-Lorenzen" til at beskyldte ham for at være en betalt, dansk provokatør. Det lykkedes faktisk Hiort-Lorenzen at få flere af de konkurrerende redaktører dømt for fornærmelser, da de beskyldte ham for korrupsion (!) i sin tid som borgmester i Eckernförde.<sup>71</sup>

Når Hiort-Lorenzen gjorde så meget ud af omtalen af den tyske agitation, kan det skyldes, at den på sin vis udgjorde en alvorlig trussel mod især gruppen af "lunkne". For enhver pris måtte de overbevises om, at de tyske blade var fyldt med løgn, når de hævdede, at paragraf 5 ikke var noget værd, og at danskheden i Slesvig udelukkende var et produkt af rigsdansk agitation.

Hiort-Lorenzen mestrede ikke kun sarkasmens og hånens kunst, omend det er den, der umiddelbart falder mest i øjnene. Hans artikler var skiftevis fyldt med harme overfor myndighedernes overgreb - noget, der blev mere og mere udtalt, efterhånden som årene gik og overgrebene blev hyppigere - og opmuntring, ligesom han kunne udtrykke en dyb fædrelandskærlighed overfor Danmark.

Nyhedsstoffet var delt op i fem dele: Lederen, udenrigsstoffet, det tyske indenrigsstof, det danske indenrigsstof og endelig de lokale nyheder. Ikke alle fem dele var i avisen hver dag. Læserbreve og anonyme artikler var langt fra sjældne - men redaktionen krævede at kende brevskrivernes identitet.<sup>72</sup> Derudover var Dannevirke i forbindelse

med Reuters Bureau i Hamborg allerede fra 1. juli 1870, hvilket var ret usædvanligt for så lille et blad.<sup>73</sup>

Lederen var ikke så meget en "nyhedsartikel" som en kommentar. Gjorde de øvrige artikler i princippet krav på at være mere eller mindre objektivt refererende, fungerede lederen som lederskribentens helt igennem personlige vurdering af forskellige forhold. Lederen var ikke i hver dag, men når den var, fyldte den så godt som hele forsiden, og ofte en god bid af side 2. Lederens placering og omfang understregede, at Dannevirke i høj grad var et agitationsorgan. Den var ikke altid skrevet af Hiort-Lorenzen selv. Junggreen, Bekker, Ahlmann og flere andre fremtrædende politikere var tilbagevendende lederskribenter, men også mange andre skrev lederen - ikke sjældent anonymt, som f. eks. Mørk Hansen.<sup>74</sup> Hiort-Lorenzen gav i sin avis plads til brug for sønderjydernes repræsentanter, som derved benyttede Dannevirke til at komme i kontakt med deres vælgere. Der fandt altså et nært samarbejde sted mellem politikere og presse. Lederen havde mange funktioner i Dannevirke. Den udgjorde naturligvis først og fremmest Hiort-Lorenzens talerør. Det var her, han kunne komme frem med sine rent personlige holdninger. Med undtagelse af forfatningskampen i Danmark undlod han i hovedsagen at behandle uoverensstemmelser mellem de slesvigske politikere. Det var vigtigt udadtil - både overfor de preussiske myndigheder og den sønderjyske befolkning - at fremstå som en sammensvejet enhed.

Det var også i lederen, han kunne holde håbet for en genforening ved lige, selv så indirekte, som f. eks. da han beklagede, at der stadig eksisterede et forbud mod de rigsdanske aviser: "Det er jo Aabenbart, at den nordslesvigske Befolkning længes efter atter at gjøre sig Fortrolig med danske Forhold, nu da den ved, at den om føie Tid vil blive gjenforenet med Danmark". "Når (regeringen) i Pragfredens artikel 5 har lovet at tilbagegive Nordslesvig til Danmark, da kan det kun være sket, fordi den anser det for nødvendigt, retfærdigt og ønskeligt."<sup>75</sup> Det var også her, han kunne skrue bissen på og harcellere over den endnu ikke opfyldte paragraf 5: "Idet den preussiske Regjering forlanger Garantier... der umuliggør enhversomhelst Overenskomst... viser (den) derved, at den endnu ikke har lært paa en værdig Maade at bruge den stærkeres Ret, og at den ikke kan kaldes en Stormagt i Ordets ædlere Betydning".<sup>76</sup> Den uopfyldte paragraf 5 "er sandelig ikke noget at regne den preussiske Regjering eller den tyske Nation til Ære."<sup>77</sup> I det hele taget er temaet "Paragraf 5" stadigt tilbagevendende. Igen og igen slår Hiort-Lorenzen fast, at der eksisterer en paragraf, der lader genforenings håbet leve, og igen og igen bebrejder han Tyskland, at afstemningen stadig ikke er gennemført. "Den

danske Presse har i Pragfredens Artikel V et Privilegium til at tale Sandhedens og Rettens Sag."<sup>78</sup> Der gik sjældent mere end et par dage imellem de meget omfangsrige, næsten enslydende artikler om paragraf 5. Denne stadige gentagelse af argumenterne, den fremtrædende plads artiklerne fik og det omfang, de havde, synes at skulle hamre sagens vigtighed ind i hovedet på læserne. Samtidig skulle de vedligeholde forhåbningerne til en genforening og fastslå, at så længe afstemningen ikke havde fundet sted, blev der begået en blodig uret imod befolkningen.

Det blev af og til de tyske blade for meget. Som f. eks. ærke-modstanderen "Flensburger Norddeutsche Zeitung," der ifølge Dannevirke skrev: "Folket er rolig... og vilde altid vedblive at være det, dersom... der ikke var en dansk Agitation, der uforstyrret kunde udbrede sin fordærvelige Gift... Ingen... ville spørge efter Paragraf 5, naar den haderslevske "Dannevirke" ikke stadig atter og atter gjorde den alt for glemsomme Mængde opmærksom paa dette "høist vigtige" Thema."<sup>79</sup> Ved at trykke dele af det tyske blads artikel - krydret med spydigheder - fik Hiort-Lorenzen lejlighed til at holde håbet vedlige ved at slå fast, at håbet ikke kan svækkes med "den Udholdenhedens og Standhaftighedens Aand, der aldrig, selv ikke i Modgangens værste Stund, har svigtet Nordslesvigerne."<sup>80</sup> Samtidig er det værd at mærke sig, at modstanderne tillagde Dannevirke så stor betydning i opinionsdannelsen.

Paragraf 5 var en alvorlig sag for Hiort-Lorenzen. I et brev til P. Vedel 18. december 1875, efter næsten otte måneders ufrivilligt ophold på fæstningen i Magdeburg, redegjorde han for sit syn på følgerne af en eventuel ophævelse: Udvandringen ville tage til i en "fortvivlende Maalestok" og danskheden i Slesvig dø bort.<sup>81</sup> På den anden side skrev Dannevirke godt 14 dage senere, 3. januar 1876 i forbindelse med nogle rygter om, at Preussen ville erklære paragraf 5 for ophævet, at "Hovedgrundpillen for vore Ønsker og Rettigheder (er) ikke et beskrevet Stykke Papir, som er blevet til og atter kan tilintetgøres ved en enkelt Statsmands Luner... men vor sunde og kraftige danske Nationalitet."<sup>82</sup> Kanske Hiort-Lorenzens dystre tanker i cellen i Magdeburg atter har fortaget sig ved hjemkomsten til Haderslev. Det kan også have betydning, at der netop fra midten af 1870'erne så småt begyndte at ske et holdningsskift fra udvandring til en erkendelse af, at man var nødt til at blive. Det skete efterhånden som det blev klart, at tiden i udlændighed kunne gå hen og blive langvarig.

I Dannevirke havde flere af de ledende politikere et talerør, der lod dem komme direkte i kontakt med deres vælgere. Den flittigste skribent til Dannevirke var uden tvivl J. P. Junggreen, der i en til tider

lyrisk stil, men ikke uden bid, vedblev at fastslå eksistensen af paragraf 5 og nordslesvigernes ret til dens opfyldelse. Det var først og fremmest disse artikler, der gjorde Junggreen kendt af befolkningen - og han blev jo sidenhen rigsdagsmand. At Dannevirke var et bindeled mellem politikerne og deres vælgere, var specielt vigtigt i de første år, da man ikke havde nogen fælles organisation. "Skulle noget sættes i Værk, mødtes 20-30 af de mest ansete Mænd, i Reglen i Haderslev, der i hele denne første Tid maa betegnes som det egentlige Hovedkvarter."<sup>83</sup> Beslutningerne kunne så føres ud i livet via Dannevirke. Den 16. april 1869 opfordrede man til at stifte en højskoleforening og den 3. januar 1870 til at oprette selskabelige foreninger, hvor man ved sang, tale og oplæsning skulle oplyse de unge og vække de slumrende. For bare at tage et par eksempler: "Dansk Folke- og Valgforening," hvis oprettelse blev påbegyndt i juni 1870, havde formålet: "Fuldbyrdelsen af Artikel 5 i Pragfreden" ved at "virke hen til, at den nordslesvigske Befolknings sande Stemninger ved enhver Lejlighed faa et saa fyldigt Udtryk som muligt i særdeleshed ved forefaldende Rigsdags- og Landdagsvalg."<sup>84</sup> En formålsparagraf, der lå meget tæt op ad Dannevirkes målsætning. Foreningslivet blev tæt fulgt i Dannevirke, der understregede foreningernes betydning for danskheden - ikke mindst for de unge.

Udenrigsstoffet var først og fremmest baseret på, at redaktionen holdt et større antal udenlandske hovedaviser og bragte gårsdagens større, udenlandske nyheder i et sammenkøbt referat under overskriften: "Politisk Oversigt." Vægten lå på Berlin, London og Paris. Jo længere væk geografisk, jo mere antog nyhederne karakter af kuriositeter. Udenrigsstoffet blev prioriteret højt og blev ofte ledsaget af kommentarer og vurderinger. Der blev lagt stor vægt på de europæiske magtforhold og forskydninger i disse med den særlige vinkel, der hed: Kan det få betydning for gennemførelsen af en afstemning i Slesvig? Det var således ikke et bevidstløst referat fra de udenlandske blade, men en klar udvælgelse af de for Slesvig væsentlige udenrigsnyheder. Samtidig blev "gryden holdt i kog". Ved til stadighed at referere den udenlandske stillingtagen til det nordslesvigske spørgsmål forsøgte Hiort-Lorenzen at fastholde nordslesvigernes forhåbninger, der i høj grad netop måtte støtte sig til en europæisk indblanding. Man kunne således dagligt melde, at "Europa ikke har glemt os." Det drejede sig altså om at holde ud.

Dannevirke havde allerede tidligt egne korrespondenter i Berlin, Newcastle og København. Berlinerkorrespondenten var den kontroversielle Edgar Bauer, fremtrædende hannoveraner og Centrum-politiker og én af Krügers nærmeste medarbejdere, men han optrådte ano-

nymt, hvilket generede de tyske blade en del.<sup>85</sup> Netop i kraft af disse korrespondencer var Dannevirke i stand til at hævde en uafhængig stilling i forhold til regeringen, som et magtfuldt organ, der måtte af-tvinge respekt - også hos modstanderne. Det skal her indskydes, at en stor del af den tyske presse stod i nært forhold til regeringen, og at den gengav regeringens synspunkter. Bismarck var selv meget bevidst om pressens betydning og lod en mængde indenrigsnyheder tilstrømme pressen officielt. Han var også selv med til både at starte og støtte aviser.<sup>86</sup> Derfor virkede det så meget desto stærkere, at Dannevirke kunne gengive korrespondencer i opposition til regeringen.

Det tyske indenrigsstof blev først og fremmest vægtet og anskuet udfra en dansksindet, nordslesvigsk synsvinkel: Hvad kommer det til at betyde for os? Vurderingen faldt sjældent ud til fordel for regeringen.

Det var rigs- og landdagsstoffet, der blev prioriteret højest. Dannevirke modtog fra rigsdagens præsidium - til gengæld for Hans Krügers Dannevirke-abonnement - gratis et eksemplar af rigsdagens stenografiske beretninger.<sup>87</sup> Hans Krüger skrev også selv fra Berlin, og Dannevirke bragte næsten alle hans taler. Den 30. maj 1872 gengav Dannevirke f. eks. hele Krügers petition til landdagen, hvilket praktisk taget lagde beslag på hele avisens spalteplads! Det var i det hele taget de danske rigs- og landdagsmænds arbejde, der blev fulgt og refereret. Den stadigt tilbagevendende nedlæggelse af mandaterne til landdagen, fordi denne ikke ville godtage en betinget edsaflæggelse, blev aldrig kun refereret kortfattet. Tværtimod blev årsagerne til mandatnedlæggelsen til stadighed gentaget og Nordslesvigs kun foreløbige tilhørsforhold til den preussiske stat betonet.

Dannevirke stod fuldt og helt bag Nordslesvigs repræsentanter. Hver en lille sejr blev nøje kundgjort og perspektiveret. Én af de væsentligste må være Krügers samtale med Bismarck den 21. juni 1873, der den 10. juli 1873 blev gengivet i Dannevirke. Heri skal Bismarck have opmuntret Krüger til at fortsætte sit arbejde, selvom der for øjeblikket ikke var de store muligheder for succes. Samtalen vakte stort røre i Nordslesvig, men Bismarck dementerede senere, at ordlyden skulle være faldet som gengivet.<sup>88</sup> At Bismarck overhovedet reagerede på en artikel i Dannevirke viser, at bladet trods dets ringe størrelse både havde og blev tillagt en stor indflydelse. Og i øvrigt også, at Bismarcks oplysningstjeneste om oppositionspressen fungerede upåklageligt.

I forbindelse med rigs- og landdagsvalg blev det agitatoriske skyts kørt i stilling: "Den der stemmer på Krüger, stemmer på Danmark."<sup>89</sup> Som f. eks. ved rigsdagsvalget i 1871, hvor forsiden den 25. februar

# Ekstrablads til „Dannevirke“.

Lørdagen den 28. Oktober 1873.

Haderslev, 28. Oktober.

I Gaar Eftermiddag mellem 3 og 4 saae Beboerne i Lille Røppegeigade til deres store Forbauselse pludselig et tydsk Flag blive heiset paa det Hus, hvort „Nordslesvig's Tidende“'s Trykkeri befinder sig, og samtidig dermed bemærkede en paaslaende Løben frem og tilbage fra dette Trykkeri. Fra andre Huse i Byen end dette ene blev der ikke slaget. Gaaden blev snart løst, da der Kl. 6 blev omdelt et „Ekstrablads“ til bemeldte Tidende af følgende Indhold:

„Berlin, den 27. Oktbr. Det nordslesvigiske Spørgsmaal har, efter hvad her forlyder i bedstunderrettede Kredse, fundet sin Afgjørelse i Wien. Der er ikke Tale om Landadstaafelse, om Erklæring af anden Art vil der blive gjort Landdagen Forslag.“

Vi have i Gaar Aftes fremhævet, at dette Ekstrablads er en plumpe Valgmanøvre, og vi gjentage dette i Dag, efter at vi have skaffet os Rished for, at „Nordfl. Tid.“ ikke har modtaget noget som helst Telegram i Gaar; og ad anden Vej kan en Efterretning af 27. ikke være kommen hertil fra Berlin i Gaar.

Enhver, der vil bruge sin funde Dommekraft, kan see sig selv, at en Afgjørelse af det nordslesvigiske Spørgsmaal „inden Landadstaafelse“ er en Utling, en Umulighed, som aldrig kunde siges at „tilfredsstille alle Parter“, og at Danmark ikke sælger Nordslesvigerne for Benge.

Den af „Nordfl. Tidende“ forporterede Efterretning kan kun være opdigtet for at paavirke Valgene i Dag, og vi advare alle og enhver imod at sætte Lid til den. Det tydsk Parti troer ikke selv paa den og leer i Smug ad den uheldige Komædie, som kun er beregnet paa at opmuntre det tydske og forstrække det danske Parti. Men ingen af Delene vil lukkes, saa sandt som Haderslev By's Borgere ikke ere en Samling af Taabere.

**Vi opfordre de danske Vælgere til at stemme alle som en!**

Ansvarlig Redaktør og Forlagger: Forhøvs. Borgmester og Beretningsled. Hans Rudolf Hiort-Renskjæg.  
Trykt i Forlaggerens Bogtrykkeri i Haderslev.

*Dannevirkes "ekstrablads" den 28. oktober 1873 - en seddel 25 x 19 cm - vendte sig imod Nordslesvig's Tidendes "plumpe valgmanøvre" om at det nordslesvigiske spørgsmaal var afgjort. - Nogle år senere, den 13. april 1878, blev det rygte, som her var blevet udbredt, til virkelighed. Ved en hemmelig aftale mellem Preussen og Østrik-Ungarn blev Prag-fredens paragraf 5 ophævet.*

1871 er ryddet til fordel for en erklæring, der opfordrer alle til at stemme på Krüger. Erklæringen er forsynet med navnene på de ledende mænd i valgkredsen og kørte flere dage i træk. Et ekstrablads til Dannevirke den 28. oktober 1873 opfordrede de danske vælgere til at stemme "alle som en!"

Valget i 1870 blev fulgt op med en helsidesartikel på forsiden den 7. marts 1870, der gengav valgsejren. Tallene for hvert valgdistrikt var angivet og enkelte forsynet med noter; f. eks. Østerlindet, Røjbøl, Mojbøl: Her er afgivet 88 danske stemmer og 3 tyske. De tre tyske er forsynet med en note, der nederst på siden redegør for, hvem de er: "Præsten, hans Broder og 1 Gendarm." Så kunne man da kende fjenden, når man vidste, hvem han var! Eller i forbindelse med den store adresse til kong Wilhelm i efteråret 1869. På forsiden opfordres be-

folkningen til at skrive under, og der redegøres både for det hidtil opnåede resultat og for, hvor det kan lade sig gøre at give sin underskrift; bl. a. på Dannevirkes kontor!<sup>90</sup>

Dannevirke deltog altså særdeles aktivt i den danske bevægelses indenrigspolitik og forpassede sjældent en chance for at give sin mening til kende. Det er værd at understrege, at pressen bakkede fuldt og helt op bag de folkevalgte repræsentanter. Rapporter om uenighed eller måske ligefrem fjendskab mellem politikerne fandt aldrig eller i hvert fald meget sjældent vej til Dannevirkes spalter. Som tidligere omtalt kunne det kun svække sammenholdet udadtil, hvis diskussionerne foregik i pressen. Her skal så indskydes, at dette princip senere under edskampen i 1880'erne blev fraveget af den ivrige edsnægter Bjørns-hauge, men at man derefter igen forsøgte at nedtone uenigheden.

Det danske indenrigsstof kom med tiden til at beskæftige sig en del med forfatningskampen, men det var ikke blot dansk indenrigspolitik, der blev præsenteret. Også nyheder om kongehuset, kulturelle forhold og mere dagligdags begivenheder blev der fulgt med i. Det var her, man forsøgte at bevare læsernes kendskab til Danmark og de fortræffeligheder, landet bød på inden for kunst, litteratur, industri, håndværk, etc. F. eks. er der den 3. august 1872 et tillæg om kunst- og industriudstillingen i København. For det første, fordi man jo håbede på snart at komme tilbage til Danmark, for det andet, fordi håbet helst skulle holdes ved lige: Danmark skulle være værd at håbe på.

Lokalstoffet var - på trods af dets som regel beskedne placering efter de øvrige nyheder - oftest det fyldigste. Det indeholdt gerne alle - selv de mindste - overgreb fra lokale tyske myndigheder eller privatpersoner. Man opfordrede oven i købet læserne til "at give Redaktionen Underretning om alt, hvad der vedrører vort nationale Liv, og om ethvert Angreb derpaa, fra hvilken Side det end kommer."<sup>91</sup> "Modstandens Betydning," var jo som ovenfor nævnt, "for en stor Del afhængig af, at den bliver offentlig bekendt." Dermed kom Dannevirke også på en meget direkte måde til gribe ind den dansk-tyske konflikt. Man gengav dels overgrebene, dels den lokale modstand. Og Hiort-Lorenzen var ikke bange for i sin avis selv at angive nogle retningslinjer for modstand. Da man f. eks. fra tysksindede side i efteråret 1872 ønskede at tilstille kongen en petition, hvori man opfordrede til at ophæve paragraf 5, advarede han dem kraftigt. Han truede med en decideret boycott af hjemmetyske handelsdrivende, der, hvis danskerne holdt op med at handle hos dem, ikke ville kunne klare sig.<sup>92</sup> Ligeledes var han heller ikke bange for at revse nordslesvigerne, hvis han ikke mente, at de tog "sagen" alvorligt nok. Da Ringtved kommune i 1871 havde valgt en tysksindet kommuneforstander, måske fordi han



som tidligere sognefoged var inde i forretningsgangen, redegjorde Hiort-Lorenzen i Dannevirke den 12. maj 1871 for forskellen mellem den ansatte sognefoged og den folkevalgte kommuneforstander og slog fast: "Ingen Nordslesvigsk Kommune kan være bekjendt at lade sig repræsentere af en tysksindet Kommuneforstander."

Det er i meget høj grad omkring denne "lunkne" nationale indstilling, slaget står. Når overgrebene har en så central stilling i lokalartiklerne, skyldes det ikke kun, at der var mange af dem. Det skyldes lige så meget, at det var formålstjenligt at drive en kile ind imellem en ikke altid lige nationalt bevidst befolkning og de tyske myndigheder; at fremstille myndighederne som et undertrykkende fremmedherredømmes håndhævere og derigennem styrke oppositionen og befolkningens bevidsthed om at være i fjendehænder. Paradoksalt nok kan det derfor siges, at den tyske ledelse med von Bitters tiltrædelse i 1872 og den deraf følgende "jernnæve-politik" snarere styrkede end svækkede den danske opposition. Dannevirke skriver selv, at "vor Sag tjenes... bedst ved en haard og skarp Behandling, efterdi en saadan ganske anderledes skærper Modstanden."<sup>93</sup> Med en sådan erfaring er det ikke underligt, at artikler om tyske overgreb må udgøre en betragtelig del af indholdet. Rent bortset fra, at myndighedernes overgreb vitterligt var omfangsrige, specielt i von Bitter-perioden.

Det er også værd at bemærke, at ud af 24 politiske sagsanlæg omhandlede de 22 lokale forhold. På samme måde var der en klar tendens i berigtigelserne til, at det overvejende er artikler med lokalt indhold, der blev berigtiget. Dette synes at antyde, at Dannevirke i lokalartiklerne skrev så meget imod den preussiske ledelse af Nordslesvig, at det ofte grænsede til det usandfærdige. Det måtte jo være en forudsætning for en berigtigelse, at der var én eller anden form for usandhed at hægte den op på. Ganske vist var det oftest de rene petitesser, der blev berigtiget, men så meget desto mere antyder det, at der gennemgående var en tendens til at fremstille den preussiske ledelse af Nordslesvig i det ringest mulige lys.

Det er umuligt at måle Dannevirkes påvirkning på den enkelte læser eller på læserskaren som helhed. Når der f. eks. i forbindelse med rigsdagsvalgene var en høj stemmeprocent blandt de danske, og Krüger blev valgt, kan det næppe tilskrives avisens indflydelse alene. Der må være tale om en vekselvirkning mellem avisens påvirkning af læserne og omvendt. Men en avis kan agitere nok så meget for en sag; hvis der ikke er grobund for den, kommer agitationen til kort. Avisen kunne være med til at starte f. eks. foreninger, men kunne lige så vel være med til at støtte et foreningsliv, der blev startet af befolkningen selv. Det var således avisens hensigt både at agitere for det

nationale liv og afspejle det. Og under alle omstændigheder tillagde Dannevirkes modstandere den meget stor betydning.

Dannevirkes politiske betydning lå nok så meget i udbredelsen af kendskabet til overgreb og modstand. Det viste sig gang på gang, at det først og fremmest var preussiske overgreb, der var i stand til at få "Sindene i bevægelse" og få de hensovende til at "blive lysvaagne."<sup>94</sup> Derfor måtte beretninger om udvisninger også fylde så meget, som de gjorde. Man lagde specielt vægt på at betone vilkårligheden og uretfærdigheden i udvisningerne, ligesom også det menneskelige aspekt havde en fortrinsstilling: Det unge menneske, der blev revet bort fra sin fødeegn på en brutal måde (lænker og håndjern optræder igen og igen i beretningerne), de gamle forældre, hvis eneste søn blev taget fra dem osv.

Avisen blev læst. Og det af et stadigt stigende holdertal. Nu er det imidlertid problematisk at sætte holdere lig læsere. Man må formode, at avisen blev læst af langt flere, end holdertallet antyder. Selv i dag er det langt fra usædvanligt, at flere husstande deles om den samme avis. I 1870'erne må dette, i betragtning af tidens sociale standard og mere nære miljø, formodes at have været mere udbredt. Ud fra en sammenligning med tilsvarende danske forhold kan et skøn på en 3-4 husstande om én avis ikke være helt ved siden af.

Dannevirkes oplagstal var - som nævnt - omkring de 1000 stk. i 1870. Ser man på den dansksindede presses oplag som helhed, kan man iagttage en jævn stigning op igennem tiden: I 1882 ca. 3.500, i 1890 ca. 8.000, i 1898 ca. 11.000, i 1902 ca. 13.000 og i 1912 over 19.000.<sup>95</sup> Eftersom den dansksindede befolknings antal ikke blev forøget før efter 1895 - der var snarere tale om et fald - viser det stigende holdertal, at befolkningen mere og mere grad bakkede op omkring sin presse. Det viser endvidere, at befolkningen, dels i kraft af en forbedret økonomi, dels i kraft af en styrket national bevidsthed, anerkendte pressens nationale arbejde, og var villig til at understøtte det økonomisk. I perioden 1897-1901, hvor von Köller sad som overpræsident for provinsen Slesvig-Holsten, overgik således både Modersmaalet, Dannevirke og Hejmdal til selskabseje, som allerede Dybbøl Posten havde gjort det i 1875.

Antallet af indsendte artikler, der specielt i trængselstider var hyp-pige, viser, at bladets læsere fulgte med og var interesserede i at deltage i avisens arbejde. Bladets faste free-lance-medarbejdere er nævnt. F. eks. i tilfældet Muusmann og tilfældet Jep Jakobsen (se næste kapitel) blev der rettet direkte henvendelse til avisen med det håb, at den ville være i stand til at hjælpe. Og i forbindelse med optanterne skrev den danske gesandt i Berlin, Quaade, at folk udvandrede med

det håb, "at det maa være den danske Regerings Sag at hjælpe dem, og at, hvis den ikke gør det, saa skulle Bladene nok sørge derfor."<sup>96</sup> Der var altså, ifølge Quaade, en stor tillid til pressen og dens magt blandt den nordslesvigske befolkning (en tillid, han dog ikke helt synes at dele). Der blev da også som regel skålet for den danske presse ved dyrskuer eller andre begivenheder, der kunne give anledning til nationale udtalelser.<sup>97</sup> Man har kaldt den danske presse "Hovedbæren af dansk Kultur."<sup>98</sup> Det lader til, at også befolkningen i Nordslesvig, specielt som tiden gik, blev mere og mere opmærksom på pressens betydning og derfor også var villig til at understøtte den.

# Retssagerne 1868-70

## *Preussisk og tysk presselovgivning*

De tyske myndigheder måtte i betragtning af pressens omfattende nationale arbejde sætte kraftigt ind overfor de danske blade. For myndighederne måtte Dannevirkes stræben efter at vække, styrke og fastholde den danske nationale identitet for at opnå en genforening tage sig ud som et forsøg på en statsfjendtlig løsrivelse.

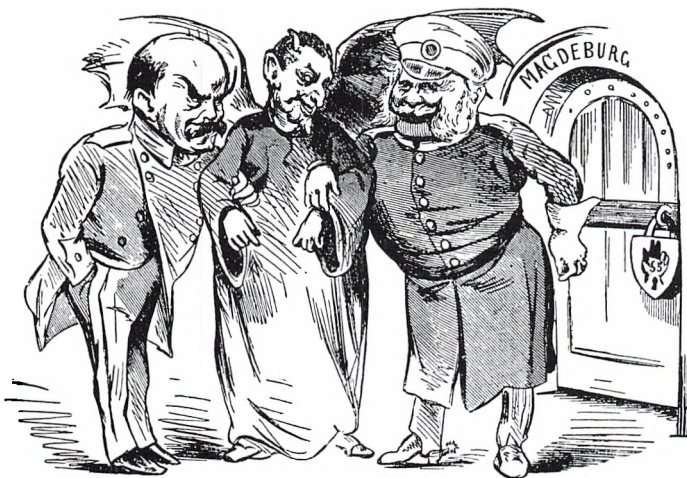
Indsatsen fra tysk side var af svingende intensitet og med en skiftende holdning. En af de slesvig-holstenske regeringspræsidenter, som gennemførte en hård kurs, var von Bitter (1872-76), der i 1872 skrev: "Var det muligt at bringe de derværende Agitatorer til Tavshed, vilde Stillingen ikke paa nogen Kant give Anledning til nogen som helst Betænkelighed." Det var med andre ord pressen, der skabte uroen, ikke befolkningen som sådan.<sup>1</sup> Det samme synspunkt gjorde sig gældende hos overpræsident von Köller (1897-1901), der i 1898 udtalte, at hvis befolkningen i Sønderjylland kunne frigøre sig fra den danske presse, ville der være ro i landet i løbet af fire uger.<sup>2</sup>

Som tidligere nævnt, var dette en fejlagtig fortolkning af forholdene - nordslesvingerne var danske og blev stadig mere bevidste om det. Men som det ligeledes er vist, var myndighedernes vurdering af pressens indflydelse bestemt ikke ubegrundet.

Ud fra denne overbevisning måtte man naturligvis forsøge at stække pressens muligheder for indflydelse, hvilket dog var lettere sagt end gjort. Preussen-Tyskland var en retsstat - der herskede forenings- og pressefrihed, og domstolene var principielt uafhængige. Man måtte følge spillets regler - selv i bekæmpelsen af "statsfjender." Spillereglerne var først og fremmest lovgivningen, der skulle beskytte staten, men også borgerne (bilag 1, side 130). Det var med andre ord lovgivningen i form af presse- og straffelov, straffeprocessordening, cirkulærer og forordninger, samt parlamentets beslutninger, der udgjorde rammerne for såvel pressens udfoldelsesmuligheder som for myndighedernes muligheder for at stække dem.

Netop fordi der principielt ikke herskede censur i Preussen, måtte man fra myndighedernes side vogte nøje på, om pressen begik ulovligheder, der i kraft af redaktørens ansvar kunne gøre ham til genstand for en rettsforfølgelse. Således kom retssager til at indtage en

„Rumpacivagabundus“ eller det „liederlige Kleeblatt“.



De to Flestemænd: Er Iaa! Nu har vi da de danske Meddelelser om: Vaad og Væffe, nu har vi de forfærligt fællef Mundten paa dem og det flægtige Spærgemaal! Hvor de nu borte bliore det — hvad mener Dees (stomme) Øjebib?  
Manden i Midtern: Bliore det? Jo, det loore jeg Iaa — den Vaad, der er Iaa for Dæren, er af mit eget Hæftif, det er en „Sænt-Smæls-Sværgeloss“!

I det danske satiriske blad "Folkets Nisse" bragtes den 4. marts 1876 dette træsnit som en kommentar til de preussiske myndigheders kamp mod den danske presse i Nordslesvig: rigskansler Otto v. Bismarck (til venstre) og kejser Wilhelm I. arm i arm med den kappeklædte dommer. Efter Sønderjyllands Historie, bind 5.

central placering i bekæmpelsen af oppositionspressen som næsten det eneste middel, hvormed man kunne forsøge at stække dens skadelige indflydelse. Til det formål havde man politiet, som meget nøje overvågede pressen og indberettede ethvert muligt brud på gældende lov.

### Berigtigelser

Såvel privatpersoner som offentlige institutioner var ifølge den preussiske presselovs paragraf 23 og den rigstyske presselovs paragraf 11 berettigede til at lade indrykke en "berigtigelse," hvis man fandt anledning til det. Principielt var der ikke noget i vejen for en sådan paragraf, men i praksis gav berigtigelsesparagrafferne rig mulighed for at chikanere pressen.

Berigtigelserne blev spredt med mild hånd udover de forskellige årgange af Dannevirke. Til tider steg antallet af berigtigelser, til andre tider blev de færre.<sup>3</sup> Særlig da regeringen i Slesvig den 20. august 1874 udsendte en særlig "Verfügung," der pålagde landråder og politimestre at holde øje med pressen og benytte sig af deres ret til at berigtige, steg antallet betragteligt.<sup>4</sup>

De fleste af disse berigtigelser var ikke andet end pedanterier, og

der var i virkeligheden dels tale om en form for chikane fra myndighedernes side, dels naturligvis en erkendelse af, at Dannevirkes skadelige indflydelse gik helt ned i småtingsafdelingen. Der kan også være tale om et forsøg på ved hjælp af stadige berigtigelser at skade pressens troværdighed.<sup>5</sup>

Berigtigelserne gav også anledning til et par retssager. Den 25. august 1874 indsendte landråd Leventzau fra Aabenraa en berigtigelse affattet på tysk. Dannevirkes redaktion oversatte berigtigelsen til dansk, og så lagde Leventzau sag an, fordi redaktionen ikke havde optaget berigtigelsen "uændret." Sagen kom for Haderslev Amtsret I den 22. september 1874, og Hiort-Lorenzen blev dømt til at trykke berigtigelsen på tysk og idømtes derudover en bøde på 10 mark. Den offentlige anklager, politimester Chemnitz, havde nedlagt påstand på 60 mark (strafferammen gik indtil 150 mark). Hiort-Lorenzen ankede sagen til Flensborg kredsret, men blev afvist.<sup>6</sup>

Også Chemnitz forsøgte sig - på ordre fra regeringen i Slesvig - med et sagsanlæg i anledning af en berigtigelse, som Hiort-Lorenzen den 9. september 1874 havde nægtet at optage.<sup>7</sup> Berigtigelsen gik ud på, at det ikke skulle hedde "Aabenraa, Egersund, Graasten, Ringenæs, Sønderjylland, Nybøl, Løjt, Skovbølgaard, Grøngrøft, Højsted, Grumtofte, Udbjerg og Dybbøl," men derimod "Apenrade, Ecken-sund, Gravenstein, Rinkenis, Schleswig, Nybbel, Loit, Schobüll-gaard, Grüngrift, Hoist, Grundhof, Uberg og Düppel."<sup>8</sup> Den 29. september 1874 afviste Haderslev politiret dog, at et navn henhørte under kategorien "kendsgerninger," hvilke man var berettiget til at berigtige.<sup>9</sup> Der er grund til at tro, at man i dette tilfælde bevidst fremprovokerede en retssag, eftersom man måtte være overbevist om, at Hiort-Lorenzen ville nægte at berigtige danske stednavne.<sup>10</sup>

Berigtigelserne var naturligvis generende for pressen, der gratis måtte stille spalteplass til rådighed, men udgjorde ikke nogen alvorlig trussel. Det meget svingende antal af berigtigelser antyder, at politimestrenes og landrådernes opsyn med pressen var af skiftende intensitet. Regeringens "Verfügung" fra 20. august 1874 gav et opsving og noget lignende synes at have været tilfældet i september 1873. Berigtigelsernes antal viser, at man holdt et vågent øje med Dannevirke, men det er interessant, at man åbenbart fra regeringen i Slesvig lejlighedsvis måtte indskærpe de lokale myndigheder deres opsynspligt.

### *Udvisningsvåbnet*

Udvisning af personale beskæftiget ved oppositionspressen var vel nok den mest drastiske forholdsregel, man fra myndighedernes side

kunne gribe til. Der var i Aabenraa-overenskomsten i 1872 givet Tyskland ret til at udvise slesvigere, der havde valgt dansk statsborgerskab (opteret), hvis man fandt dem "lästig." Efteråret 1873 gav startskuddet til en lang række udvisninger, og i juni 1874 blev den første pressemand udvist. Det var løjtnant Richard Sørensen, den egentlige leder af Aabenraa-bladet Freia. Den 15. juni 1874 blev Sørensen udvist med den begrundelse, at han som dansk undersåt deltog i redaktionen af et statsfjendtligt blad.<sup>11</sup> Freia var dog forholdsvis fredeligt - så vidt vides blev der ikke én eneste gang lagt sag an imod det, og i øvrigt udkom det kun tre gange om ugen. Så købte Hiort-Lorenzen Freia, men 15 dage efter sammenlægningen og indførelsen af det forstørrede format ramtes Dannevirke selv af en udvisning. Det var redaktionsmedarbejder Bennetzen, der den 4. august 1874 om aftenen blev udvist med en frist på to dage. Det skete efter ordre fra regeringen i Slesvig - ordren var udgået den 28. juli 1874.<sup>12</sup> Politimester Chemnitz forlængede fristen til otte dage under forudsætning af, at Bennetzen undlod at befatte sig med redaktionsarbejde.<sup>13</sup> Bennetzen forlod dog Haderslev allerede den 7. august 1874 om aftenen og tog til København.<sup>14</sup>

Bennetzens udvisning blev naturligt nok fulgt nøje i Dannevirke og var tilsyneladende en lidt speget affære. Da Sørensen halvanden måned tidligere var blevet udvist, opsøgte Bennetzen samme dag landråd von Rosen, fordi Bennetzens undersåtsforhold var lidt uklare. Regeringen havde ikke villet anerkende hans preussiske statsborgerskab. Henvendelsen skete i den hensigt at få afklaret, om regeringen kunne tænkes at tage lignende forholdsregler i anvendelse overfor ham. Den unge Bennetzen gik nemlig i giftetanker, og et giftermål ville være umuligt med en udvisningsordre hængende over hovedet. Landråd von Rosen havde sagt, at han ikke kunne forestille sig, at Bennetzen ville blive udvist - Bennetzen redigerede ikke det politiske stof, - men hvis det alligevel skulle ske, ville von Rosen advare ham i tide. Bennetzen giftede sig den 18. juli 1874 og udvisningsordren kom 10 dage efter.

Regeringsorganet Schleswiger Nachrichten skrev ifølge Dannevirke den 7. august 1874, at det var von Rosen selv, der havde beordret udvisningen.<sup>15</sup> Dannevirke skrev videre, at von Rosens "Opførsel i denne Sag (bliver) saa besynderlig, at vi maa overlade vore Læsere selv at betegne den med det rette Navn."<sup>16</sup> En udtalelse, der på trods af den indirekte beskyldning mod von Rosen, ikke gav anledning til nogen fornærmelsessag. Senere berigtigede Schleswiger Nachrichten det derhen, at regeringen havde påbudt von Rosen at sørge for udvisningen, og at von Rosen altså ikke selv havde taget initiativ til den. Von Rosens rolle i sagen var dog ikke helt entydig.<sup>17</sup> Nordschleswigs

Tidende meddelte ifølge Dannevirke den 20. august 1874 sit syn på sagens sammenhæng: Udvisningsordren kom den 28. juli 1874, men indtraf først på landrådets kontor den 3. august 1874, og uden at han havde været delagtiggjort i planerne.<sup>18</sup> Om von Rosen har optrådt som en skurk eller ej kan ikke klarlægges, men det kan ikke udelukkes, at han har.<sup>19</sup> Det er forbundet med visse vanskeligheder at tage Dannevirkes ord for pålydende. Dannevirkes behandling af udvisningen er vældig typisk for behandlingen af udvisninger i almindelighed. Man betoner det fuldstændig vilkårlige og lægger navnlig vægt på det menneskelige aspekt: At Bennetzen, nygift og lykkelig, pludselig tvinges til at forlade sin fædrene jord - oven i købet efter at være ført bag lyset af landråden!

Samtidig med Bennetzens udvisning blev andre pressemedarbejdere forhørt om deres statsborgerskab. De første, der blev udvist, var Dybbøl Postens tre typografer, der alle var danske undersåtter. De blev udvist den 8. august 1874 med en frist på otte dage, under henvisning til, at de arbejdede på et statsfjendtligt blad.<sup>20</sup> Ifølge særlig bemyndigelse fra von Bitter kunne de alle tre få lov til at blive i Preussen - forudsat, at de ikke mere arbejdede på Dybbøl Posten.<sup>21</sup> Samtidig blev det Dybbøl Posten forbudt at ansætte norske, svenske eller andre udenlandske typografer.<sup>22</sup>

I Flensborg var fire danske undersåtter fra trykkeriet på Flensborg Avis og én fra kontoret den 10. august 1874 til afhøring, og en enkelt typograf udvist.<sup>23</sup> Samme dag blev Dannevirkes typografer afhørt, men da de alle var preussiske undersåtter, blev ingen udvist.<sup>24</sup> Tre år senere måtte også Hiort-Lorenzen selv rejse bort under trussel om udvisning.

Udvisningerne af pressemedarbejdere var et led i den skærpede politik derfor de dansksindede, som indledtes efter von Bitters tiltræden som regeringspræsident, og det kan egentlig undre, at man ikke allerede tidligere havde forsøgt sig. Men udvisningerne havde kun en tidsbegrænset effekt - det viste sig snart, at der var mange "preussere," der var villige til at tage over, og nogen egentlig svækkelse af den danske presse som helhed og på længere sigt var der således ikke tale om. Dog må man for Dannevirkes vedkommende nok sige, at Hiort-Lorenzens frafald blev et tab, som Dannevirke aldrig helt overvandt. Ingen af bladets efterfølgende redaktører havde hans format og indsigt. Dannevirke hævdede dog stadig i en årrække sin lederstilling, men måtte i 1880'erne se sig overgået af Flensborg Avis, der fra midten af 1890'erne delte stillingen med Hejmdal. Lokalt fik Dannevirke konkurrence fra Modersmaalet, der jo som ovenfor nævnt endte med at købe Dannevirke.





*Rådhuset i Lavgade - ikke langt fra Dannevirkes bygning på Klosteret - var i 1857-58 blevet ombygget og forhøjet med en etage. Her havde politimyndigheden, repræsenteret ved byens borgmester, til huse, og her fandtes byens arrest. Også domsmyndigheden - amtsretten - havde til huse, indtil den senere flyttede til sin egen bygning på Gammelting. Rådhuset blev i 1895 forhøjet med endnu en etage. Fot. i Haderslev byhistoriske Arkiv.*

### *Hiort-Lorenzens første retssag*

Først ved indførelsen af det preussiske justitsystem 1867 blev domsmyndigheden og forvaltningen endeligt delt i Slesvig, ligesom der blev oprettet en særskilt anklagemyndighed, der i hovedsagen blev bemandet med preussiske jurister.<sup>25</sup>

Hiort-Lorenzen kom i berøring med fire domstole: Amtsret I i Haderslev, der kunne dømme for en simpel presseforseelse og som oftest foretog forhør; kredsretten i Flensborg, der var første instans; appellationsretten i Kiel, der var anden instans, og endelig overappellationsretten i Berlin, der var tredje instans. Hvis den anklagede blev fundet skyldig, skulle han udover at lide den pådømte straf almindeligvis betale sagsomkostningerne, ligesom aviserne med de kriminelle ytringer ifølge presselovens paragraf 50 skulle tilintetgøres.

Næppe var Hiort-Lorenzen kommet i gang med udgivelsen af Haderslev Avis, før han skulle gøre sine første erfaringer med retssystemet. Avisen blev ramt af den første beslaglæggelse lørdag den 18. januar 1868. Den preussiske presselov fordrede, at redaktøren af en avis skulle aflevere et underskrevet pligteksemplar hos politi-

mesteren inden udgivelsen, så han kunne skride ind i tilfælde af en ulovlig artikel. På grund af en misforståelse mellem faktor Larsen og Hiort-Lorenzen manglede politimester Lüders' eksemplar af nr. 65 redaktørens egenhændige underskrift.<sup>26</sup> Lüders mente også at kunne finde en fornærmelse mod regeringen i en artikel, der omhandlede befalingen af tysk skolesprog i Haderslev, men ikke i Aabenraa. Det mente statsadvokat Macco i Flensborg dog ikke var tilfældet og beslaglæggelsen blev atter hævet.<sup>27</sup> Man nøjedes med en anklage for ikke at have skrevet under på pligteksemplaret. Haderslev amtsret I takserede den 10. marts 1868 forseelsen til en bøde på 2 preussiske dale-re.<sup>28</sup>

Beslaglæggelsen og dommen var et vidnesbyrd om, at politimester Lüders, som han havde fået besked på af Macco, allerede fra starten holdt skarpt øje med avisen - og sagsforløbet fik betydning for, hvorvidt der måtte tales dansk ved domstolene. Men længe inden dommen var de næste retssager undervejs.

### *Indsamlings-sagen*

I januar 1868 stod Haderslev i indsamlingernes tegn. Der var mindst to indsamlinger i gang på samme tid. To af de ledende tysksindede i Haderslev - provst Møller og landråd Kier - havde foranstaltet en indsamling til fordel for de nødlidende i Østpreussen, formodentlig ud fra den betragtning, at nordslesvigerne som gode, preussiske undersåtter ville komme deres landsmænd til hjælp. Indsamlingen omtales første gang i Haderslev Avis 7. januar 1868, og blandt underskriverne findes både politi- og borgmester Lüders og den svensk-norske vicekonsul Amorsen. Hiort-Lorenzen skrev spydigt, at indsamlingen uden anbefaling fra ledende dansksindede på forhånd ville være dømt til at mislykkes.<sup>29</sup>

Samme Amorsen samlede også ind til de nødlidende i Norrland, Finland og Sverige. Indsamlingen omtales første gang i Haderslev Avis nr. 32 den 7. december 1867. Motiverne til denne indsamling blev fra tysksindet side - og nok ikke helt ubegrundet - anset som en provokation.<sup>30</sup> Under alle omstændigheder må man formode, at en "solidaritet med broderfolket i Norden" har været en nationalpolitisk manifestation fra dansksindet side. Hvilken indsamling, der kom først, er i denne sammenhæng egentlig ligegyldigt. Begge indsamlinger fik - så vidt vides - helt pæne resultater. Men det siger en hel del om stemningen i Haderslev, at der ikke skulle mere til at ophidse gemtterne.

Det var nemlig midt i denne - i og for sig konstruktive - nationa-

litetskamp, næste sagsanlæg opstod. Haderslev Avis var aktiv part i debatten, og den 30. januar 1868 indeholdt nr. 75 en anonym artikel under overskriften "Forlangt indrykket," der netop omhandlede disse indsamlinger. Den var skrevet af afskediget husfoged Heuchendorff, men han blev på intet tidspunkt afsløret som den virkelige forfatter.<sup>31</sup> I artiklen hedder det bl. a.: "...Hans Majestæt Kongen af Preussen ... har ladet sig notere 1 Million Thaler i Tillæg til Civillisten, et Beløb... som (efter den almindelige mands mening)... havde gjort mere Nytte, naar det blev anvendt til den store Nøds Afhjælpning i Østpreussen."<sup>32</sup> En klar tilkendegivelse af, at man ikke ønskede at bruge skattepengene på kong Wilhelm.<sup>33</sup>

Det var denne vending, der fik politimester Lüders til at gå i aktion. Omtrent klokken 14.45 modtog han sit pligteksemplar, klokken ca. 15.15 blev de første 250 eksemplarer af avisen afleveret på posthuset til forsendelse til de udenbys abonnenter, og senest klokken 16.45 blev de beslaglagt dér. Derefter blev de resterende ca. 700 eksemplarer af dagens oplag beslaglagt på trykkeriet - ikke ét eneste eksemplar nåede ud til læserne.<sup>34</sup>

Statsadvokat Macco ved Flensborg kredsret bekræftede beslaglæggelsen, den 1. februar 1868 blev der uden resultat foretaget en husundersøgelse efter originalmanuskriptet, og den 8. februar 1868 blev Hiort-Lorenzen afhørt ved Haderslev amtsret I i første fase af en majestætsfornærmelsessag (Straf-Gesetz-Buch paragraf 75). Han blev tiltalt på tysk, afgav forklaring på dansk og dikerede selv sin forklaring til protokollen.<sup>35</sup>

Den 6. marts 1868 mødte Hiort-Lorenzen for Flensborg kredsret. Da han igen forsøgte sig på dansk, blev der nedlagt indsigelse fra statsadvokat Maccos side. Som tidligere dansk embedsmand i Mellemlesvig måtte Hiort-Lorenzen udmærket kunne tale tysk, og så skulle han også gøre det.<sup>36</sup> Hiort-Lorenzen vægrede sig under henvisning til, at han i en så alvorlig sag ønskede at forsvare sig på sit modersmål og i øvrigt ikke mente sig tilstrækkeligt kyndig i det tyske sprog til at kunne føre sit forsvar på tysk. Men Macco gik så vidt som til at fordrø, at hvis Hiort-Lorenzen vedblev at tale dansk, skulle retten dømme ham "in contumaciam" - dvs. uden at være hørt (egl. "på trods af udeblivelse"). Da retsformand Bong-Schmidt derefter udtalte, at han ville udsætte sagen, medmindre Hiort-Lorenzen faldt til føje, valgte han at tale tysk "for ikke at komme til at gøre endnu en Reise til Flensborg."<sup>37</sup> Kredsrettens hårde linje fik konsekvenser for pådømmelsen af den første sag ved amtsret I fire dage efter den 10. marts 1868. Under en 10 dalers bødetrussel blev Hiort-Lorenzen i Haderslev pålagt at tale tysk.<sup>38</sup>

Gø betædet: Amt, Anbefaling, St. Erklæring, Pj. om offentlige Sagen. Med. om offentlige Sagen.

Alle nye Bestemmelser om det offentlige, som ikke er indførte i den offentlige Samling.

Nr. 141  
 1868  
 141

Monat:

Deutsch-  
 Oesterreichischer



Telegraphen-  
 Verein

Jahr 1868

Gundersleben von Maccos

Nr.	Klasse	Zahl der Lok. Bezüge	Zahlung	3 e i t.	Dienstliche Zulage	Via:
141	141	141	141	141	141	Bezüge Antwort ad Nr. von
						Bestimmt durch:
						der Aufgabe
						der Aufnahme in
						der Aufnahme in
						Aufgenommen von
						per Telegraph befördert an

Der Herr Bürgermeister Lüders  
 hat die Güte gehabt, mir  
 die von Ihnen eingereichte  
 Artikel zur Verfügung zu stellen.  
 Ich habe dieselben durchgesehen  
 und finde dieselben für die  
 Zeitung geeignet. Ich habe  
 dieselben in der Nummer  
 vom 1. Februar 1868  
 abgedruckt. Ich bitte Sie  
 um Entschuldigung für die  
 verspätete Antwort.  
 Mit freundlichen Grüßen  
 H. R. Hiort-Lorenzen

3. Sündspiegel von Maccos  
 Nr. 141. (Ich bestimme Ihnen die für den 1. Februar 1868  
 festgesetzte Summe von 100 Rthl. für die Druckkosten  
 der Artikel. Ich bitte Sie um Entschuldigung für die  
 verspätete Antwort.)  
 H. R. Hiort-Lorenzen

Lit. B. u. M. 4.

I et telegram til borgmester Lüders den 1. februar 1868 anmoder statsadvokat Macco borgmester Lüders om at foretage en husundersøgelse hos redaktør H. R. Hiort-Lorenzen. Telegrammet er påtegnet af borgmesteren med en bemærkning om, at protokollen over undersøgelsen samme dag er sendt til Macco. Haderslev rådstuearkiv.

Kredsretten fandt Hiort-Lorenzen, der vedkendte sig forfatterskabet, skyldig og idømte ham minimumsstraffen for majestætsfornærmelse: to måneders fængsel. Kongen, der ikke havde politisk indflydelse på civilistens størrelse, var blevet fremstillet som egoistisk og hjerteløs, når tillægget og nøden i Østpreussen blev kædet tæt sammen. Der var fra starten et forskelligt syn på pressens rolle. At artiklen - i tråd med Dannevirkes målsætning - "afspejlede den almindeli-

ge, nordslesvigske borger og bondes opfattelse af tillægget," ville retten ikke godtage. Retten mente, at artiklen havde til hensigt at "bestemme og lede den offentlige mening."<sup>39</sup>

Hiort-Lorenzen ankede sagen for appellationsdomstolen i Kiel, der trådte sammen den 22. september 1868. Forsvaret faldt i to faser: For det første bestred han, at der havde fundet en offentliggørelse sted - som nævnt blev samtlige eksemplarer beslaglagt på henholdsvis posthus og trykkeri. Ifølge presseloven var den kriminelle handling ved tryksager først fuldbyrdet, når der var sket en offentliggørelse (paragraf 32). Det var der, når tryksagen var "verkauft, versendet, verbreitet, ausgetheilt oder angeschlagen" (paragraf 33).

Den anden fase omhandlede selve ordlyden. Hiort-Lorenzen fandt den "upassende," men ikke fornærmende. Da retten ikke syntes at dele det synspunkt, bestred han selv at være forfatteren, men ville ikke afsløre den virkelige forfatter. Yderligere bedyrede han, at han i denne første fase af sin redaktionsperiode havde haft så travlt, at han kun ganske overfladisk havde gennemlæst artiklen. Selvom overstatsadvokat Giehlow fastholdt påstanden om en 2 måneders fængselsstraf, blev Hiort-Lorenzen frikendt.

Retten mente ganske vist at kunne finde en meget alvorlig majestætsfornærmelse: Hans Majestæt Kongen blev nævnt i forbindelse med et rent regeringsanliggende, og det fremgik af ordlyden, at kongen ud fra egoistiske motiver havde "ladet sig notere" tillægget, og at han fremstod som hjerteløs og ligegyldig, når tillægget blev kædet sammen med det nødlidende Østpreussen. Men "den ...anklagedes erklæring (om ikke at være forfatteren), sammenholdt med hele den anklagedes personlige optræden, ...gav et overbevisende indtryk af troværdighed." Man mente således ikke at kunne fastslå anklagedes "dokus" - dvs. forsæt - til forbrydelsen.<sup>40</sup> Derfor mente man heller ikke, at spørgsmålet om offentliggørelse havde noget at sige, og man dømte heller ikke til tilintetgørelse af de strafbare tryksager, fordi kredsretten ikke havde gjort det. Helt uden betydning for sagens udfald var det måske ikke, at én af dommerne, von Zülow, var "en fordums Kammerat" fra Hiort-Lorenzens tid i Eckernförde.<sup>41</sup>

Egentlig kunne Hiort-Lorenzen have været dømt som ansvarlig redaktør, og spørgsmålet omkring offentliggørelse var derfor aktuelt. Endvidere var spørgsmålet om tryksagernes tilintetgørelse lige så væsentlig, eftersom retten havde fastslået artiklens strafværdighed. Det var da også på disse punkter, overstatsadvokat Giehlow byggede sin anke.<sup>42</sup>

Overappellationsdomstolen i Berlin gav 30. september 1868 Giehlow medhold og sendte sagen tilbage til Kiel til fornyet behandling.

Her faldt den endelige dom den 14. november 1868: Hiort-Lorenzen idømtes efter presselovens paragraf 37 en bøde på 20 daler for "Fahrlässigkeit" (skødesløshed i røgtelsen af sit redaktørhverv). Man havde fundet artiklens indhold ulovligt, og derfor måtte den ansvarlige redaktør også stå til ansvar for det - forsæt eller ej. Der dømtes også til tilintetgørelse af Dannevirke nr. 75.

Her blev det principielt slået fast, at en avis er "versendet" og dermed offentliggjort, når den er afleveret på posthuset til videre forsendelse. Selvom "versenden" teknisk har en anden betydning, har man i henhold til almindelig sprogbrug "sendt" noget, når det er afleveret på posthuset. Når han kun idømtes en 20 dalers bøde (strafferammen gik helt op til 500 daler), skyldtes det den formildende omstændighed, at avisen jo ikke nåede ud til læserne.<sup>43</sup>

Hvad der i første omgang springer i øjnene, er den store forskel på kredsrettens og appelrettens dom.<sup>44</sup> Det må imidlertid fastholdes, at Hiort-Lorenzen i anden omgang ikke ville vedkende sig forfatterskabet, hvorved hans "dolus" bortfaldt, og den endelige dom faldt derfor på et helt andet retsgrundlag. Domstolene havde - hvis viljen havde været der - med lethed kunnet dømme ham langt hårdere, end de gjorde. At Kiel vitterligt troede på Hiort-Lorenzens erklæring om ikke at være forfatteren, synes helt klart at udtrykke en vilje til at dømme u-partisk.

### *Sagen Carl Blind*

Længe inden der var kommet endelig afklaring på ovennævnte retssag, var den næste i fuld gang. Mindre end tre uger efter kredsrettens første majestætsfornærmelsesdom var den næste majestætsfornærmelsesanklage under opsejling. I Haderslev Avis den 24. marts 1868 havde der henimod slutningen af artiklen "politisk oversigt" stået et par linjer "sakset" fra "Hamburger Nachrichten" omhandlende et brev fra den tyske republikaner Carl Blind til den italienske ditto Garibaldi. Om Blind stod der, at: "omendskjønt han var en uforsonlig Modstander af kong Wilhelms militaire Despoti," ville han alligevel opfordre sydtyskerne til at kæmpe på Preussens side i tilfælde af et fransk angreb. Avisen blev først beslaglagt dagen efter klokken 12, og den 14. april 1868 var Hiort-Lorenzen til afhøring ved amtsretten.<sup>45</sup>

Den 27. maj 1868 blev han ved kredsretten frifundet for anklagen i en retssag, hvor han fik lov til at føre sit forsvar på dansk. Denne principielle ret var en stor sejr for Hiort-Lorenzen, men den fik ikke lov til at vare længe. Retten slog fast, at man godt nok kunne finde en majestætsfornærmelse i sætningen, og at artiklen dermed objektivt set

var strafværdig. Men statsadvokat Maccos påstand om to måneders fængsel, fordi Haderslev Avis-Dannevirke var umiskendeligt tysk-fjendtlig, og fordi Hiort-Lorenzen sandsynligvis kun havde bragt artiklen for "på en underfundig maade at faae brugt Ukvemsord om H. M. Kongen," blev ikke taget til følge.<sup>46</sup> Tværtimod mente de netop ikke at kunne finde bevis for redaktørens "dolus". Artiklen var bevisligt sakset fra "Hamburger Nachrichten" og bragt allerede dagen efter (hvilket kun gav ganske lidt tid til statsfjendtlige overvejelser). Artiklen var endvidere bragt på en lidet fremtrædende plads, og redaktionelt havde man snarere tilbagetrukket end fremhævet de kriminelle ytringer.<sup>47</sup> Det kan have haft betydning, at rettens sammensætning var en smule anderledes end ved første retssag - Bong-Schmidt var ikke med denne gang. På den anden side er der vitterligt tale om en formulering, der langt fra er så grov som den første, og denne gang kunne det bevises, at Hiort-Lorenzen ikke var forfatteren.

Men retten glemte igen presselovens paragraf 50 (om tilintetgørelse). Der måtte en tillægsdom til, og den faldt den 26. juni 1868 og lød naturligvis på tilintetgørelse af oplaget. Man havde jo fundet artiklen strafværdig og kun frifundet på grund af manglende "dolus."<sup>48</sup> Det mente Hiort-Lorenzen nu ikke var tilfældet. Han ankede afgørelsen med den spidsfindige begrundelse, at domstolen ikke havde fastslået, at ytringen "thatsächlich" var kriminel, men brugt vendingen "gefunden werden kann." Ellers ville han vel i øvrigt også være blevet dømt som ansvarlig redaktør (paragraf 37). Endvidere gik anken på, at der ikke måtte falde dom mod den samme person i den samme sag to gange. Hvad det andet punkt angik, gav Kiel den 22. september 1868 ham medhold og underkendte kredsrettens tillægsdom. Kredsretten fik en påtale for sin glemsomhed. Otte dage efter slog overappellationsdomstolen i Berlin i forbindelse med den første sag fast, at tilintetgørelse ikke var at betragte som en straf, men som en "Massregel polizeilicher Natur zur Verhütung gemeinschädlicher Wirkung," og derfor måtte også denne sag en tur over Berlin til endelig afgørelse. Den faldt den 9. december 1868 og var en tilbagevisning af sagen til fornyet behandling i Kiel, der først den 2. marts 1869 fældede endelig dom. Aviserne skulle tilintetgøres, fordi indholdet var kriminelt, hvilket kredsretten for øvrigt også havde fastslået.<sup>49</sup>

Det er interessant at se, at både politimester, statsadvokat og domstole tilsyneladende endnu havde deres besvær med at finde rundt i presseloven. For domstolens vedkommende kan det til dels nok hænge sammen med den store udskiftning af dommere, der fandt sted med retsreformen. Man kunne nemlig have dømt Hiort-Lorenzen skyldig i forsømmelse i redaktørhvervet i henhold til presselovens pa-

ragraf 37, eftersom man fastslog, at ytringen var kriminel. Ja, man burde faktisk have gjort det. Ydermere er slagsmålet om sproget i retssalen interessant, men dén sag havde endnu ikke fundet sin endelige afgørelse.

### *Sagen Bonnichsen*

Næste sagsanlæg, der drejede sig om den altoverskyggende artikel 5 i Pragfreden, var allerede kommet i maj 1868.<sup>50</sup> Den havde rødder helt tilbage i efteråret 1867. Her havde jernstøber Bonnichsen fra Haderslev under pseudonymet "en slesviger" i en pjece udkommet i Kiel sat den lovede afstemning under debat, og den danske landdagsmand Nicolai Ahlmann havde omkring nytår imødegået denne pjece i form af "et lidet Skrift", der i første omgang var blevet beslaglagt af politiet, men senere atter frigivet.<sup>51</sup> I begyndelsen af maj måned 1868 gik Bonnichsen atter under synonymet "en slesviger" i den tysksindede Haderslev-avis Nordschleswigsk Tidende til angreb på denne pjece. Det var på dette stadium, Hiort-Lorenzen - efter at have rådført sig med Ahlmann - blandede sig i debatten.<sup>52</sup> I tre meget lange artikler under overskrifterne "Pragfredens Artikel V og dens følger I, II og III" gik han i meget hårde vendinger til angreb på Bonnichsen.<sup>53</sup>

Han lagde ud med "med Sorg og Bedrøvelse" at konstatere, at "En Slesviger" er dansk, og altså en mand, "der har bortkastet sine ædlest og bedste Følelser og nu fornægter sit Fædreland." Denne konstatering bygger Hiort-Lorenzen på det faktum, at "vel er hans Sprog plumt og raat, men man finder intetsteds de klodsede Germanismer, der ellers i den tydsksindede, men paa slet dansk skrevne nordslesvigske Presse gjøre et saa ubehageligt Indtryk." Man kan derfor "ikke undre sig over, at han ikke vil være sit Navn bekjendt," men skriver anonymt. Bonnichsen havde skrevet, at Danmark med afståelsen af Slesvig i 1864 havde svigtet slesvigerne, og at paragraf 5 ikke gav hverken Danmark eller Slesvig nogen ret overhovedet, og at folk som Krüger, Ahlmann og Hiort-Lorenzen ved "til Stadighed at tillægge paragraf 5 mere end der stod i den," fremkaldte en "Uro, Spænding, Ophidselse og Usikkerhed," og havde "tilvejebragt en Tilstand, der er høist uhyggelig baade for Dansk- og Tydsksindede." Hiort-Lorenzen mente derimod, at der ikke kunne herske nogen tvivl om, at der skulde foretages en deling efter nationalitetsprincippet, og at det var udsigten til en snarlig afstemning, der afholdt de dansksindede fra uro. Deres fremtid var med paragraf 5 sikret, og garanten var Napoleon III.

Bonnichsen havde spurgt, om nordslesvigerne virkelig ville adskil-



les fra deres brødre i syd. Men Hiort-Lorenzen mente, at den tid var forbi, hvor holstenerne, nord- og sydslesvigere levede som brødre "under den danske Konges milde Herredømme." De bånd, der dengang herskede, havde holstenerne og sydslesvigerne selv sønderrevet, og man kunne ikke forvente, at andre ville følge Bonnichsens "slette Exempel," hvor "høit han end praler," og hvor tit han end "lader sin sleske og forræderiske Tunge høre." At de tyske holstenerne og sydslesvigere vil høre til Tyskland kan til nød accepteres, men ikke at de danske nordslesvigere ønsker det.<sup>54</sup> Nordslesvigerne var danske, og det kunne der ikke herske tvivl om.

Bonnichsen hævdede også, at de danske agitatorer ved valgene i 1867 havde presset vælgerne til at stemme på Krüger med den begrundelse, at gjorde de det ikke, var de at anse som tyskere. Ordet "tysker" var altså blevet et skældsord. Det gav Hiort-Lorenzen ham fuldstændig ret i: "Fra den Tid (1848) blev Ordet "Tydsker" et Haansord her i Nordslesvig... Og denne Haan, denne Foragt, som den troblevne Befolkning nærrede imod disse deres frafaldne Brødre, var berettiget... Det var dem, der med deres underfundige Løgne havde hjulpet til at fremkalde en Række af Ulykker over vort Fædreland, dem, der ved haardnakkethed at fremture i deres Forbrydelser, bidroge deres til, at Landet ikke kunde komme til Ro. Havde de, da Oprøret var undertrykt, fortrudt deres Synd og vist det i Gjerningen, da havde megen Sorg og megen Ulykke været sparet. Men med ubegribelig Trods og Haardnakkethed vedbleve de at "holde fast" ved det statsop-løsende tyske Parti, der i dem saa et velkomment Middel til... at rive ogsaa det danske Slesvig bort fra Danmark. At ogsaa de herboende Tydskere... maatte undgjelde derfor, var ganske naturligt, thi de havde som Indvandrede i et dansk Land ingen Ret til at tage Landet fra dets Beboere. Dog har enhver dansk Slesviger altid vidst at skjelne mellem disse virkelige Tydskere og de saakaldte "Hjemmetydskere;" de første bærer han Nag til, fordi de træde ham under Fødder, men de sidste foragter han." Det er hård kost, og i sine erindringer indrømmer Hiort-Lorenzen da også, at han var blevet så vred, at galden var løbet over på ham.<sup>55</sup>

Artikelrækken skal ses i forlængelse af Ahlmanns pjece. Bonnichsen havde opfordret til at affinde sig med tilstandene, og han havde skrevet, at paragraf 5 ikke gav nordslesvigerne nogen ret til afstemning overhovedet. Det var en farlig påstand for de dansksindede, der i disse år brugte paragraf 5 som selve grundlaget for deres forhåbninger om at "komme hjem" til Danmark. Derfor måtte enhver påstand om dens ugyldighed også medføre en kraftig reaktion. Samtidig skal artiklen ses som et forsøg på at lægge yderligere afstand til de

# Et Forsvar

imod

## En Slesviger:

„Afstemningen i Slesvig's nordlige Distrikter“.

Hj  
H. Ahlmann.

Haderslev.

Paa Hovfatterens Forlag  
Trykt hos E. B. Sabroe.  
1867.

# Afstemningen

i

## Slesvig's nordlige Distrikter.

Et par Ord

til Drostelse for mine Landsmænd

af

„En Slesviger.“

Kiel.

Schwes'jse Boghandling.  
1867.

*Jernstøberier A. P. Bonnichsen i Haderslev var en ivrig tilhænger af den preussiske politik i Nordslesvig og udgav i 1867 en pjece, der satte artikel 5 under debat. Den danske landdagsmand Nicolai Ahlmann tog til genmæle i "Et forsvar imod en Slesviger". Hiort-Lorenzen blandede sig i diskussionen og det førte til en retssag.*

tysksindede slesvigere, der som tiden gik blev mere og mere indstillede på at blive preussere. De udgjorde et betydeligt befolkningselement i Nordslesvig, og måtte i kraft af deres bofasthed tillægges en vis betydning for stemningen i Nordslesvig. De "rigtige" tyskere var helt klart "fremmede" og dermed nemme at lægge for had, mens en "hjemmetysker" kunne have været ens nabo i generationer, og derfor ikke var "fremmed." Men Hiort-Lorenzen kunne i kraft af sin nationalitetsopfattelse kun opfatte "hjemmetyskerne" som landsforrædere.

Macco lod den 2. juni 1868 avisen beslaglægge, men beslaglæggelsen kom kun til at omfatte et par resteksemplarer.<sup>56</sup> Den 11. juni 1868 var Hiort-Lorenzen til forhør ved amtsretten, og han erfarede her, at sagsanlægget var begrundet i Straf-Gesetz-Buch paragraf 100, ifølge hvilken den, der udsætter den offentlige fred for fare ved at opfordre sine medborgere til gensidig had og foragt, trues med bøde fra 20 til 200 dalere eller fængselsstraf fra en måned til to år.<sup>57</sup>

Retten blev sat den 20. juli 1868 og Macco fordrede to måneders fængsel, bl. a. fordi han mente, at Hiort-Lorenzen ikke ville blive

mærkbart ramt af en bøde. Retten fulgte anklagerens påstand, ifølge Dannevirke selv "på grund af den anklagedes personlighed."<sup>58</sup> I domsbegrundelsen er denne vending imidlertid ikke at finde. Her er begrundelsen blot den, at det var Hiort-Lorenzen selv, der havde skrevet den meget grove artikel.<sup>59</sup> Det kan dog ikke helt afvises, at der mundtligt kan have været givet en sådan begrundelse.

Under retssagen fremkom Hiort-Lorenzen med nogle udtalelser, der kom til at danne grundlag for den næste retssag. Han udtalte, at paragraf 100 kunne bruges politisk, og at en læser, der kendte artiklen, i det tilfælde at retten kendte ham skyldig, ville kunne anse domfældelsen som værende politisk.

Alligevel blev han idømt to måneders fængsel og ankede straks sagen til appellationsdomstolen i Kiel, der den 19. oktober 1868 behandlede sagen første gang. Overstatsadvokat Giehlow anså artiklen for at være fremprovokeret af Nordschleswigs Tidende og forlangte sagen udsat, indtil denne avis var tilvejebragt.<sup>60</sup> Den 8. december 1868 ændrede Kiel fængselstraffen til en 50 dalers bøde. Hiort-Lorenzen blev altså kendt skyldig, men der forelå formildende omstændigheder, da artiklen var fremprovokeret af Nordschleswigs Tidende.<sup>61</sup>

Det er egentligt interessant, at retten mente, at pressen skulle være i stand til at udsætte den offentlige fred for fare. Det er nok at overvurdere Dannevirkes indflydelse på den nordslesvigske opinion, men at artiklen ophidsede til had og foragt kan der vist ikke være tvivl om. At kredsretten i Flensborg "på grund af anklagedes personlighed" valgte fængselsstraf fremfor bødestraf er bestemt heller ikke uinteressant, omend kilden til denne begrundelse er tvivlsom. Heroverfor er Kiels forholdsvis milde straf iøjnefaldende.

Sagen er også interessant i forbindelse med sproget i retten. Hiort-Lorenzen havde talt dansk, som han tidligere havde fået ret til. Men han fik en regning for "Dollmetschergebühren" på godt fire dalere. Det anså han naturligvis som en uretfærdighed overfor danske anklagede og klagede over det til kredsretten, der imidlertid den 26. februar 1869 afviste klagen. Han klagede derefter til Kiel, der gav Hiort-Lorenzen medhold og den 17. april 1869 forkastede oversættelsesgebyret som uretfærdigt.<sup>62</sup> Så stod der 2-0 til Hiort-Lorenzen i sprogekampen. Men den var ikke slut endnu. Det var retssagerne heller ikke.

### *Kredsretsfor nærmelses-sagen*

Den næste retssag kom i direkte forlængelse af den ovenfor nævnte. Hiort-Lorenzen havde under sin forsvarstale den 20. juli 1868 udtalt, at hvis retten tog anklagerens påstand om en to måneders fængselsstraf til følge, ville enhver, der sammenholdt hans artikel med dommen, få det indtryk, at der forelå en politisk handling. Han tilføjede, at dette naturligvis var hypotetisk ment, eftersom han jo ikke regnede med at blive dømt. Statsadvokat Macco afbrød straks forsvarstalen og udtalte, at den fremsatte ytring indebar en fornærmelse af retten, som han ikke kunne lade gå upåttalt hen.<sup>63</sup>

Ved samme retsforhandling sad en journalist fra den meget dansk-fjendtlige avis "Flensburger Norddeutsche Zeitung." I hans hånlige og nedladende referat lød udtalelsen sådan: "Wenn das Gericht den Angeklagten zu einer zweimonatlichen Gefängnisstrafe verurtheilte, so würde jeder (Sic!) sagen, dass dasselbe eine politische Handlung begangen habe etc. etc."<sup>64</sup> Imod dette referat forsvarede Hiort-Lorenzen sig i Dannevirke 25. juli 1868 nr. 221, hvor han gentog ytringerne, som han havde fremsat dem i retten med den supplerende tilføjelse: "derfor var det mig umuligt at forstaa, at Retten kunde dømme mig efter den offentlige Anklagers Paastand."

Nu havde Macco pludselig masser af materiale: Hiort-Lorenzen havde offentligt, én gang mundtligt og én gang skriftligt, fremsat usande påstande om kredsretten, hvorved dommerne Jasper, Bong-Schmidt og Hansen i den offentlige mening var blevet udsat for had og foragt (Straf-Gesetz-Buch paragraf 102).<sup>65</sup> På grund af Hiort-Lorenzens giftermål med sin afdøde kones yngre søster i København blev den oprindelige termin den 7. september 1868 udsat til den 2. oktober 1868 kl. 10.<sup>66</sup> Det skulle blive et dramatisk retsmøde.

Macco nedlagde påstand om en måneds fængsel. Strafferammen gik fra 14 dage til 18 måneders fængsel - i tilfælde af formildende omstændigheder fra 10 til 300 dalere i bøde. Hiort-Lorenzen, der førte sit forsvar på dansk, nægtede sig skyldig. Han mente, at de ytringer, der blev gjort til genstand for anklagen, var revet helt ud af deres sammenhæng, idet de jo var fremsat i forsvarsøjemed og ikke i den hensigt at fornærme nogen. Under oplæsningen afbrød Hiort-Lorenzen og nedlagde en protest imod den oplæste oversættelse. Han mente, at der var en fejl i oversættelsen, hvorved sætningens hypotetiske karakter forsvandt: "... at Retten kunde dømme mig..." var blevet til "verurtheilen konnte" og ikke, som Hiort-Lorenzen mente ville være korrekt, "verurtheilen könhe." Og eftersom anklagen byggede på en fejlagtig oversættelse, mente Hiort-Lorenzen, at tiltalen burde frafaldes.

Her brød Macco ind med den bemærkning, at den anklagede ved flere lejligheder havde udtalt sig om ikke at mestre det tyske sprog til fuldkommenhed, og at han formodentlig derfor heller ikke selv ville vide, om det skulle hedde det ene eller det andet (!). Det fik Hiort-Lorenzen til at fare i flint: "Gehen hier Narrespossen vor? Ich glaubte, dass man hier sich mit ernsten Dingen beschäftigen müsse und nicht mit Narrespossen!" Macco svarede igen med at forlange Hiort-Lorenzens øjeblikkelige arrestation for foragt for retten for den bemærkning. Efter en undskyldning fra Hiort-Lorenzen trak han dog sit andragende tilbage. Retsskriver Kaadtman kunne i referatet lakonisk konstatere: "Im Termin am 20. Juli 1868 befand sich Angeklagter in grosser Aufregung und kann nicht sagen, dass er sich damals innerhalb der Grenzen der Vertheidigung gehalten."

Retten mente ikke at kunne tage oversættelsesproblemerne til følge: den 25. juli 1868 var dommen faldet, og den tidligere betingede bagvaskelse i retssalen blev ikke mindre kriminel af, at dommen var faldet.<sup>67</sup> Hiort-Lorenzen hævdede, at begge udtalelser var fremsat i forsvarsøjemed; den første for retten og den anden mod en anden avis' falske referat. Retten dømte ham alligevel til en måneds fængsel. Der kunne til nød findes en formildende omstændighed i udtalelsen for retten, men bestemt ikke i den trykte.<sup>68</sup>

Hiort-Lorenzen ankede kendelsen til Kiel den 6. oktober 1868. Han anså det for utænkeligt, at en avisartikel kunne udsætte den offentlige fred for fare og havde for at understrege sin overbevisning på det punkt udtalt sig på en måde, der var blevet opfattet som fornærmende, selvom det ikke havde været hans hensigt.<sup>69</sup> Hvad vigtigere var: Efter Straf-Prozess-Ordnung paragraf 154 måtte der ikke sættes for snævre grænser for den anklagedes mulighed for at forsvare sig og begge udtalelser havde været fremsat i forsvar, hvorved "dolus" - den onde hensigt - bortfaldt.<sup>70</sup> Endelig mente Hiort-Lorenzen også, at han da ikke var så dum at ville fornærme de selvsamme dommere, der få øjeblikke senere skulle dømme ham, hvilket altså også skulle bevise, at han ikke havde haft en fornærmende hensigt. Hiort-Lorenzen fremhævede også, at det var Macco, der var kommet med indvendinger mod udtalelsen den 20. juli 1868, og efter almindelig praksis var det ellers retsformandens opgave.<sup>71</sup> Den næste del af anken er af personlig karakter: Hiort-Lorenzen fremhævede, at Macco ved denne såvel som ved andre lejligheder under forhandlingerne havde været stærkt ophidset, og at han mere eller mindre havde fremprovokeret den fornærmende udtalelse. Han påstod derfor frifindelse, subsidiært en mindre pengebøde.<sup>72</sup>

Giehlow mente, at sagen skulle sendes tilbage i 1. instans, men fo-

reslog - muligvis som følge af det ophidsede stemning i Flensborg kredsret, - at retten i Kiel selv undtagelsesvis kunne pådømme sagen. Han ville i så fald påstå en bøde på 20 daler - altså noget nær den mindst mulige straf, idet praksis som regel var en halvering af anklagerens påstand. Kiel valgte selv at dømme og nedsatte den 5. januar 1869 straffen til en 10 dalers bøde - den mindst mulige straf. Man havde under bevisførelsen udfærdiget en ny oversættelse, der var langt mere nuanceret end Flensborgs og bl. a. opererede med både "konnte" og "können." Når man dømte Hiort-Lorenzen, var det fordi en beskyldning for partiskhed mod en domstol under alle omstændigheder var fornærmende, hvilket Hiort-Lorenzen som tidligere jurist burde have været klar over. Men eftersom der havde været tale om forsvar i begge tilfælde, forelå der formildende omstændigheder.<sup>73</sup> Hiort-Lorenzen havde til dels varetaget berettigede interesser - nemlig sine egne - men samtidig var "den herskende politiske animositet" også formildende. Kiel valgte altså at bruge den ophidsede politiske situation som en formildende omstændighed - stik modsat af hvad Flensborg havde gjort. Også Macco's opførsel falder i øjnene, ikke mindst set i lyset af kontrasten mellem to måneders fængsel og en 10 dalers bøde. Det begyndte at ligne en personhætz fra Flensborg kredsrets side, hvilket retten i Kiel dog tydeligvis afviste.

### *Sagen Scheel-Plessen*

Der skulle gå næsten et år inden det næste sagsanlæg. Men til gengæld var det denne gang selveste Slesvig-Holstens overpræsident, Scheel-Plessen, der blev fornærmet. Fra dansksindet side havde man igennem længere tid haft et ønske om at se danske skuespillere og dansk skuespil på de nordslesvigske scener i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg. En af initiativtagerne, boghandler Henriksen fra Haderslev, havde kontakt til Kasino-teaterets skuespiller Th. Andersen fra København, men man manglede overpræsidentens tilladelse. I stedet kom der den 9. juli 1869 med posten et afslag til Henriksen, der ved 9-tiden henvendte sig til Hiort-Lorenzen. Det måtte jo unægteligt være vand på hans mølle. Hiort-Lorenzen havde netop afsluttet redaktionen af dagens avis og sad og fik morgenkaffe. Men da han fik præsenteret afslaget skrev han - støttet af konen - en meget vred artikel, der nåede at komme med i dagens avis, inden den kl. 11.30 gik i trykken.<sup>74</sup>

Det hedder i Dannevirke nr. 156, at der var kommet et "fuldstændigt umotiveret Afslag," og at det havde været naivt at tro på, at der ville blive givet tilladelse til dansk komedie, når Scheel-Plessens "vil-



*Politibetjent Jacob Hein (1824-84) medvirkede ved flere af sagerne imod Hiort-Lorenzen, bl. a. ved beslaglæggelse af avisen, når den var sendt afsted med bud eller lå fremme rundt omkring i byen på offentlige steder. Fot. Haderslev byhistoriske Arkiv.*

de Had til Danmark og alt Dansk" i øvrigt forhindrede ham i at ophæve forbudene mod danske sange og aviser, Dannebrog osv. osv.<sup>75</sup> Tidligt samme eftermiddag ankom politimester Lüders i den hensigt at beslaglægge dagens oplag, men måtte nøjes med restoplaget på 56 eksemplarer. Overbetjent Bekholm nåede heller ikke at stoppe det første posttog, men beslaglagde resten på posthuset. De øvrige betjente, Hein, Matzen og Nielsen, måtte rundt i byen for at stoppe budene og fjerne aviserne fra offentligt tilgængelige steder. Lüders mente, at artiklen ophidsede borgerne til had og foragt mod Scheel-Plessen, udsatte offentlige bekendtgørelser for had og foragt, og fornærmede Scheel-Plessen på hans embede.<sup>76</sup> Macco støttede kun sin anklage på sidstnævnte punkt - at det var fornærmende og bagvaskende at beskyldte en embedsmand for andre motiver end rent pligtmæssige i embedsførelsen. (Straf-Gesetz-Buch paragraf 102.)

Den 17. juli 1869 kl. 17 blev Hiort-Lorenzen afhørt ved amtsretten. Han var godt selv klar over, at han havde været lige lovlig grov, men benægtede at have haft til hensigt at fornærme. Hvis retten skulle vise sig at have en anden mening, understregede han, at artiklen var skrevet i største hast, og at det måtte være en formildende omstændighed, at han ikke havde haft tid til at veje sine ord bedre.<sup>77</sup>

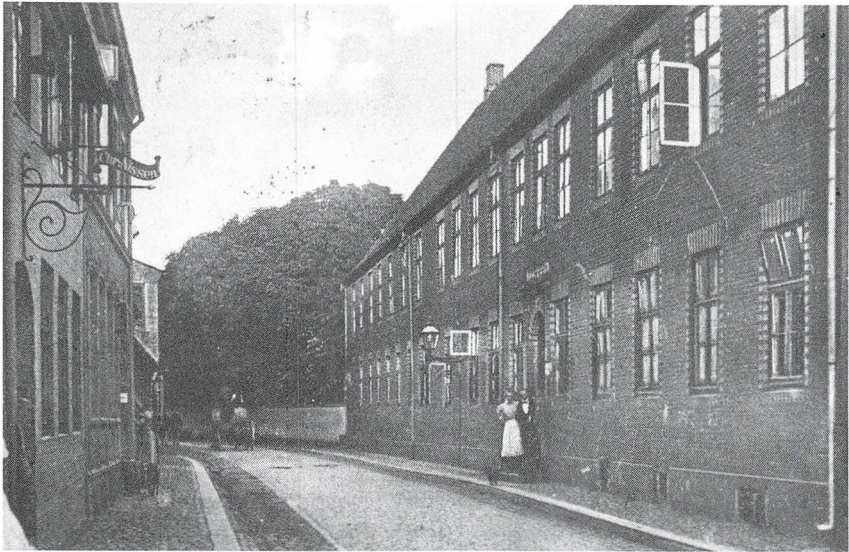
Ved retsforhandlingen den 20. august 1869 var Hiort-Lorenzen ikke

selv til stede grundet en rejse til København. Skriftligt redegjorde han for, at han ved et roligere gennemsyn nok kunne få øje på en fornærmelse, men undskyldte sig med sit hidsige temperament, sin dansksindede holdning og sin skuffelse over afslaget. Også tidsfaktoren blev inddraget, og han endte med nok at ville kunne godtage en 5 dalers bøde.<sup>78</sup> Anklageren Stuhr forlangte 14 dages fængsel, retten dømte ham til én uge. Det var alvorligt fornærmende mod en embedsmand at tilskrive ham personlige motiver, men det var samtidigt formildende, at den fornærmende ytring ikke havde været velovervejet.<sup>79</sup> En uge er da også mindstestrafen for en forbrydelse af den art.

Hiort-Lorenzen ankede sagen den 5. september 1869, men hans argumentation var unægteligt noget spidsfindig. Rygraden i Hiort-Lorenzens argumentation var, at artiklen ganske vist havde tilskrevet Scheel-Plessen et "vildt had", men på ingen måde blev det hævdet, at det var hadet i sig selv, der havde forårsaget afslaget. Ligeledes havde politimester Lüders ved beslaglæggelsen udtalt, at "det vilde had til alt dansk" måtte henvise til Nordslesvig og nordslesvigerne, hvilket Hiort-Lorenzen på det bestemteste måtte afvise: Nordslesvig var preussisk, og nordslesvigerne var preussere. Kiel stadfæstede da også den 13. september 1869 kredsrettens dom, og mente i øvrigt ikke at kunne finde nogen formildende omstændigheder: Han burde have ventet med at skrive artiklen til et roligere øjeblik, bl. a. netop fordi han tidligere var blevet straffet for uoverlagte ord.<sup>80</sup> Der var altså ikke noget at gøre: Hiort-Lorenzen måtte en uge i fængsel.

Den 25. oktober 1869 bad han Macco om at måtte afsone i Flensborg fra lørdag den 6. november 1869 til 13. november 1869, hvilket Macco og Giehlow imødekom. I det hele taget var fængselsopholdet præget af en vis magelighed: Egen seng, stol og kost, et glas vin til maden, tobaksrygning i fritiden, lekture efter eget valg og lys i cellen til kl. 22; tilladelse til at modtage besøg og skrive breve - dog kun under opsyn. Også de generende petroleumsllys måtte han udskifte med stearin, selvom det faldt fængselsvogteren for brystet, at han brugte hele fire lys på én gang. Det mente Macco nu ikke, han skulle blande sig i. Hiort-Lorenzen fik også lov til at sove med døren på klem - tilsyneladende på grund af en klaustrofobisk angst for at indebrænde. Han havde "fri" en time hver eftermiddag kl. 16-17, som han benyttede til spadsereture og besøg rundt om i Flensborg. Men da han bad om at blive løsladt allerede fredag aften, kunne Macco ikke strække sig længere: En uge var syv dage, og der måtte være orden i tingene. Altså blev han først løsladt lørdag formiddag.<sup>81</sup>





*Selskabet "Harmonien"s bygning i Gåskærgade var mødested for Haderslevs dansksindede borgerskab. Her traf man også sammen med oplandets bønder. Haderslevs dansksindede, politiske forening, Kommunalforeningen, holdt sine møder her. Hiort Lorenzen var formand for Kommunalforeningen og for Selskabets Harmoniens sangforening.*

### *Mystifikationssagen og sagen Jep Jakobsen*

Mens Hiort-Lorenzen sad fængslet, kunne han spekulere på, hvordan det næste gang skulle gå. Der verserede allerede to nye sagsanlæg mod ham. I løbet af sommeren 1869 var spørgsmålet om en afstemning i Nordslesvig atter oppe og vende, i den internationale presse - bl. a. den østrigske, der i skarpe toner bebrejdede Preussen endnu ikke at have foranstaltet den. Staatsbürger Zeitung, der udkom i Berlin og havde en halvofficiel status, tog kraftigt til genmæle, idet den hævdede, at det var nordslesvigerne selv, der skulle tage initiativ til en afstemning. Idéen blev straks grebet af redaktør Pingel, der uden at rådføre sig med andre ledende nordslesvigere slog til lyd for den i Dybbøl Posten. Der var simpelthen ikke nogen overordnet ledelse, han kunne rådføre sig med.

Hiort-Lorenzen var - støttet af bl. a. Ahlmann og Junggreen - imod forslaget, som han anså for at være hovedløs gerning. I stedet indkaldte de til et møde på "Harmonien" i Haderslev den 3. september 1869 for, om muligt, at påvirke bevægelsen i retning af en massepetition til den preussiske konge for at få ham til at sætte afstemningen i gang. Mødet gik som planlagt, selvom det senere lykkedes myndighederne at idømme deltagerne 5 dalers bøder for overtrædelse af fore-

Adressen til H. M. Kongen

har fremdeles	
i Notmarfløb faaet . . . .	48 Underkrifter,
i Haderslev By . . . . .	830 —
	878 Underkrifter.
Med de alt anmeldte 11,680	—
ialt nu 12,558	Underkrifter.

Saafrømt der muligvis  
 skulde være Noget i Haderslev By, der  
 maatte ønske at underskrive Adressen, vil  
 den endnu indtil Onsdag Aften hen-  
 ligge hos Boghandler T. h. Sabroe,  
 Hørretorv Nr. 751, og paa „Dannevir-  
 kes“ Kontor.

*Indsamlingen af underskrifter på adressen til kong Wilhelm blev løbende omtalt i Dannevirke, bl. a. den 27. september 1869 med opgivelse af det antal underskrifter den havde fået i Haderslev samt opfordring til at skrive under. Dagen efter offentliggjordes i Amtsblatt et cirkulære, dateret den 25. september, der forbød indsamling af underskrifter. Hiort-Lorenzens ironiserende artikel om dette "mystiske" cirkulære, som han endnu ikke kendte, førte til en ny retssag imod ham.*

ningsloven. Petitionens ordlyd blev offentliggjort i Dannevirke den 4. september 1869.

Fra myndighedernes side prøvede man at stoppe petitionen. Politiet forsøgte at beslaglægge den, men måtte på landrådernes indgriben tilbagelevere de konfiskerede eksemplarer.<sup>82</sup> Det var ikke ulovligt at samle underskrifter - endnu. Underskriftsindsamlingen gik strygende. Bl. a. lå et eksemplar af petitionen til underskrift på Dannevirkes kontor.<sup>83</sup> Hiort-Lorenzen var altså med til at starte en underskriftsindsamling, og fulgte den meget kraftigt op i sin avis med opfordringer til at underskrive, og endog stille lokaler til rådighed.

Men den 27. september 1869 meddelte Schleswiger Nachrichten sine læsere, at der fra regeringen var udgået et cirkulære, som under en 10 dalers bødestraf forbød indsamlingen af underskrifter på dokumenter i kredsene Sønderborg, Haderslev, Aabenraa, Flensborg og Tønder, "med Hensyn til hvilke de, der vægre sig ved at underskrive... ere udsatte for direkte eller indirekte Trusler" og mod at gå ind i beboelseshuse i den hensigt at samle underskrifter. Hiort-Lorenzen havde ikke fra anden side end Schleswiger Nachrichten hørt om noget cirkulære. Han skrev den 29. september 1869 i Dannevirke under overskriften "En Mystifikation" en særdeles ironisk artikel, hvori han bl. a. betegnede cirkulæret som et fupnummer forfattet af en spøgéfugl. Det hedder bl. a., at cirkulærets indhold er "høist mistænkeligt," selv om hovedtanken ganske vist falder nøje i tråd med regeringens politik. Cirkulæret havde kaldt de frivillige "ansatte Samlere," og det fandt Hiort-Lorenzen "uforskammet" og mente, at det kun kunne stamme fra "en leiet Journalists pen." Cirkulærets slutning var direkte "komisk," og afslørede forfatterens sørgelige "ubekjendthed med den juridiske Terminologi."<sup>84</sup>

Lüders modtog sit pligtseksemplar ca. kl. 14.15, mobiliserede kort

## Verordnungen und Bekanntmachungen der Provinzialbehörden.

676. Es werden in Nord-Schleswig Seitens der dänischen Agitationspartei Unterschriften für eine Adresse gesammelt, welche die politische Lage Nord-Schleswigs betrifft und an Seine Majestät den König gerichtet ist. Wir haben hiesher keine Veranlassung gehabt, diesem Beginnen entgegenzutreten. Gegenwärtig sind indes aus verschiedenen Theilen Nord-Schleswigs Bescheidene zu unserer Kenntniß gebracht, in welchen darüber festgestellt wird und nachgeholfen ist, daß man versucht hat, bei dem Sammeln von Unterschriften (zu welchem Zweck die Adresse oft von Haus zu Haus herumgetragen wird), diejenigen, welche die Unterschrift vermeigern, durch Anbrechung der Verfasslichkeit ihrer Namen, durch Zeichnung der Verweigerer als Handverräther u. dergl. einschüchtern und zur Unterzeichnung zu zwingen.

Gegen dergartige Bedrohungen, Einschüchterungen und Verhätigungen nehmen die Einwohner mit Recht den Schutz der Regierung in Anspruch. Wir haben

und daher ~~verordnet~~ gegeben die nachfolgende Polizeiverordnung für die Kreise Sonderburg, Hadersleben, Hønecke, Flensburg und Tondern zu erlassen:

### Polizeiverordnung.

Auf Grund des § 11 der Verordnung über die Polizeiverwaltung vom 20. September 1867 bestimmen wir was folgt:

§ 1. Zu den Kreisen Sonderburg, Hønecke, Hadersleben, Flensburg und Tondern wird das Sammeln von Unterschriften für Schriftstücke, hinsichtlich deren Diejenigen, welche sich weigern zu unterzeichnen, strafen oder indirecten Drohungen ausgesetzt sind, verboten. Ebenso wird verboten der unersaucn Eintritt in behohute Räume zu dem Zweck, Unterschriften sftt' dergartige Schriftstücke zu sammeln.

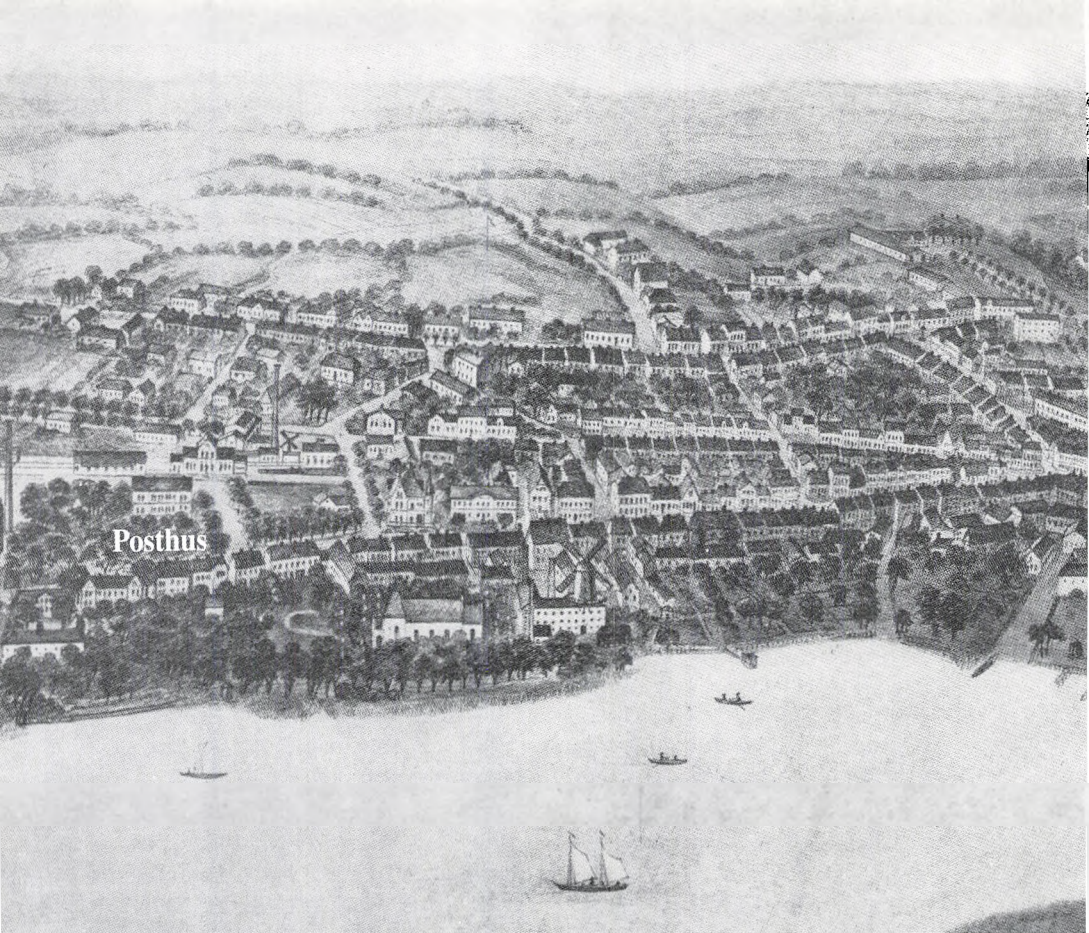
§ 2. Das Zuwiderhandeln gegen die Bestimmungen des § 1 wird für jeden einzelnen Uebertretungsfall mit einer Geldstrafe von 10 Thälern oder verhältnißmäßiger Gefängnißstrafe geahndet. Schleswig, 25. September 1869. Agt. Regierung.

efter sine betjente, og begav sig senere selv mod trykkeriet for at optage rapport. Mellem kl. 14.30 og 15 ankom overbetjent Bekholm til trykkeriet for at beslaglægge dagens oplag, men han kom for sent. Budet, den 12-årige H. Chr. Welblund, var kort forinden blevet sendt på posthuset med de til de udenbys abonnenter bestemte eksemplarer - formodentlig mellem kl. 14.30 og 14.40, eftersom de skulle med toget kl. 15, og han brugte omtrent 20 minutter på denne tur.<sup>85</sup>

Hiort-Lorenzen forsøgte straks at forhindre offentliggørelsen. Den kriminelle handling var nemlig først fuldført ved offentliggørelsen, der - som man vil erindre - var en kendsgerning ved aflevering på posthuset. Derfor blev faktor Larsen sendt i løb efter Welblund.<sup>86</sup> Da Bekholm, der stod og talte med Hiort-Lorenzen ved redaktionens dør, så Larsen i løb forlade trykkeriets dør lige ved siden af, vakte det hans mistanke. Han spurgte Hiort-Lorenzen, hvem der dér var blevet sendt afsted, men Hiort-Lorenzen svarede uskyldigt: "Ingen."

Bekholm, der af Lüders havde fået at vide, at intet eksemplar måtte slippe ud af huset, stak efter Larsen.<sup>87</sup> Ned gennem Haderslev bys gader gik jagten - den 48-årige faktor Fr. Chr. Larsen skarpt forfulgt af den 52-årige overbetjent Jens Chr. Bekholm. På Torvet indhentede Bekholm Larsen og spurgte ham, hvor han skulle hen i dén fart. "Ingensteder," svarede Larsen, men det tog Bekholm ikke for gode varer og i fællesskab med betjent Matzen, der på sin runde var kommet Bekholm til undsætning, blev han arresteret og taget med på rådhuset. De måtte dog hurtigt løslade ham igen, da det jo i og for sig ikke var ulovligt at spurte rundt i gaderne.

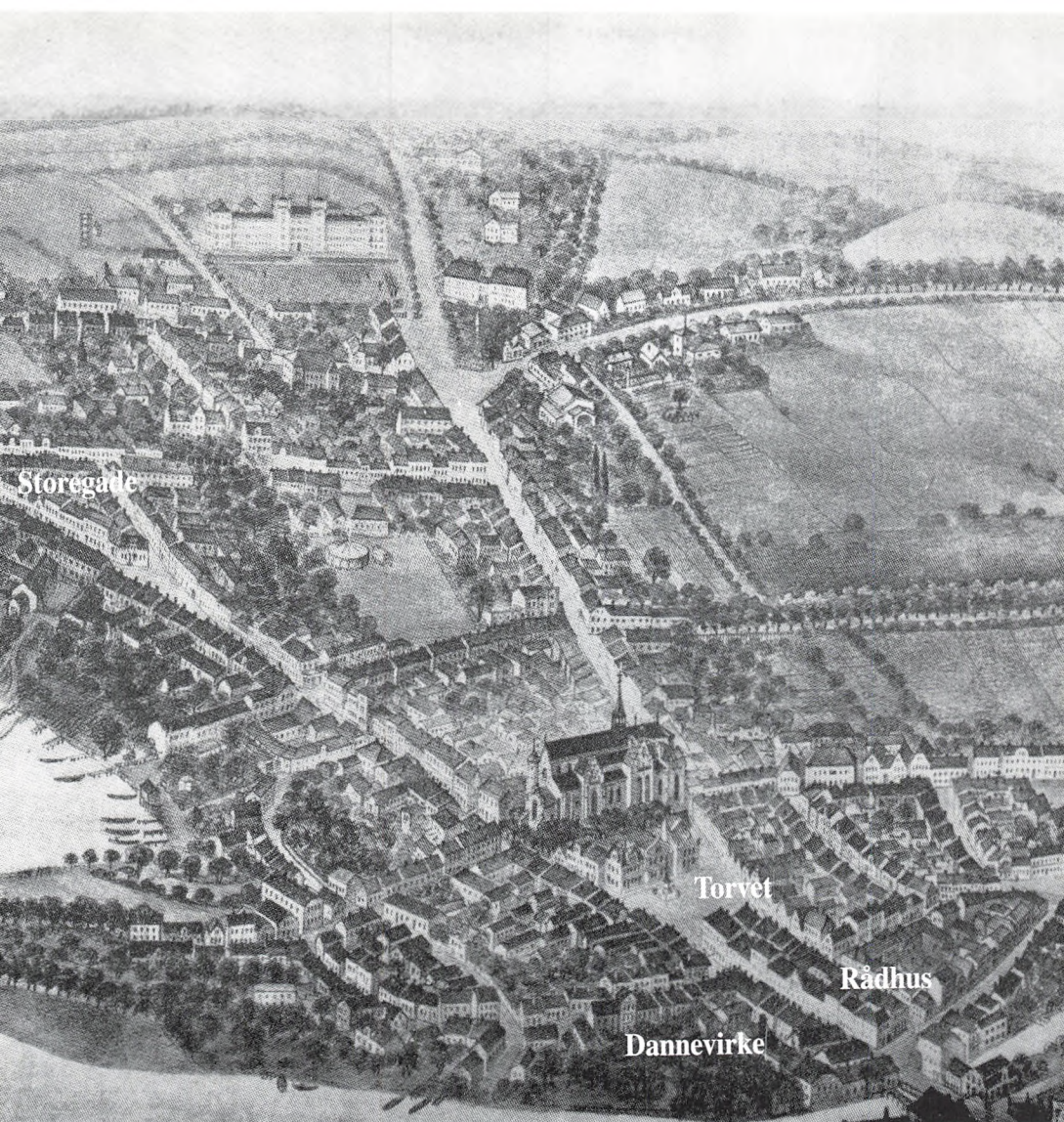
I mellemtiden havde Welblund nået posthuset og afleveret aviserne, hvor betjent Hein senere beslaglagde dem, og Lüders var dukket op på trykkeriet og beslaglagde oplaget på i alt 362 stk. Men en stor del af oplaget var slet ikke nået igennem trykken. Hiort-Lorenzen for-



*Udsnit af tegnet prospekt af Haderslev, set fra luften, 1895. Nederst til højre ses bl.a. rådhuset i Lavgade, hvor politistationen fandtes. Tæt herved ligger Klosteret med Dannevirkes ejendom som den største og mest fremtrædende. Herfra bragtes de færdigtrykte aviser via Torvet, ad Apotekergade forbi Vor Frue kirke og videre ad Bispegade og Storegade til posthuset, der lå lige overfor banegården i den vestlige ende af byen (yderst til venstre). Den store preussiske kaserne (øverst til højre) fandtes ikke i 1869, men bortset herfra viser tegningen stort set Haderslev, som den også så ud i 1869. Haderslev byhistoriske Arkiv.*

klarede Lüders, at en del af oplaget - formodentlig 250 stk. - var sendt på posthuset, og bad om lov til at hente dem. Redaktionssekretær Boye blev forsynet med en af Lüders underskrevet note, for at ikke også han skulle rammes af samme sørgelige skæbne som Larsen, og blev sendt afsted. Men betjent Hein var kommet ham i forkøbet og havde beslaglagt aviserne, og på posthuset nægtede man at udlevere noget til Boye.<sup>86</sup>

Statsadvokat Macco fandt det også temmelig mystisk, at han modtog de beslaglagte aviser dagen efter. Han mente ikke, at der var grundlag for et sagsanlæg. Artiklen polemiserede mod et andet dagblad, og "efter min mening eksisterer det omtalte cirkulære heller ik-



ke... så der er rent faktisk tale om en mystifikation." Lüders telegraferede tilbage: Cirkulæret eksisterede - det udgik fra regeringen den 25. september 1869, og han havde selv modtaget det den 27. september 1869. Under disse omstændigheder valgte Macco at opretholde beslaglæggelsen, og han modtog selv det Amtsblatt, hvori cirkulæret blev bekendtgjort, dagen efter.<sup>49</sup>

Ved forhøret den 12. oktober 1869 ved amtsretten udtalte Hiort-Lorenzen, at han ikke kendte og ikke havde kunnet kende cirkulæret, eftersom det Amtsblatt, hvori cirkulæret var trykt, og som udkom den 28. september 1869, først flere dage efter var kommet ham i hænde.



*Overbetjent Jens Chr. Bekholm (1817-1903) var indfødt haderslev og spillede en vigtig rolle i den såkaldte "mystifikationssag" ved at løbe faktor Larsen op og dermed forhindre denne i at indhente bydrengen Welblund. Denne nåede derfor frem til posthuset med avisen, der dermed var offentliggjort. Haderslev byhistoriske Arkiv.*

Samtidig understregede han, at han havde gjort, hvad han kunne for at forhindre offentliggørelsen.<sup>90</sup> Macco mente at have gennemskuet Hiort-Lorenzens onde hensigt. Artiklen gav sig ud for at være polemisk, rettet mod et andet dagblads "falske" nyhed, men i virkeligheden drejede det sig om en camoufleret "offentlig smædelse og forhånelse, der udsætter øvrighedens anordninger for had og foragt" (Straf-Gesetz-Buch paragraf 101).<sup>91</sup> Strafferammen var bøde indtil 200 daler eller fængsel indtil to år. Fordi Hiort-Lorenzens kone netop var nedkommet med datteren Oline, blev retsmødet udsat fra den 26. november 1869 til den 17. december 1869 kl. 10.<sup>92</sup>

Til rettens store forbløffelse valgte Hiort-Lorenzen at føre sit forsvaret på tysk. Han hævdede, at politiet var skyld i offentliggørelsen på grund af den umotiverede anholdelse af Larsen. Det kunne retten naturligvis ikke tage stilling til uden at have afhørt de implicerede vidner Matzen, Bekholm, Welblund og Larsen, og man berammede derfor et nyt retsmøde til den 5. januar 1870 kl. 11.30. Hiort-Lorenzen var imod en forhaling af sagen, og forlangte øjeblikkelig frifindelse.<sup>93</sup>

Inden da var det næste sagsanlæg for længst under opsejling. Som nævnt gik de nationalpolitiske bølger temmelig højt i begyndelsen af september 1869. Den 27-årige Jep Jakobsen, der havde været ansat ved amtsretten i Haderslev, havde været til høstfest og var i ikke spe-

cielt ædru tilstand kommet forbi traktørstedet "Frederiksminde." Her gik han ind og holdt en politisk tale, som ikke godt kunne gengives på tryk, men "som i djærvhed ikke lod noget tilbage at ønske." Under talen skal han - måske for at understrege vægten af sine ord - have trakteret en hjemmetysker med adskillige ørefigener; men denne skal dog efter eget udsagn have stået "fest wie ein Baum" under traktementet.<sup>94</sup> Dernæst fornærmede Jakobsen en gendarm på det groveste ved at tilbyde ham "en vis ildelugtende Behandling", han forsøgte senere at kysse en gift kvinde, men da hun vægrede sig, gav han hende et ordentligt skub, hvorefter hun dånede eller "faldt i Krampe." Vidnerne var dog uenige om, hvorvidt dette skete som følge af skubbet, eller som følge af ren og skær arrigskab. Kvindens mand, der kom hende til undsætning, fik en dragt prygl. Hele miséren endte med Jakobsens arrestation.<sup>95</sup>

Denne sagssammenhæng var endnu ikke almindeligt kendt i midten af oktober. Man troede, at Jep Jakobsen var sat under tiltale for højforræderi og majestætsfornærmelse på grund af en politisk tale, som gennem et vindue var blevet hørt af en gendarm og to borgere!<sup>96</sup> Han blev indsat i Haderslev arrest den 29. september 1869 og flyttet til



*Frederiksminde ved Ribe Landevej - nedenfor Bøghoved - er opført omkring 1860 og var igennem mange år et yndet udflugtsmål for Haderslevs borgere. Her var restaurant og traktørsted, og her holdt Haderslev Skydeselskab til fra 1870. En skyttepavillon blev indrettet; den ses på dette postkort fra omkring 1900. Haderslev byshistoriske Arkiv.*

Flensborg 19 dage senere. Rygterne i Haderslev svirrede. Jep Jakobsen var blevet flyttet fra en af de normale celler for varetægtsfængslede, og hensat "i en af de Celler, hvor man pleier at indespærre de gemeneste Forbrydere," og blev i øvrigt behandlet som en sådan.<sup>97</sup> Det var andet end løse rygter. Hiort-Lorenzen havde modtaget mindst ét uds muglet brev fra Jakobsen.<sup>98</sup> I Dannevirke meddeltes det, at Jakobsen var blevet flyttet til Flensborg - ifølge rygterne på grund af den dårlige behandling, der "upaatvivlelig vil paaføre Arrestforvareren en alvorlig Undersøgelse."<sup>99</sup> Først den 18. oktober 1869 kom der lidt mere kød på rygterne: Det viste sig, at Jakobsen var blevet flyttet fra en god celle til en anden og dårligere, fordi nogle venner i nattens mulm og mørke havde bragt ham diverse nødvendigheder, såsom en flaske rom, en kasse cigarer, adskillige eksemplarer af Dannevirke og tovværk (!). Alligevel fastholdt Hiort-Lorenzen, at der burde foretages en tjenstlig undersøgelse - om ikke andet, så for at aflive rygterne om den nye celle: lus i sengetøjet, lænker, ingen lekture, hverken kniv, ske eller gaffel osv.

Hele sagen viste sig at være baseret på løse rygter, som Hiort-Lorenzen altså lod sig narre af - som følge af breve fra Jakobsen, den almindelige rygtedannelse i byen, og ikke mindst sin egen hang til offentligt at ville fremhæve ethvert overgreb mod dansksindede nord-slesvigere. Politimester Lüders lod ham også slippe godt fra det, men amtsdommer Hellborn ved amtsret II forlangte tiltale rejst, og Macco var enig. Hiort-Lorenzens artikler kunne kun være udtryk for en "fanatisk, politisk onds kabsfuldhed." Det var en fornærmelse offentligt at påstå, at en embedsmands embedsførelse ville medføre en alvorlig påtale (Straf-Gesetz-Buch paragraf 102).<sup>100</sup> Retten blev sat den 5. januar 1870, og pådømmelsen af de to sagsanlæg kunne begynde. Macco forlangte 14 dages fængsel i en kombination af begge anklagepunkter.

Retten frifandt Hiort-Lorenzen på det første punkt - mystifikationen. Efter at vidnerne havde udtalt sig som det fremgår af den ovenstående rekonstruktion, slog retten fast, at artiklen indeholdt en offentlig smædelse og forhånelse af øvrighedens anordninger, men at avisen på grund af Bekholms egenmægtige optræden ikke var blevet offentliggjort. På grundlag af Matzens vidneudsagn mente retten ganske vist, at Larsen ikke kunne have indhentet Welblund, men at Larsen i det mindste havde kunnet få aviserne tilbageleveret på posthuset, inden Hein beslaglagde dem.<sup>101</sup> Det er egentlig interessant at se, at retten ikke benytter sig af den tidligere principielle afgørelse, at offentliggørelsen havde fundet sted ved indlevering på posthus. Rent faktisk var avisen i lovens forstand offentliggjort, og Hiort-Lorenzen



*Jep Jacobsen var født 1842 i Sundeved og var i 1864 fuldmægtig på herredskontoret i Nordborg. Denne stilling mistede han ved preussernes magtovertagelse. Indtil 1868 levede han i København, men vendte i 1868 tilbage til Sønderjylland, hvor han ernærede sig som "privatskriver" i Haderslev. Han kom flere gange i konflikt med de preussiske myndigheder på grund af sammenstød med tysksindede borgere. Den 26. marts 1871 forlod han Haderslev og rejste til Danmark. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.*



dermed hjemfalden til straf. Men retten benyttede sig ikke af denne oplagte mulighed.

Også ved den anden pådømmelse var der indkaldt vidner: Jep Jacobsen og arrestforvarer Brauer. Hiort-Lorenzen forsvarede sig med, at artiklerne var skrevet i god tro, eftersom de bl. a. baserede sig på breve fra arrestanten, hvem han ikke mente at have grund til at mistro. Heller ikke kravet om en "alvorlig Undersøgelse" var ment som en fornærmelse, men kunne kun tjene til at gendrive rygterne, og ville således være i Brauers egen interesse. Samtidig mente han, at det var pressens forpligtelse at omtale og behandle sager af dén karakter.<sup>102</sup> Retten fandt Hiort-Lorenzen skyldig i fornærmelser, og idømte ham en bøde på 25 daler. Man fandt det formildende, at artiklen, som han blev dømt for, var blevet til på baggrund af breve fra Jep Jacobsen, hvem han ikke havde haft grund til at mistro.<sup>103</sup> Muligvis fordi han som tidligere preussisk embedsmand formodedes at besidde en særlig troværdighed.<sup>104</sup> Strafferammen gik - i tilfælde af formildende omstændigheder - fra 10 til 300 daler. Hiort-Lorenzen ankede sagen, fordi han ikke fandt, at retten havde påvist hans "dolus". Dertil kom den principielle grund, at hvis det var strafbart at antyde, at en embedsmand ikke havde opført sig korrekt, "vil pressens stemme i alle sager med embedsmænds forbrydelser forstumme."<sup>105</sup> Retten i Kiel ændrede den 26. april 1870 under fornyet afhøring af både Brauer og Jacobsen dommen til en 15 dalers bøde, men var i øvrigt enig med retten i Flensborg.<sup>106</sup>

## *Sagen Mommsen*

Så var der fred et stykke tid, men i februar 1870 gik det galt igen. Den 16. februar 1870 indeholdt Dannevirke en artikel om nogle rygter i Kiel, der gik ud på, at dr. Mommsen skulle være ny preussisk kultusminister. Mommsen var kendt som én af hovedmændene bag "oprøret i 1848", og var efter 1850 flygtet ud af Slesvig-Holsten. "Med den øvrige sultne Ravneflok vendte Mommsen i 1864 tilbage til Slesvig", og var altså nu kultusministerkandidat. "Man maa haabe, at den Moral, som dr. Mommsen lader prædike i de preussiske Skoler, bliver af en anden Beskaffenhed end den, han hyldede for 20 Aar siden," hedder det i Dannevirke.

Det var for stærkt for politimester Lüders, der beslaglagde hele oplaget, inden det var nået ud af huset, hvorefter dagsnummeret måtte udgå med blanke spalter.<sup>107</sup> Lüders havde altså stadig ikke fattet fidsen med presseloven. Statsadvokat Macco var enig med Lüders i, at artiklen materielt set var strafværdig, men på grund af den manglende offentlighedsret måtte beslaglæggelsen ophæves.<sup>108</sup>

Lüders var i et dilemma: På den ene side måtte han forhindre, at disse statsfjendlige udgydelser blev tilgængelige for offentligheden, men på den anden side var det i hvert fald nødvendigt, at der slap enkelte eksemplarer af avisen ud, hvis man ville have redaktøren straffet. Dette dilemma fik ham til at udtænke en plan, der muligvis har været inspireret af lignende planer mod henholdsvis Flensburger Anzeiger og Dybbøl Posten allerede i 1868.<sup>109</sup> Tidligt lørdag morgen den 19. februar 1870 blev Dannevirke nr. 39 tilbageleveret, vedlagt en skrivelse fra Lüders, hvori det hed, at statsadvokaten havde hævet beslaglæggelsen. Men ikke hvorfor, og derfor optog Hiort-Lorenzen igen Mommsen-artiklen i nr. 42.<sup>110</sup>

Politibetjent Hein havde meddelt Lüders, at budet Welblund undervejs til posthuset plejede at lægge et eksemplar, beregnet til postembedsmand Zoega, på købmands Naards disk i Storegade, over hvilken forretning Zoega boede. Hein fik til opgave at patruljere i Storegade, og, når avisen var blevet afleveret, konfiskere først den og derefter de øvrige eksemplarer i Welblunds besiddelse. Bekholm og Lüders selv ville tage sig af redaktionslokale og trykkeri. Planen skred frem som forventet. Mellem kl. 18 og 19 patruljerede Hein i Storegade. Han iagttog Welblund aflevere Zoegas eksemplar på købmandsdissen og snuppede det lige for næsen af købmand Naard, der allerede var begyndt at læse i det. Derpå løb Hein efter Welblund, og beslaglagde de 230 eksemplarer, denne havde med sig.<sup>111</sup> Udstyret med Zoegas avis begav Lüders sig til redaktionslokalet, hvor han triumferende meddelte Hiort-Lorenzen, at det var lykkedes ham at beslaglægge et eksem-



*Storegade set imod vest i 1880erne, til højre drejer Vestergade af. Købmand Naard havde forretning lidt længere ude på venstre side af Storegade (hans forretning er skjult bag gavlkvisthuset, der stikker frem til venstre). Gadebilledet er næppe meget anderledes end i 1870, da avisbudet Hans Chr. Welblund passerede her, på vej til posthuset. Fot. Th. Häger, i Haderslev byhistoriske Arkiv.*

plar. Resten af oplaget, i alt 765 stk., blev herefter beslaglagt.<sup>112</sup> Denne gang stadfæstede Macco beslaglæggelsen, dog fik Zoega sit eksemplar tilbage, da det, eftersom det befandt sig i et privathjem ved beslaglæggelsen, ikke faldt ind under de til "Verbreitung" bestemte eksemplarer, politiet efter presselovens paragraf 29 havde ret til at beslaglægge.<sup>113</sup>

Ved amtsretsførhøret den 14. marts 1870 kunne Hiort-Lorenzen - på dansk - udtale, at han som følge af den måde, hvorpå aviserne var blevet tilbageleveret, havde måttet antage, at statsadvokaten ikke havde kunnet finde noget ulovligt i artiklen. Det mente Macco nu nok, han kunne. For det første fornærmede artiklen Mommsen på hans embede, og for det andet opfordrede den stadige benyttelse af ordene "oprør" og "oprørsbevægelse" indbyggerne til indbyrdes had og foragt, hvorved den offentlige fred udsattes for fare (paragrafferne 100 og 102).<sup>114</sup>

Den 27. april 1870 blev kredsretten sat. Hiort-Lorenzen talte dansk, og for at forstå ham var retten nødt til at tilkalde en tolk. Retsformand Bong-Schmidt blev temmelig vred, og udtalte, at Hiort-Lorenzen ud-

mærket godt kunne tale tysk, og bare lod som om, han ikke kunne. Hiort-Lorenzen vægrede sig. Han sagde, at han da forstod tysk, men ikke talte det godt nok til at kunne forsvare sig i en så vigtig sag. Macco forlangte - under henvisning til den 17. december 1869, hvor Hiort-Lorenzen havde talt tysk - at rettens sprog udelukkende skulle være tysk. Hiort-Lorenzen vedblev - som der var tradition for i familien - at tale dansk, og mente, at han retsligt set havde krav på en tolk. At han tidligere havde talt tysk, skyldtes kun det faktum, at han havde fundet sagen uvæsentlig, og ikke havde villet trække den i langdrag, fordi han skulle nå eftermiddagstoget. Efter at have trukket sig tilbage vedtog retten, at Hiort-Lorenzen ifølge Straf-Proces-Ordnung paragraf 144 skulle tale tysk, fordi han kunne, og han faldt derefter til føje.<sup>115</sup>

Macco forlangte en måneds fængsel, samt at retten til at drive avisvirksomhed blev ham frakendt. Det ville imidlertid være ulovligt. Presselovens paragraf 54, der indeholdt den bestemmelse, var med næringsloven af 21. juni 1869 sat ud af kraft, eftersom trykkerivirksomhed var blevet et frit erhverv. Hiort-Lorenzen tilstod at have skrevet artiklen, men bestred på det kraftigste, at den var nået til offentliggørelse. Zoegas eksemplar var et frieksemplar, der først skulle have været afleveret til ham på posthuset. At det var sket før, var uden hans vidende. Han meddelte i øvrigt, at politiets og statsadvokatens adfærd i forbindelse med beslaglæggelsen havde været af en sådan karakter, at han havde klaget over dem til højere sted.<sup>116</sup> Havde han vidst, at allerede nr. 39 var blevet fundet ulovlig, havde han aldrig genoptaget artiklen i nr. 42.

Domsafsigelsen blev udsat til den 4. maj 1870, hvor man frifandt Hiort-Lorenzen. Ganske vist fandt man artiklen strafværdig på alle punkter, men så længe avisen stadig befandt sig i hænderne på afsenderen eller hans medarbejdere, kunne der ikke være tale om "Versendung" og dermed offentliggørelse.<sup>117</sup> Macco ankede straks dommen. For det første fordi han ikke mente, at der var ført sandhedsbevis for Hiort-Lorenzens påstand om, at Zoegas eksemplar var et frieksemplar. For det andet fordi han mente, at Welblund som bybud var at sidestille med postvæsenet, og at altså allerede han repræsenterede en forsendelse af avisen. Selvom statsadvokat Spinola i Kiel ikke var ganske enig med Macco, mente han dog, at avisen med afleveringen til Zoega var blevet tilgængelig for det læsende publikum og dermed "verbreitet," og at der dermed var basis for en ny pådømmelse.<sup>118</sup>

Ved amtsretten blev Zoega, Welblund og Hein afhørt den 6. juli 1870, og på baggrund af deres vidneudsagn stadfæstede Kiel kredsrettens frifindelse den 15. oktober 1870. Man mente heller ikke, at artik-

len fornærmede Mommsen på hans embede, men derimod nok at det stred mod paragraf 100 at betegne den slesvig-holstenske bevægelse som en "oprørsbevægelse." Men på grund af den manglende offentliggørelse blev Hiort-Lorenzen altså frifundet.<sup>119</sup> Hele sagsforløbet er interessant ud fra flere vinkler: Der er sproget i retssalen, hvor Hiort-Lorenzen endeligt tabte retten til at tale dansk; der er politiets arbejdsmetoder; der er spørgsmålet, om retten kan fradømme en avisudgiver hans bevilling; og endelig er der den principielle afgørelse, at det stred mod paragraf 100 at kalde opstanden i 1848 et "oprør." Det var sket utallige gange i Dannevirke i de forløbne år, uden at det hidtil havde dannet grundlag for en retsforfølgelse.

# Retssagerne 1870-75

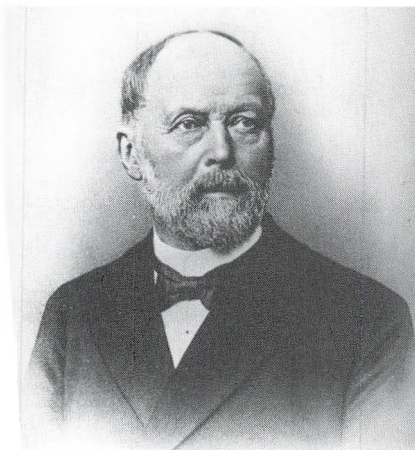
## *Dannevirke under den fransk-tyske krig*

Den fransk-tyske krig 1870-71 gav pressen helt andre forhold at arbejde under. Avisdrift i krigstid er altid problematisk. Og når det drejer sig om et oppositionsblad med et nationalpolitisk tilhørsforhold til et land, der kunne tænkes at gøre fælles sag med fjenden, må myndighederne være særlig på vagt. Der var rent faktisk følere ude fra Frankrig om en dansk-fransk alliance: Frankrig tilbød at stille et hjælpekorps på 30.000 mand i Nordslesvig. Der var i den danske offentlighed - og i Nordslesvig - et ønske om hævn for 1864, men det kom ikke så vidt.

Det var også vigtigt for myndighederne at have kontrol med en mand som Hiort-Lorenzen. Han kunne i kraft af sin markante politiske personlighed og i kraft af sit dagblad påvirke situationen i hvilken retning det skulle være. Han havde tætte forbindelser til ledende kredse i København, og der er grund til at tro, at han havde ét eller andet med de fransk-danske forhandlinger at gøre. Han antyder noget sådant i sine erindringer, men vil ikke ud med sproget: "min Viden gaar med mig i Graven," skriver han. Som krigen truede med at bryde ud den 15. juli 1870, og garnisonen på Haderslev stod for at skulle sydpå, modtog Hiort-Lorenzen et på dansk affattet brev fra landråd Otto Kier, hvori de mest ansete mænd i Haderslev og omegn indkaldtes til et møde på landrådskontoret den 16. juli 1870 klokken 16. Det drejede sig om, hvorvidt den offentlige ro og orden kunne opretholdes i Haderslev uden den preussiske garnison. Det mente såvel Hiort-Lorenzen som politi- og borgmester Lüders nok, at den kunne. Konsul Amorsen derimod mente kun at kunne garantere for ro og orden, hvis de preussiske ørne blev pillet ned fra de offentlige bygninger, og der ikke blev flaget med preussiske flag. Lüders fløj op af stolen, huggede en nøgle i bordet og brølede: "Og det skal man lade sig byde! Dann lasse ich mich lieber auf dem Rathhause aufhängen!" Han faldt dog snart ned igen, og de danske deltagere lovede at garantere for ro og orden, men på den betingelse, at hverken hjemmetyskerne eller politiet ville blande sig.

Det gjorde de tysksindede nu alligevel. Samme eftermiddag blev der afholdt et møde i den tyske borgerforening, hvor man vedtog for-

*Otto Ditlev Harald Kier (1823-99) var født i Haderslev og blev i 1864 konstitueret som amtmænd i Haderslev amt. Senere blev han landråd og stillede i 1867 op som Hans Krügers modkandidat i 1. valgkreds, men han fik kun 3.702 stemmer mod Krügers 15.023. Kier blev i 1871 forflyttet til Heide i Ditmarsken, angiveligt fordi han havde kompromitteret sig ved at overlade ansvaret for ro og orden i byen til de danske i de første dage af den fransk-tyske krig. Haderslev byhistoriske Arkiv.*



holdsregler for roens opretholdelse. Det ville være for pinligt at overlade dette til danskerne! Dagen efter holdt de dansksindede møde i deres "Kommunalforening", hvor Th. Sabroe var formand, og man indrykkede et stort opråb i Dannevirke den 18. juli 1870, hvor man opfordrede borgerne til at bevare roen.<sup>1</sup> Både Lüders og Kier blev i øvrigt senere forflyttet - uofficielt, fordi de på den måde havde "kapituleret" til danskerne.

Den 17. juli 1870 modtog Hiort-Lorenzen via Lüders en skrivelse fra landråd Kier, der pålagde ham at tie med udtalelser om troppebevægelser, og som truede med beslaglæggelse, hvis bladet skulle sære den patriotisme "der under den gegenwartigen Verhältnissen die Brust jedes wahren Deutschen durchglühen muss."<sup>2</sup>

Hiort-Lorenzen holdt utvetydigt med Frankrig og lagde ikke skjul på det i sin avis. Regeringen tilsendte den 21. juli 1870 Hiort-Lorenzen et brev, der mindede ham om hans pligter som undersåt, og bad ham om "i det mindste at sørge for, at udtalelser, der udtrykker had, ringeagtelse eller fjendtlighed overfor de offentlige institutioner eller myndigheder måtte udelades".<sup>3</sup> Til sidst slap tålmodigheden dog op, og beslaglæggelserne begyndte at regne ned over Dannevirke. Oftest blev artiklerne simpelthen fjernet fra avisen, inden den udkom - Dannevirke i juli måned 1870 er fyldt med "huller," hvor artikler mangler.<sup>4</sup> Især artikler fra berlinerkorrespondenten, Edgar Bauer, gav årsag til påtaler, men også en artikel i Dannevirke 29. juli 1870 sakset fra "The Scotsman" gav anledning til forfølgelse. Heri hed det, at "Preussens historie fra 1864-66 godtgjør, at denne Magt fremfor nogen anden er aggressiv i sine Hensigter og hensynsløs i Valget af sine Midler" og at det engelske folk snart "skulle ... tilkjendegive Frank-

# Dannevirke.

30. Aarg.

Mandagen den 18. Juli 1870.

Nr. 163.

## Til vore Medborgere!

Det ubeslavede vil blive af den Krig, som Frankrig har erklæret Tysklands, ligger i Herrens Haand. Men under alle Omstændigheder ere vor By's Borgere lige interesserede i, at Roligheden ikke bliver forstyrret i den Tid, i hvilken dens Opretholdelse maaske væsentligt vil være overladt til selve Befolkningen.

Det er indlysende, at Autoriteterne, saaromt Oven Nulde blive uden Garnison, ikke alene med de saa Politibetjente og Gendarmene, der staae til deres Raadighed, vilde være i stand til i paakommende Tilfælde at haandhæve den offentlige Orden og Sikkerhed.

Vi have ikke villet nægte Autoriteterne vor Medvirksomhed til dette Siemeds Opnaaelse og have derfor forenet os om efter Gode at saage over, at den offentlige Orden ikke paa nogen Maade bliver forstyrret i denne Tid.

Vi rette den mest værdifulde Opfordring ikke blot til Kommunalforeningens Medlemmer, men ogsaa til alle andre gode Borgere, at de vilde være os behjælpelige med dette Forbandede, og at de vilde støtte vore Bestræbelser for at forebygge enhver formodt Udskielse.

Haderslev, i Kommunalforeningens Bestyrelse og Repræsentantskab, den 17. Juli 1870.

N. N. Aggersborg, Sekretær. S. Amosen. Peter Gjorff. Hiort-Lorenzen.

Ej. Sabroe, Formand. H. N. Simonsen. E. Torkelsen.

J. Marso. J. Dahl. G. Sahrendorf. S. A. Hart. J. Hansen. N. H. Jensen.

C. Juergen. Emil Kier. M. Krümming. J. Lund. H. W. Neuhaus. C. Hofmann.

P. Petersen. B. Skjold. J. P. Wulfsberg.

*Dannevirke den 18. juli 1870 havde på forsiden denne annonce, der opfordrer til at opretholde ro og orden. Annonsen var indrykket af "Kommunalforeningen", byens politiske organisation for de dansksindede, hvis formand var boghandler Th. Sabroe. I bestyrelsen sad også H. R. Hiort-Lorenzen.*

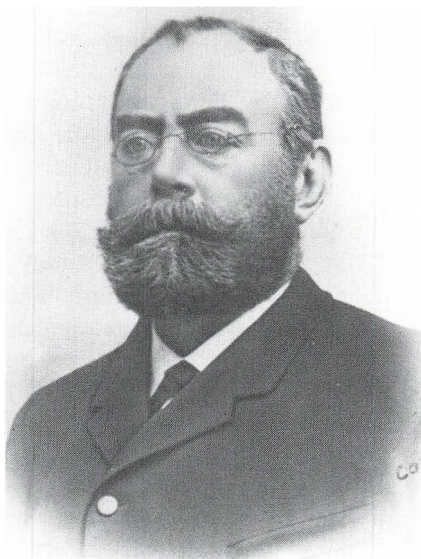
rig den mest levende Sympathi". Hiort-Lorenzen klagede over Lüders til von Rosen, men han indskærpede blot, at Hiort-Lorenzen som redaktør af et i Preussen udgivet blad skulle være varsom med, hvad han skrev om landets offentlige institutioner.

Den 31. juli 1870 blev der på den nye politi- og borgmester Chemnitz' påbud indført særligt tilsyn med Dannevirke - censuren var genindført. Hiort-Lorenzen klagede til regeringen, men svaret kom først 13. august 1870 med påbud til Chemnitz om atter at lade bladet udkomme normalt - men han skulle slå hårdt ned, hvis Hiort-Lorenzen begik en ulovlighed.<sup>5</sup> Inden da havde langt mere dramatiske begivenheder fundet sted. Den 3. august 1870 blev avisen nemlig forbudt. Forsamlings- og pressefriheden var ophævet i Haderslev.<sup>6</sup> Hiort-Lorenzen gik kort efter i gang med at ordne sine papirer og rive især Bauers manuskripter i stykker og smide dem i papirkurven.

Den 3. august 1870 henved midnat ankom Chemnitz, major von Kornatzky, gendarmritmester von Plotho og adskillige betjente og gendarmere til Hiort-Lorenzens hjem i den hensigt at ransage hjemmet for manuskripter, arrestere ham, føre ham til fængslet i Flensborg, og sætte ham under tiltale for de forbrydelser, der formodedes at være



*Borgmester og politimester Mathäus Theodor Bernhard Chemnitz (1837-1900) tiltrådte som borgmester den 14. juli 1870 og fratrådte først i 1894. Han var en af Hiort-Lorenzens værste modstandere og som en af sine første embedshandlinger forbød han Dannevirke at udkomme. Han deltog endvidere personligt i husundersøgelsen hos Hiort-Lorenzen og dennes efterfølgende arrestation den 3. august 1870. Haderslev byhistoriske Arkiv.*



blevet begået i de mange beslaglagte aviser. Udenfor huset var posteret adskillige gendarmere for at forhindre ethvert flugtforsøg.<sup>7</sup> De mange mennesker med pikkelhuer og sabler og med borgmester Chemnitz i spidsen fyldte godt op i det Hiort-Lorenzenske sovekammer.

- "Rudolf, kender du den herre?" spurgte fru Betzy Magdalene. - "Ja, det er borgmester Chemnitz," kunne Hiort-Lorenzen meddele hende.

- "Ja så!" var fruens kommentar til en sådan hensynsløshed og så stor mangel på delikatesse overfor en dame. Hiort-Lorenzen steg ud af sengen for at klæde sig på, men Chemnitz stillede sig i vejen - muligvis i den tro, at han ville "hente en Bombe eller et andet Mordredskab." - "Jeg skal hente et Par Buxer," kunne Hiort-Lorenzen dog berolige ham.

Natten flængedes af lyn og torden, da Chemnitz gav sig i lag med husundersøgelsen. Han fandt dog ikke noget særligt. De vigtigste ting var gemt henholdsvis i klæderne på Hiort-Lorenzens søster og i vuggen hos den lille Oline Hiort-Lorenzen. Chemnitz fandt ikke på at kigge i papirkurven efter Bauers manuskripter. I Hiort-Lorenzens pult fandt Chemnitz en vise med titlen "Mikkel Ræv." Den handlede om Bismarck, og var forfattet af fysikus Gade, men det fremgik ikke nogen steder. Og selvom Chemnitz, der selv var lidt af en poet, læste den igennem med et lille, fint smil, blev den erklæret for "politisk" og beslaglagt. Major Kornatzky mistænkte Hiort-Lorenzen for at være

forfatteren, og fik da "den ualmindelig geniale, en Sherlock Holmes værdig Idé, at jeg egenhændigt skulle afskrive Visens første Vers. Det gjorde jeg, de tre Herrer stak atter Hovederne sammen og kom efter en omhyggelig Sammenligning med Gades Afskrift til det rigtige Resultat, at min haand ikke var Gades," skriver Hiort-Lorenzen i sine erindringer. Klokken fire om morgenen blev Hiort-Lorenzen ført til banegården, hvor han indespærret på dametoiletet måtte vente, indtil der afgik tog til Flensborg klokken seks. Her blev han sendt direkte til rådhusfængslet, hvor han blev indespærret i "et ganske gement Tyvehul." To dage efter blev han afhørt om de mange beslaglagte artikler, og på trediedagen ankom statsadvokat Macco.

Macco valgte dog ikke at rejse sag, eftersom han selv med den bedste vilje ikke kunne finde nogen forseelse i artiklerne. Det havde han meddelt generalkommandoen i Altona, og "var Macco en skrap Herre, naar det gjaldt alvorlige Sager ..., saa maa jeg indrømme at han ved denne Lejlighed viste sig som en Gentleman", skrev Hiort-Lorenzen, der den 10. august 1870 atter blev løsladt.<sup>8</sup> Vel hjemme i Haderslev igen begyndte Dannevirke atter at udkomme, efter at have været stoppet fra den 4. august 1870 til den 13. august 1870 - begge dage inkluderet.

Den 14. august 1870 udkom Dannevirke, men kun i halvark og uden politiske efterretninger. Allerede dagen efter fik Hiort-Lorenzen brev fra konstitueret landråd Lucht, hvori det meddeltes, at generalguvernøren for kystlandene i Hannover havde fået kendskab til Scotsman-artiklen i Dannevirke den 29. juli 1870, og at han ved den første lignende anledning agtede at lade Hiort-Lorenzen fængsle og bladet undertrykke.<sup>9</sup> Fra 8. september 1870 udkom Dannevirke normalt igen, men den 14. september blev avisen igen beslaglagt, og betjentene gik tidligt om morgenen igang med at indsamle de aviser, der var blevet omdelt før klokken syv. Hiort-Lorenzen valgte at flygte til Kolding for ikke igen at komme i fængsel, men allerede få dage efter hævdede Macco atter beslaglæggelsen.<sup>10</sup>

Krigen gik sin gang. I Dannevirke den 3. december 1870 beskrev Hiort-Lorenzen tilstandene i Elsass-Lothringen: "Dersom der overhovedet kunde være Tvivl om, at Preussen i mange Aar har baade ønsket og belavet sig paa den nuværende Erobringskrig mod Frankrig, saa maa den sidste Tvivl forsvinde, naar man seer, hvorledes den preussiske Regering efterhaanden bemægtiger sig hele den civile Administration i Elsass og Lothringen." Endnu engang måtte Chemnitz i aktion med beslaglæggelse. Han mente at se en majestætsfornærmelse i artiklen.<sup>11</sup> Fire dage senere hævdede Macco beslaglæggelsen igen. Og så var krigen - også den mod Dannevirke - forbi i denne omgang.



*Dannevirke meddelte lørdag den 8. juli 1871 kort og lakonisk: "Den 5. ds. ankom to eskadroner af 13. slesvig-holstenske dragonregiment hertil". Haderslev var igen blevet garnisonsby og var i den anledning festligt pyntet ved troppernes ankomst den 5. juli, her i Nørregade. Fot. i Haderslev byhistoriske Arkiv.*

### *Sagen Kornatzky og skolebogssagen*

Året 1871 blev roligt. Det første sagsanlæg var privat, anlagt af major Kornatzky i Aabenraa for en udtalelse i Dannevirke i maj om hjemvendte optanter: "disse Folk er danske Undersaatter ... men major Kornatzky betragter dem som preussiske Desertører, sætter dem paa Vand og Brød og giver dem derefter Pikkelhuen paa, skjønt han maa vide, at de hvert Øjeblik kunde blive reclaimeret som danske Desertører."<sup>12</sup> Kredsretten frifandt dog Hiort-Lorenzen den 9. august 1871.<sup>13</sup> Beklageligvis er der ikke bevaret domsmateriale, hvorfor der ikke kan redegøres for nogen begrundelse. Hiort-Lorenzen skrev i sine erindringer, at "Herrerne i Kredsretten (ikke ville) lade sig bruge af den preussiske militarisme. Processen var for meningsløs."<sup>14</sup> Hele optantsspørgsmålet var netop blevet kompliceret af en nærmest panikagtig udvandring året før i forbindelse med krigen. De udvandrede, der i stadigt større tal vendte tilbage, havde ikke altid et lige klart statsborgerforhold. Ifølge den danske gesandt i Berlin, Quaade, satte de til

en vis grad deres lid til, at pressen kunne hjælpe dem, og Hiort-Lorenzen behandlede da også spørgsmålet i en lang række artikler.<sup>15</sup>

I de første par år efter Slesvigs indlemmelse i Preussen havde man fra overordnet side endnu ikke forsøgt sig med en målbevidst fortyskningspolitik i Nordslesvig. I 1871 mente man imidlertid, at der af praktiske grunde burde undervises i tysk i de nordslesvigske skoler, og der indførtes ved skoleinstruksen af 28. august seks timers tyskundervisning om ugen. Man understregede kraftigt, at der ikke var tale om germaniseringsplaner, men alligevel gav instruksen anledning til et vældigt røre. Måske fordi fortyskningen i Preussens polske områder var mere fremskreden og varslede lignende tiltag i Nordslesvig.<sup>16</sup>

Den 30. september 1871 indeholdt Dannevirke en fra Vestslesvigsk Tidende sakset artikel, der anbefalede befolkningen ikke at anskaffe tyske skolebøger: "Vi haabe, at Befolkningen og Kommunerne ville nægte godvillig at anskaffe Midler til vor Fortydskning." Igen et klart eksempel på, at pressen forsøgte at påvirke befolkningen i modsat retning af regeringens ønsker. Anklagen lød derfor på "opfordring til u lydighed mod myndighedernes bestemmelser" (Straf-Gesetz-Buch paragraf 110). Macco forlangte tre måneders fængsel samt fradømmelse af retten til avisdrift (presseloven paragraf 54). Den 20. december 1871 faldt dommen, der lød på en 25 dalers bøde samt frakendelse af bevillingen.<sup>17</sup> Ifølge paragraf 54 i presseloven kunne en forlægger fradømmes sin bevilling, hvis han blev dømt for en presseforbrydelse én gang, eller hvis han inden for fem år to gange blev dømt for presseforseelse. Hvis han inden for samme tidsramme to gange blev dømt for en forbrydelse eller tre gange for en forseelse, skulle han fradømmes sin bevilling. Det var nu femte gang, Hiort-Lorenzen var blevet kendt skyldig, så det kan undre, at paragraffen ikke tidligere var kommet i anvendelse. Hiort-Lorenzen ankede sagen til Kiel, der den 5. marts 1872 stadfæstede kredsrettens dom. At næringsloven af den 21. juni 1869 havde gjort avissalg og bogtrykkeri til frie næringsveje, der ikke kunne fradømmes, blev afvist.<sup>18</sup>

Hiort-Lorenzen traf så sine forholdsregler og overdrog den kaution, han havde måttet stille for at kunne drive trykkeri- og forlæggervirksomhed, til faktor Larsen fra 1. april 1872, således at Larsen kunne fungere som forlægger og han selv fortsat stå som redaktør i det tilfælde, at appeldommen skulle gå ham imod. Kautionen måtte imidlertid ifølge presseloven først overdrages tidligst et halvt år efter sidst udkomne avisnummer.<sup>19</sup> Samtidig indankede Hiort-Lorenzen dommen til overtribunalet i Berlin, der først den 14. september 1872 "efter en hård Kamp" underkendte dommen for så vidt angik fradømmelsen af retten til avisdrift.<sup>20</sup> Bøden på de 25 daler måtte han dog betale. Den

stakkels Willemoës fra Vestslesvigsk Tidende måtte derimod hele fire måneder i fængsel, og emigrerede efter udstået straf til Danmark. Dermed havde myndighederne fået has på ét af de danske blade.

Året 1871 havde kun bragt én domfældelse, men til gengæld blev chancen altså så grebet til én gang for alle at komme Hiort-Lorenzen til livs. Men det mislykkedes. Berlins endelige kendelse på spørgsmålet om paragraf 54 i presseloven kom så sent som i september 1872, og fik derfor betydning også for retssagerne i 1872.

### *Sagerne Grothusen, den tyske hær og malkekoen*

Dannevirke fik fred i lang tid, men til gengæld kom der så tre sagsanlæg i hurtig rækkefølge. Ét af de skridt, man fra tysk side kunne gøre for at stemme nordslesvigerne venligere overfor tanken om at være preussere, var oprettelsen af spare- og lånekasser. Herredsfoged Grothusen og amtssekretær Wind havde netop oprettet en sådan i Rødding i december 1871. Det gik imidlertid ikke så godt for "Rødding Spar- und Leihkasse". Hiort-Lorenzen kunne i Dannevirke den 24. maj 1872 med slet skjult skadefryd meddele dette til sine læsere: "Med den af vore tyske Embedsmænd oprettede Sparekasse gaaer det kun saare tarveligt. Et sært Uheld har den havt. Til Formand for Bestyrelsen blev i sin Tid pligtskyldigst valgt Herredsfoged Grothusen og til Kasserer Amtsretssekretær Wind. Disse tvende Herrer havde paa Sparekassedagene saa travlt med Sparekassen, at hvem der paa de Dage havde Embedsforretninger i Rødding, ofte maatte tage bort med uforrettet Sag. Herover blev der ført Klage hos høiere Vedkommende, som, hvad der var fuldkommen i sin Orden, forbød Herredsfogeden og Amtsretssekretæren at være Medlemmer af Sparekassens Bestyrelse. Man var nu i stor Forlegenhed, da ingen af de hjemmetydske Rødding Bønder vilde have med Kassen at bestille. Omsider formaaede man Gaardmand Niels Olling til at overtage Formandsposten, men han skal allerede være hjertelig ked af det hele og ønske sig fritagen derfor. For at lokke Folk til at benytte Sparekassen, har man nylig forhøiet Indskuds-Renten fra 4 til 4 1/2 pCt., men jeg tør dog ikke spaae Sparekassen noget langt eller frodigt Liv. De fortvivlede Krumspring, der gjøres for at skaffe flere kautzionister - man har endog havt den Dristighed at henvende sig med Begjæring derom til Medlemmer af Bestyrelsen for den nærmeste Konkurrent, Frøs og Kalvslund Herreders Sparekasse - vise, at den ikke ad naturlig Vei kan skaffe Penge i Kassen." Wind valgte at berigtige artiklen. Det var aldeles ikke blevet forbudt ham at sidde i bestyrelsen, men han havde frivilligt trukket sig, og det var også direkte usandt, at der var blevet

klaget over hans embedsførelse.<sup>21</sup> Grothusen lagde derimod sag an mod Hiort-Lorenzen for bagvaskelse.

Hiort-Lorenzen var bortrejst i perioden 15. juni - 23. juli 1872, og i hans fravær fungerede B. Boye som ansvarshavende.<sup>22</sup> Hiort-Lorenzen stod igen som ansvarshavende fra den 24. juli 1872, og allerede denne dags Dannevirke indeholdt en artikel, man fandt kriminel. Det drejede sig om en lille notits, sakset fra "Journal Officiel" via Dagbladet: Det tyske hovedkvarter i Nancy var i besiddelse af en del "fundne" sager, der kunne afhentes af ejermændene, "saasom en Silkekjole, et Stykke Silketøi, et Par Sukkerskaale, et Par Knive og Gafler af Sølv, en Sukkertang m.m. Det seer mageløst honnet ud! Preusserne ere i den Grad samvittighedsfulde, at de ikke kunde sove rolig, førend de have udleveret disse Gjenstande, der tilsammen have en Værdi af et Par hundrede Frs. Naar man er i den Grad nøiagtig, seer det ud, som om de preussiske Soldater slet ikke have "fundet" andet. Det er kun Indbildning, naar Franskmandene i de Egne, der have været besøgte af Civilisationens Soldater, savne alle deres Værdigjenstande, ja endogsaa Bohave. Naar de see rigtig efter, finde de nok deres Sølvøi, Taffeluhre i en eller anden Krog, for ikke at tale om Vinbeholdningerne." Krigsministeriet rejste på grundlag af denne artikel sag mod Hiort-Lorenzen for at have fornærmet den tyske hær.

Dagen efter var der en artikel under overskriften "Tønder Kreds-dag." En indsender til Flensburger Norddeutsche Zeitung havde beklaget sig over, at næsten alle danske banker havde udvidet deres virksomhed til Nordslesvig, men at man for at nyde godt deraf nødvendigvis skulle være "fuldblods dansk". Pengemarkederne i Kiel og Hamborg ikke ville indlade sig på "at udlaane Penge i Landeieendomme, der ligge nord for Flensborg, saa længe den ulykkelige Paragraf V, der endnu stadig fra Tid til anden dukker frem paa den politiske Horisont som et truende Spøgelse, ikke er fjernet en Gang for alle." Det var rigtigt set, mente Hiort-Lorenzen: De danske banker og den danske regering gjorde, hvad de kunne for at lette omsætningen i Nordslesvig, mens hverken de tyske pengemænd eller den preussiske regering gjorde noget som helst. "I Kongeriget arbejder man paa Nordslesvigs Opkomst trods Preussens Udsugelser, fordi man der ved, at Landet atter vil blive dansk. I Kiel og Hamborg, og ikke mindre i Berlin, betragter man derimod Nordslesvig som halvt opgivet, man ved, at man om kortere eller længere Tid bliver nødt til at opgive denne uretmæssige Besiddelse, og derfor indskrænker man sig til at bruge Landet som Malkeko, uden at fodre det mere end høist nødvendig. Preussens mange gyldne Løfter fra Erobringens første Dage ere endnu den Dag i Dag uindløste, og der er ingen som helst Ud-

sigt til, at de nogensinde ville blive indfrieede." Disse ytringer resulterede i en anklage fra regeringen i Slesvig.

De tre sager blev pådømt samtidig den 25. september 1872, og anklagerne lød på: Bagvaskelse af Grothusen i Dannevirke nr. 117 (Straf-Gesetz-Buch paragraf 187), foragt og forhånelse af den preussiske hær i Dannevirke nr. 169 (Straf-Gesetz-Buch paragraf 186) og offentlig foragt for statsindretningen og øvrighedens anordninger i nr. 170 (Straf-Gesetz-Buch paragrafferne 185 og 131). Macco takserede forbrydelserne til sammenlagt fire måneders fængsel samt fortabelse af retten til avisdrift (presselov paragraf 54). 11 dage før havde overappellationsdomstolen i Berlin dog underkendt, at paragraf 54 stadig var i kraft, men der har eventuelt manglet en officiel bekræftelse af denne dom i Flensborg.

Hiort-Lorenzen benægtede at have skrevet nr. 117, men ville ikke navngive forfatteren. Han udtalte, at han havde fået meddelelsen af en bekendt, at den senere viste sig at være usand, hvorfor han havde berigtiget den få dage efter (Winds berigtigelse). Ydermere mente han, at han ikke havde haft til hensigt at fornærme, og at artiklen, selvom den ganske vist indeholdt usande påstande, ikke nedværdigede Grothusen i den offentlige mening. Hiort-Lorenzen benægtede overhovedet at have set nr. 169, fordi den var udkommet under hans fravær, og han hævdede, at den i øvrigt ikke fornærmede hæren, men kun betjente sig af ironi. Det skal i denne forbindelse understreges, at Hiort-Lorenzen står anført som ansvarshavende for nr. 169, og for at det ikke skal være løgn, er det eksemplar, der forefindes som bevismateriale, underskrevet af Hiort-Lorenzen egenhændigt! Om nr. 170 mente Hiort-Lorenzen, at det kun indeholdt ræsonnementer, men ingen påstande.

Macco var i krigshumør. Ved forhøret i amtsretten havde Hiort-Lorenzen udtalt, at nr. 169 var en ordret gengivelse fra Dagbladet, og at han for så vidt måtte kende artiklen. Men Hiort-Lorenzen forsvarede sig med, at han ved forhøret ikke havde fået forelagt nr. 169 (det var jo også først blevet beslåglagt dagen efter), og han havde sagt "så vidt han huskede." På nuværende tidspunkt mente han nok, at han med sikkerhed kunne sige ikke at have redigeret det pågældende nummer, eftersom det indeholdt nogle fejl, han aldrig ville have begået.<sup>23</sup>

Dommen faldt den 2. oktober 1872: Man frifandt Hiort-Lorenzen for fornærmelser mod hæren, men dømte ham for "fahrlässigkeit" i røgtelsen af sit redaktørhverv (presseloven paragraf 37). Man fandt ganske vist, at hæren var blevet fornærmet groft, men at udtalelserne om et meget overfladisk kendskab til artiklen grundet den nylige tilbagekomst fra en rejse var troværdige, og at han derfor ikke kunne på-

lægges det fulde ansvar. Det var yderligere en formildende omstændighed, at artiklen var aftrykt efter et andet blad. Retten frifandt også Hiort-Lorenzen for "malkekoartiklen". Ganske vist var artiklen "eine unangemessene Kritik" af de bestående forhold, men indeholdt kun "Urtheile" og ingen falske "Thatsachen," hvorfor den ikke faldt ind under paragraf 131 i Straf-Gesetz-Buch. Hiort-Lorenzen blev kendt skyldig i fornærmelser mod Grothusen (Straf-Gesetz-Buch paragraf 187), og sammenholdt med overtrædelsen af presselovens paragraf 37 takserede retten disse overtrædelser til en bøde på 30 daler. En meget mild dom. Men hvad værre var: Han blev igen frakendt retten til avisdrift!<sup>24</sup>

Det er muligt, at Berlins afgørelse på det punkt endnu ikke var officielt bekræftet, og at man derfor - eventuelt for konsekvensens skyld - havde været nødt til at dømme, som man gjorde. Både Macco og Hiort-Lorenzen indankede retten i Flensborgs dom. Macco ankede, fordi han var overbevist om, at Hiort-Lorenzen løj med hensyn til hans påståede manglende redaktion af nr. 169 og 170: Pligteksemplaret af nr. 169 var underskrevet af Hiort-Lorenzen, og han havde indrømmet at have skrevet artiklen i nr. 170. I øvrigt mente Macco også, at ytringerne i nr. 170 var kriminelle.

Hiort-Lorenzen måtte nødvendigvis anke dommen efter Berlins afgørelse 14. september 1872 i henhold til paragraf 54. I øvrigt mente han heller ikke, at nr. 117 og 169 indeholdt nogen fornærmelser, hvorfor han forlangte dommen ophævet. Som svar på Maccos anke fremførte han, at det var Bennetzen og Boye, der havde redigeret nr. 169, og at han selv kun havde skrevet et par artikler i perioden. Om den egenhændige underskrift på nr. 169, hævdede han, at han "altid plejede at underskrive en 20-30 sider rent avispapir, så trykkeriet havde et helt lille forråd af disse papirer." Som vidner fremførte han Larsen og Bennetzen.<sup>25</sup>

Overstatsadvokat Giehlow fandt det nødvendigt at starte helt forfra med bevisførelsen og forlangte bl. a. Bennetzen afhørt, hvilket han blev den 16. november 1872 ved amtsretten. Han bekræftede Hiort-Lorenzens udsagn, og var villig til at aflægge ed på sine udtalelser. På et krav fra dommer Hansen i Flensborg fik han også lov til det, hvilket han gjorde ved amtsretten den 25. november 1872.<sup>26</sup> Den 7. januar 1873 trådte appellationsretten sammen. Giehlow forlangte kredsrettens dom stadfæstet for så vidt angik nr. 117 og 169, men forlangte yderligere 14 dages fængsel for nr. 170.

Appellationsdomstolen i Kiel stadfæstede, efter gennemlæsning af artiklerne, kredsrettens dom. Beskyldningerne mod Grothusen om at forsømme sine embedspligter, ville, hvis den havde været sand, have



medført en meget grov pligtforsømmelse - og dermed var artiklen også fornærmende, hvilket også fremgik af artiklens form. I nr. 169 blev hæren beskyldt for tyveri - ganske vist på en indirekte og komisk måde, men derfor også så meget desto mere sårende, hvilket også skulle bevise artiklens fornærmende hensigt. Eftersom der imidlertid var tvivl om redaktørens rolle, skulle han kun dømmes som ansvarshavende. Hvad angik nr. 170, havde artiklen kun indeholdt talemåder og ingen falske kendsgerninger. Dommen lød altså på stadfæstelse, også hvad angik fradømmelsen af retten til avisdrift. Man var principielt uenig med Berlin på det punkt og mente, at næringsloven 21. juni 1869 med indførelsen af den nye Reichs-Gesetz-Buch den 12. juni 1872 var blevet ophævet.<sup>27</sup> Kendelsen fra Berlin faldt først den 29. marts 1873 og måtte naturligvis blive en ophævelse af den del af dommen, der byggede på presselovens paragraf 54.<sup>28</sup>

Macco valgte i januar 1873 i samråd med krigsministeriet at lægge sag an imod Boye og Bennetzen for nr. 169 i stedet for.<sup>29</sup> Boye var på det tidspunkt for mere end et halvt år siden rejst til Århus, så i første omgang var det kun Bennetzen, der kom for kredsretten, der den 28. februar 1873 frifandt ham, idet de ikke fandt det bevist, at hans deltagelse i redaktionen havde været af en sådan beskaffenhed, at han kunne drages til ansvar for den.<sup>30</sup> Men Macco havde ikke givet op endnu. Amtsblatt den 4. april 1873 dekretede øjeblikkelig arrestation af Boye, hvis han skulle påtræffes i Slesvig. Da Boye hørte om sagen, meldte han sig hos Macco under forudsætning af, at arrestordren blev ophævet. Det blev den 17. april 1873, og Boye kom for retten den 14. maj 1873. Her udtalte han, at han nu, ti måneder efter, ikke kunne huske nogen detaljer, og selv Macco påstod frafaldelse af anklagen. Boyes advokat, Bekker fra Aabenraa, nåede nærmest ikke at åbne munden i det kun 25 minutter lange retsmøde.<sup>31</sup>

Længe inden disse retssager overhovedet blev pådømt første gang, var der nye under opsejling. Dannevirke den 2. august 1872 havde indeholdt en artikel, der omhandlede den lumske måde, hvorpå man havde indført tysk skolesprog i Kollund skole: Man havde i hemmelighed fået et andragende fra nogle hjemmetyske forældre om at indføre tysk skolesprog, og så var det pludselig indført hen over hovedet på flertallet: "Den nærmere Sammenhæng med Andraget er for øvrigt en dyb Hemmelighed mellem Skolelæreren, Hjemmetydskerne, Præsten og Kirkevisitatoriet, og hvilke Rænger, der ere spundne for at faae Skolens Fortydskning gennemført, ved Landraaden og Provsten bedst, men den første hedder Krupka og er en forpreusset Polak, den anden Peters - saa behøves der ingen yderligere Forklaring." Det var for groft for politimester Chemnitz, der lod nr. 177 beslaglægge

på posthuset og rundt omkring på byens forskellige beværtninger og andre offentlige steder.<sup>32</sup> Der er imidlertid ikke bevaret nogen domsakter, og Dannevirke tier med, hvad der siden skete. Eftersom man jo ellers ikke just tav med beretninger om sagsanlæg, er det sandsynligt, at sagen gik i sig selv igen. Der var altså trods alt ind imellem vide rammer for, hvad man kunne tillade sig at skrive.

Også Dannevirke den 20. august 1872 blev beslagnagt på grund af en artikel om regeringspræsident von Bitter. Denne begærede imidlertid ikke sagsanlæg, hvorfor beslagnæggelsen atter blev hævet.<sup>33</sup> Den 19. maj 1873 udkom Dannevirke med en blank spalte og en time senere end sædvanligt. Chemnitz havde beslagnagt bladet, fordi det fra den danske avis "Fædrelandet" havde sakset en artikel om kejsermødet i Skt. Petersborg. Men efter en omfattende undersøgelse fastslog kredsretten, at der kun var sluppet ét eksemplar ud, og at det var sket mod Hiort-Lorenzens vilje, hvorfor sagen bortfaldt.<sup>34</sup> Var Chemnitz heller ikke smartere end Lüders, når det kom til stykket? Havde han heller ikke forstået, at han var nødt til at lade avisen offentliggøre, før det var muligt at føre en retssag mod Hiort-Lorenzen med held?

Efter en lang periode med fred blev strømmen af sagsanlæg og beslagnæggelser intensiveret i juli-august 1872. Det kan meget vel have været bestemt af direktiver fra Slesvig, hvor von Bitter just var trådt til som regeringspræsident.

Spørgsmålet om paragraf 54 i presseloven fik efter lange og seje retsforhandlinger sin endelige afklaring. Hvor gerne kredsretten i Flensborg og appellationsretten i Kiel end ønskede det, kunne man ikke fradømme Hiort-Lorenzen retten til trykker-, udgiver-, og avisvirksomhed. I øvrigt viser sagsforløbet også, at statsadvokat Maccos opfattelse af Hiort-Lorenzens strafværdighed var af en langt strengere karakter end kredsrettens. Kredsrettens domme var, når bortses fra brugen af paragraf 54 i presseloven, overraskende milde.

### *Sagen Wilhelm Tell*

Den 25. juni 1873 indeholdt Dannevirke en af J. P. Junggreens mange artikler. Den fyldte hele forsiden og en pæn bid af første spalte på side to. "Vi danske Slesvigere," hedder det, "betegnes ofte som et statsfjendtligt Parti. Hvis man dermed kun mener, at vi ikke elske Preussen eller Tydskland og intet høiere Ønske have end snarest muligt at faae Grændsen flyttet derhen, hvor den efter Pragfredens Bestemmelser burde være, saa er der intet videre at sige dertil. Vore Sympathier og Antipathier have vi aldrig lagt skjul paa, og at bære Følelser til Skue, som ikke næres, overlade vi til dem, der stred for

*J. P. Junggreen var født i Aabenraa i 1827 og blev i 1870'erne en af de ledende mænd blandt de dansksindede nordslesvigere. Med sine fremragende evner til at formulere sin synspunkter i skrift og i tale blev han "håbets vækker" i Nordslesvig. Det var især gennem artikler i "Dannevirke", han fra 1868 henvendte sig til sine landsmænd. Han blev i 1884 rigsdagsmand, men døde allerede i 1886. Historiske Samlinger, Aabenraa.*



"Herzog Friedrich" og saa istemte Triumfklange, da Slaget ved Sadowa fuldstændig havde tilintetgjort hans Udsigter.

Skal derimod Benævnelsen statsfjendtlig betyde, at vore Ønsker og vor Virksomhed gaae ud paa noget, der i Virkeligheden vilde være til Skade for den preussiske Stat eller det tydske Folk, da frakjende vi det enhver som helst Berettigelse og kaste den tilbage paa dem, fra hvem den kommer, uanseet hvem det saa er. Opfyldelsen af det, vi arbeide for, vilde kun kunde bidrage til at skaffe Tydskland alle retsindige Folks Agtelse og til at befæste den Stilling, det har tilkæmpet sig. Tydsklands og Preussens rette Fjender ere de, der forlange, at Retten skal bøies, indgaaede Forpligtelser ikke opfyldes, og det kongelige Ord brydes."

Senere hedder det om en episode i Rigsdagen: "Da den bekendte Deputerede Lasker kom til at nævne Ordene "Folkets Rettigheder," foer Rigskansleren op og sagde, at denne Snak om Folkets Rettigheder var intet andet end gamle Erindringer fra 1848, som man gjorde bedst i at tie med. Det hele mindede livagtig om Schillers "Wilhelm Tell," hvor Rudolf Harras siger til Gesler: "Das Volk hat aber doch gewisse Rechte," hvortil denne svarer, at dem er det nu ikke Tid at tale om. Kejseren vil udvide sit Rige, og saa have folkets Rettigheder intet at betyde. - Ogsaa om os danske Slesvigere har der tidt lydt en saadan Tale fra samme Sted, og hvis jeg ikke tager feil ogsaa af den samme Mands Mund."

Politimester Chemnitz havde ladet artiklen passere.<sup>35</sup> Men dagen efter blev den optaget i både Dybbøl Posten og Flensborg Avis. Politimester Grimm i Sønderborg sendte straks et eksemplar ned til Macco, men han havde allerede set den i Flensborg Avis, og var i færd med at undersøge, om den også havde stået i Freia. Det havde den ikke, og Flensborg Avis' redaktør slap åbenbart også med skrækken.<sup>36</sup> Hiort-Lorenzen, Pingel og Junggreen blev derimod anklaget for majestætsfornærmelse.<sup>37</sup> Hiort-Lorenzen blev afhørt ved amtsretten den 11. juli 1873 og nægtede at have læst artiklen. Junggreen vedkendte sig naturligvis forfatterskabet, men benægtede at have haft en fornærmende hensigt. Pingel udtalte, at han kun havde haft lejlighed til en overfladisk gennemlæsning, og at han i øvrigt rutinemæssigt altid optog Junggreens artikler.<sup>38</sup>

Retten blev sat den 1. september 1873, og selvom Hiort-Lorenzen bad om udsættelse, blev terminen fastholdt, hvorfor forhandlingen fandt sted uden ham, og han blev dømt "in contumaciam" - på trods af udeblivelse. Macco støttede sin anklage på, at det i artiklen fremgik, at løftet om afstemning allerede var brudt (der var brugt præsens i den tyske oversættelse, men som det fremgår af citatet, drejer det sig om en fremtidsform). Selvom kejserens navn ikke var nævnt, beskyldtes han implicit for at være en ikke-ordholdende mand. Også Tell-citatet mente Macco var direkte møntet på kejseren. Han krævede to måneders fængsel til både Junggreen og Pingel, hvorimod Hiort-Lorenzen skulle slippe med en 100 dalers bøde. Macco troede muligvis på Hiort-Lorenzens udtalelser til amtsretten om ikke at have læst artiklen. Pingel, derimod, troede han altså ikke på. Pingel måtte jo i sagens natur have læst artiklen i Dannevirke, før han lod den trykke i Dybbøl Posten.

J. P. Junggreen forsøgte at føre sit forsvar på dansk, men retsformand Bong-Schmidt skal have udtalt: "De, der skriver slige Artikler og gjør Krav paa at være et dannet Menneske, vil ikke kunde tale tydsk?" Advokat Bekker, der repræsenterede Junggreen, tilbageviste den første påstand: Macco var gået ud fra den tyske oversættelse, der opererede med en præsensform, mens den korrekte oversættelse skulle være en konjunktiv eller eventuelt futurum. Pingel udtalte i sit svar, at sådanne anklager kun kom, fordi man havde en statsadvokat, der ikke kunne dansk. Pingel talte på tysk, men sagde, at selvom han vidste at hans tyske foredrag ikke vidnede om kendskab til dette sprog, skammede han sig ikke over det.<sup>39</sup> Retssagen endte med frifindelse til dem alle tre: Udtalelserne havde ikke været møntet på kejseren. Heller ikke Tell-citatet, der jo havde været møntet på den østrigske kejser, anså retten for at være fornærmende.<sup>40</sup> Der er her igen tale

om en forbavsende mild dom. Der kan vel næppe herske tvivl om, at læserne fik associationer i retning af Kejser Wilhelm. Især ikke, når artiklen var blevet indledt med kommentarer til den endnu uopfyldte paragraf 5.

### *Sagerne om industriudstillingen og von Krogh*

Den 27. juli 1873 indeholdt Dannevirke en artikel om et afslag på en bortlodningstilladelse i forbindelse med den nordslesvigske industriudstilling: "Medens det overfor den nordslesvigske Industriudstillingskomitées Ansøgning om Bortlodningstilladelse fra den preussiske Regerings Side er blevet gjort gjældende, at slige Bortlodninger aldrig blive bevilgede, har der i denne Uge fundet en saadan Bortlodning Sted ved en mindre Industriudstilling i Itzehoe. Vi notere denne Kjendsgerning kun som et Bevis paa, at politiske Motiver nødvendigvis maae have gjort sig gjældende overfor den nordslesvigske Industriudstilling, uagtet man har forsøgt at benægte det."

Det var, skrev Chemnitz til statsadvokaten, et forsøg på at foragteliggøre regeringsanordninger, selvom udtalelsen da "ganske vist var sand." "Meget morsomt," var Maccos eneste kommentar.<sup>41</sup> Det var ordet "aldrig," der var interessant for juristen Macco: Stod der "aldrig" i afslaget? Det gjorde der ikke, og så kunne man anklage Hiort-Lorenzen for at udbrede falske påstande, vel vidende at de var falske - Hiort-Lorenzen var nemlig selv næstformand i komitéen og burde derfor kende til afslagets ordlyd.<sup>42</sup> Hiort-Lorenzen blev afhørt ved amtsretten den 25. september 1873 og sagde, at påstanden om, at regeringen "aldrig" ville give tilladelse, var rigtig, selvom han ikke i øjeblikket så sig i stand til at bevise det. Ordet forekom i et brev fra Krüger, der i Berlin havde talt med geheimeråd von Kehler den 8. maj 1873, men Hiort-Lorenzen nægtede i første omgang at kende noget til andre afslag.<sup>43</sup>

Inden denne sag kom for retten, var der kommet et nyt sagsanlæg, foranlediget af en Dannevirke-artikel helt tilbage i nr. 87 fra 16. april 1873. Det drejede sig om gengivelsen af en takadresse til de modige Haderslev-borgere, der i borgerkorpset på Haderslev torv den 26. marts 1848 havde forhindret byens anerkendelse af den provisoriske slesvig-holstenske regering. Den lød således:

"Det var i Gaar femogtyve Aar siden, at Haderslev Bys Borgere kvalte et af nogle landsforræderiske og mensvorne Embedsmænd og en Flok forførte Borgere anstiftet Opstandsforsøg i Fødslen. Den 24. Marts var der udbrudt Oprør i Kiel, samme Dag blev Fæstningen Rendsborg overrumplet, og fra

den i Kiel sammentraadte saakaldte provisoriske Regering udgik der Befaling til dens Hjælpere omkring i Holsten og Slesvig om at tage Magten fra Kongens Embedsmænd og bemægtige sig de offentlige Kasser. Da Efterretningen om disse Begivenheder kom hertil, fyldtes vor By med Uro og Bekymring for, at det skulde lykkes de Syd fra fremtrængende bevæbnede oprørske Bander, de saakaldte Friskarer, at naae herop, inden vore Tropper kunde beskytte Byen. Denne Forvirring vilde den provisoriske Regerings Tilhængere benytte til at paatrykke vor By Oprørsstemplet.

Søndagen den 26. Marts bleve Borgerkorpserne samlede paa Stadens Torv, og da her en selvgjort Myndighed traadte frem for at forkynde den provisoriske Regerings Oprettelse, maatte den, endnu inden den kom til Orde, med Skam og Spot vige for det forbitrede Borgerskab, som tilsvor Kongens tilstedeværende Repræsentant, Stadens Borgmester, urokkelig Lydighed og Troskab. Kongens Myndighed forblev uantastet i Haderslev By, saa længe til Krigens vekslende Lykke førte fremmede Tropper herop.

Det haderslevske Borgerskabs mandige og energiske Optræden den 26. Marts 1848 skal stedse staa indtegnet i Stadens Aarbøger som et af dens hæderligste og stolteste Minder, og vi undertegnede Borgere i Haderslev have følt Trang til - lige overfor de sidste Dages Begivenheder - at bevidne de endnu levende Deltagere i hin Bedrift vor uskræmte Høiagtelse, Anerkendelse og Taknemlighed, fordi de den Gang frelst Byen fra den Vanære, at have svigtet Troskaben mod Landets Konge.

Mindet om denne for Eder saa hæderlige Dag, den kraftige Modstand, I den Gang satte mod Voldsmændenes Færd, det Exempel, I gav paa Troskab mod og Kjærlighed til vor nedarvede Konge og vort gamle Fædreland, skal styrke os i Udholdenhed og lyse for os i Prøvelsens Dage. Men lige som I paa hin Dag viste os, hvilken Vei vi bør gaee, saaledes have I ogsaa lagt den Forpligtelse saavel paa Eder selv som paa os og vore Efterkommere, at vaa-ge over og efter Evne drage Omsorg for, at det Stempel, I paatrykte Byen Haderslev, aldrig udslettes, og den Aand, der hin Dag besjælede Eder, aldrig sløves eller vanslætter, om vi end i Aartier maae vente paa Befrielsens velsignede Dag - paa Opfyldelsen af det os givne kongelige Tilsagn om igjen at kunne vende tilbage til vort kjære gamle Fædreland."

Adressen var forsynet med 260 underskrifter og ville blive foræret til de 83 endnu levende medlemmer af borgerkorpset. Men at adressen lige så meget henvendte sig til sønderjyderne anno 1873, kan der vist ikke herske tvivl om. Chemnitz, der i juli var i færd med at gen-

*Adresse, der i marts 1873 blev overrakt til de borgere, der havde været med til at afværge anerkendelsen af den slesvig-holstenske provisoriske regering den 26. marts 1848. Adressens gengivelse i Dannevirke blev anledning til endnu en retssag imod Hiort-Lorenzen.*



nemse gamle numre af Dannevirke, havde fundet denne artikel og sendte den ned til statsadvokaten, fordi han mente, der måtte være grundlag for en paragraf 100-sag. Statsadvokat Stuhr skrev tilbage, at den nye paragraf 130 var noget snævrere end den gamle paragraf 100 - nu skulle forskellige klasser opfordres til voldshandlinger og ikke kun til had og foragt, før straf kunne idømmes. Det var næppe tilfældet med Dannevirke nr. 87. Men artiklen indeholdt da en fornærmelse, og hvis man ellers kunne finde en, der følte sig fornærmet, kunne der lægges sag an.<sup>44</sup> Det fandt Chemnitz i Aabenraas borgmester, von Krogh, der var gammel friskaremand, og han anlagde sag den 14. august 1873.<sup>45</sup> Hiort-Lorenzen blev afhørt ved amtsretten den 18. september 1873 og afviste, at von Krogh var berettiget til at rejse klagesag - hverken han eller hans slægtninge var nævnt i adressen.

Inden sagen kunne komme for retten, opstod der et lille problem. De sædvanlige dommere Jasper, Bong-Schmidt og Claudius var alle gamle friskarefolk og erklærede sig derfor inhabile. Man fandt dog tre nye - Callsen, Thomsen og Mannhardt, men måtte flytte terminen til den 24. november 1873.<sup>46</sup> Så spillede Hiort-Lorenzen sit trumf-kort ud: Han anmodede om, at retten ville afhøre geheimeråd von Kehler i forbindelse med afslaget til industriudstillingskomitéen, men retten afviste hans anmodning som ubegrundet!

Hiort-Lorenzen bestred, at von Krogh havde tilhørt friskarerne den 26. marts 1848, og hævdede, at artiklen i øvrigt kun var et historisk resumé, som ingen kunne føle sig fornærmet over! Hvad angik det andet sagsanlæg, mente Hiort-Lorenzen at have anført von Kehlerters ord, som han havde opfattet dem. Retten mente, at der måtte en afhøring af von Krogh til, før der kunne tages stilling og berammede et nyt møde til 1. december 1873, hvor Hiort-Lorenzen ikke mødte op, og derfor blev dømt in contumaciam. Ved retsmødet påstod Macco en sammenlagt fængselstraf på en måned. Von Krogh kom med lidt vage udtalelser om, at han i forbindelse med opstanden i 1848 først havde været i Altona, så i Rendsborg, og først derefter var han taget nordpå mod Haderslev. Dommen lød på 50 dalers bøde for begge forseelser. Ordlyden "bevæbnede, oprørske Bander" var objektivt set fornærmende, og det burde enhver kunne se, hvorfor dolus måtte have været til stede. Ordet "aldrig" forekom ikke i nogen af de tre skriftlige afslag om bortlodningstilladelse til komitéen, og det måtte Hiort-Lorenzen som komité-medlem have vidst. Derfor havde han bevidst udbredt falske påstande, og i øvrigt beskyldt regeringen for vilkårlighed i sammenstillingen med Itzehoe. I betragtning af Hiort-Lorenzens mange tidligere domme, idømte man ham en høj pengebøde.<sup>47</sup>

Hiort-Lorenzen ankede sagen. Overstatsadvokat Giehlow havde in-





*På Torvet i Haderslev foregik de dramatiske begivenheder den 26. marts 1848, da Haderslevs borgere nægtede at anerkende den provisoriske regering. På billedet ses en del af husene der kranser den åbne plads, midt i billedet nr. 6, der blev erstattet af det nuværende hus i 1870. Billedet er således et af de ældste fotografier, vi har fra Haderslev. Historiske Samlinger, Aabenraa.*

tet imod en afhøring af von Kehler, og den 10. februar 1874 faldt dommen i Kiel. Giehlow ønskede dommen stadfæstet. Hiort-Lorenzen påstod fuldstændig frifindelse: nr. 87 var et historisk overblik, og von Krogh havde i øvrigt udtalt, at han ikke allerede den 26. marts 1848 var rykket mod nord. Hiort-Lorenzen angav igen von Kehlerts udtalelse om bortlodningstilladelser til sit forsvar. Retten i Kiels dom lød på fuldstændig frifindelse. Von Krogh, der ikke var blandt de første, der drog mod nord, var nemlig slet ikke berettiget til at anlægge sag. Det mente retten i øvrigt heller ikke, at han havde været, selv hvis han rent faktisk havde været med. Med hensyn til det andet anklagepunkt mente Kiel, at Flensborg havde misbrugt paragraf 131. Ganske vist indeholdt artiklen en urigtig påstand, men det var ikke gjort gældende, at den var opdigtet.<sup>48</sup> Grundlaget for anklagen havde været for mangelfuldt. Giehlow skrev den 10. februar 1874 til Macco. Han anbefalede ham ikke at anke, bevismaterialet var for tyndt, og han tilrådede ham ikke oftere at rejse tiltale på så tvivlsomt et grundlag.<sup>49</sup>

Til Hiort-Lorenzens held var rigsstraffelovens paragraf 130 ikke identisk med den preussiske straffelovs paragraf 100. Ellers ville han formodentlig være blevet dømt bare for benyttelsen af ordet "oprør," og da ikke mindst for benævnelsen "bevæbnede oprørske bander." Nu blev det i stedet en privat anklage for fornærmelser. Men selvom fri-skarerne var blevet benævnt "bevæbnede oprørske bander," var det altså tilsyneladende ikke tilstrækkeligt til en fornærmelsesdom.

### *Sagen Muusmann*

Der var rigsdagsvalg 10. januar 1874, og som sædvanlig var linjerne trukket skarpt op. I Ustrup ved Hoptrup forekom der nogle tildragelser i forbindelse med valget, der fik to mænd til den 19. januar 1874 at indfinde sig på Dannevirkes kontor og redegøre for deres syn herpå. Henvendelsen resulterede i en erklæring, der blev trykt dagen efter.

"Ved Rigsdagsvalget d. 10. Januar have Hjemmetydskerne i vor By agiteret saa stærkt, at deres Færd fortjener offentlig Paatale. De forsøgte at tvinge Smaafolk til at stemme Tydsk ved at true dem med, at de ellers ikke fik Arbeide mere. Og nu efter valget bliver enhver Smaamand, der har stemt Dansk og som kommer ind til dem for at kjøbe Mælk, med Haan og Skjældsord jaget ud af Gaarden. Det er i Særdeleshed Gaardmand Jens Muusmann, som bærer sig saaledes ad. De værste til at true Smaafolk forinden Valget vare Nis Bruhn og Jens Bruhn, hvilke sidste sammen med Jens Muusmann tvang Udstrup Smed til at stemme Tydsk, hvilket denne selv har erklæret i vor Nær-værelse." Underskrevet H. Schmidt og A. Schmidt.

Muusmann forlangte offentlig tiltale rejst mod Hiort-Lorenzen, men Macco ville ikke skride ind, med mindre det var i offentlighedens interesse. Og det mente han ikke, at det var. Derfor blev der lagt privatsag an mod Hiort-Lorenzen for injurier (Straf-Gesetz-Buch paragraf 186). Muusmanns advokat, G. Francke, krævede en bødestraf på 50 daler. De to Schmidt'er var i mellemtiden sporeløst forsvundet! Kredsretten idømte den 22. maj 1874 Hiort-Lorenzen en 30 dalers bøde efter paragraf 186 i Straf-Gesetz-Buch. Selvom artiklens forfattere ikke kunne findes, så kunne Hiort-Lorenzen ikke have indrykket artiklen i sin avis, uden at have været bevidst om dens fornærmende karakter.

Hiort-Lorenzen ankede dommen, og det lykkedes ham også at opspore de to forfattere. Det var Peter Hansen Schmidt og Knud Andersen Schmidt, begge fra Ustrupmark. En mængde vidner blev afhørt, men de svarede alle undvigende. "De kunde ikke mere huske, hvad

der var passeret, eller ogsaa har man i Amtsretten i Haderslev, hvor de blev afhørte, intimideret dem eller misledet dem med tyske Spørgsmaal, hvilket de stakkels Mennesker jo ikke forstod," mener Hiort-Lorenzen i sine erindringer.<sup>50</sup> Enden blev, at Kiel stadfæstede dommen den 29. september 1874. Selvom de rigtige forfattere var blevet fundet, havde der ikke kunnet føres sandhedsbevis for påstandenes rigtighed, og Hiort-Lorenzen måtte som udbreder af de falske påstande stå til ansvar overfor paragraf 186.<sup>51</sup> Da var sagsomkostningerne løbet op i 30 daler. Om ikke andet viser artiklen, at Hiort-Lorenzen var villig til at skrive om selv de mindste lokale overgreb på dansksindede. Som også Jep Jakobsen-sagen viste, tyder Ustrupsagen endvidere på, at Hiort-Lorenzen ikke altid var tilstrækkelig kritisk i sin efterprøvning af oplysninger, når de kom fra nationale meningsfæller.

#### *Retssag sommeren 1874*

En retssag i sommeren 1874 indeholdt mange elementer. Den kompliceres af, at også avisen Freia nu var med i billedet. Dannevirke nr. 165 og Freia nr. 86 for den 20. juli 1874 manglede angivelse af trykkerens navn. Retten takserede forseelsen, som Hiort-Lorenzen kendte sig skyldig i, til en 5 dalers bøde.<sup>52</sup> Dannevirke nr. 189 den 17. august 1874 havde indeholdt en artikel med overskriften "kredsdaysvalgene," og landråd von Rosen forlangte sag rejst. Det hed bl. a., at "der fra flere Sider (er) indløbet Klager til os, idet de konstituerede tydsksindede Kommunalforstandere paa flere Steder ikke have bekendtgjort Valgene ordentlig, saaledes at det i det mindste i en Kommune er lykkedes en lille tydsks Minoritet at faae en tydsksindet Valgmand valgt ved Overrumpling..." Der opfordres til omvalg, fordi: "Det ville være uforsvarligt at slaae sig til Ro med et saadant Valg, thi Lige gyldighed er intet Steds mindre paa sin Plads end overfor fremmede Magthavere, som benytte alle mulige Midler til at fremme deres Planer." Igen greb Dannevirke ind og advarede folk mod lige gyldighed: Sønderjyderne befandt sig hver eneste dag i fjendehænder, og der blev hver eneste dag begået overgreb mod den dansksindede befolkning. Derfor måtte de dansksindede sønderjyder hver eneste dag kæmpe imod af alle kræfter. Det var i hvert fald sådan, Hiort-Lorenzen så på sagen, og han gik da også i sin avis hver eneste dag foran med et godt eksempel! Hiort-Lorenzen udtalte i amtsretten den 25. august 1874, at han ikke kunne forstå, at von Rosen ville lægge sag an, da han ikke kunne se noget fornærmende i artiklen. Den adskilte sig for så vidt heller ikke fra flertallet af Hiort-Lorenzens artikler.

Den 24. august 1874 var Dannevirke nr. 195 kommet på gaden med en artikel under overskriften "Børnefester paa Sedandagen." "Rundt omkring," hed det, "navnlig i Byerne, forberedes der Fester for Skoleungdommen den 2. Septbr. Bybude eller Politibetjente gaae omkring og samle Penge ind dertil, og enkelte Hjemmetydskere have travlt med at faae noget arrangeret, der kan bringe de Unges Hjerter til at glæde sig til denne Dag. Skolemestre og andre personer forberede sig til at holde dundrende Taler for de smaa preussiske Undersaatter, saa de fra barnsben lære, hvor herligt det er, at Tusinder af Medmennesker maatte lade Liv og Blod, for at en større Del af vor Verdensdel kunde komme under Pikkelhuen. Det er en god Sæd, der bliver saæet. Begivenheder, der fylde ethvert ufordærvet Menneske med Rædsel, fordi de ere fremkaldte ved den skamløseste Ærgjerrighed, træde frem for Børnene som noget, der er værd at mindes ved allehånde Løier. Tyrefægtninger og Hanekampe trives ikke her i Landet; men hvad er vel bedst, at Ungdommen vænnes til at see Dyrenes Raseri eller til at glæde sig over et gyseligt Menneskeslagteri! Desværre er det ikke alle danske Folk, der holde deres Børn hjemme fra dette samvittighedsløse Spil. Det tykkes dem Synd, at berøve Børnene den Fornøielse, de kunne have af at være med ved Lystigheden; men det kommer an paa, om det ikke er langt større Synd, at give et ufordærvet Barnehjerte til Pris for en vild Glæde over gruopvækkende Begivenheder."

Det var en klar meningstilkendegivelse af, at danske slesvigere ikke burde deltage i preussiske sejrshøjtideligheder. Slesvigerne selv var jo også kommet under "pikkelhuen" under lignende omstændigheder. I nr. 198 den 27. august 1874 måtte Hiort-Lorenzen dog berigtige, at politibetjente samlede ind. I øvrigt var Dannevirke i august 1874 fyldt med berigtigelser af dette og hint.

Det var landråd von Rosen, der rejste tiltale - oprørt over, hvad man kunne tillade sig at skrive i et blad på preussisk jord. Det viste blot, mente han, presse- og straffelovens mangler, at man ikke kunne forbyde den slags.<sup>53</sup> Ved afhøringen ved amtsretten den 11. september 1874 udtalte Hiort-Lorenzen, at den "skamløseste Ærgjerrighed" naturligvis var møntet på den franske regering, der jo havde erklæret krigen (!).

Dagen forinden havde regeringen i Slesvig forlangt tiltale for en artikel i Freia den 29. august 1874 nr. 121 (Dannevirke nr. 200) under overskriften "Presseforfølgelser i Nordslesvig."<sup>54</sup> Artiklen fyldte hele forsiden og en pæn bid af side to. "Der er nu," hed det, "hengaaet nogen Tid, siden Regeringen i Slesvig begyndte at gribe til overordentlige Midler for at undertrykke den danske Presse i Nordslesvig, og det

tør vel haabes, at baade den dybe Forbitrelse paa den ene og den ustyrlige Glæde over disse Voldshandlinger paa den anden side have lagt sig saa nogenlunde, saaledes at man med mere Ro kan hengive sig til en Betragtning af det mærkelige Fænomen." Dernæst redegøres der indgående for alle myndighedernes forgæves forsøg på at ødelægge den danske presse i Nordslesvig. Det vil aldrig lykkes, lover Hiort-Lorenzen: "Det er vort Haab, at man i Slesvig er kommen til den Erkendelse, at man med Magt og Vilkaarlighed intet udretter overfor den nordslesvigske Presse." Ved amtsretsforhøret den 18. september 1874 udtalte Hiort-Lorenzen, at han ikke havde haft til hensigt at fornærme regeringen.

Macco anså nr. 189 for at være fornærmende både med hensyn til fremgangsmåden (overrumpling) og ved slutbemærkningerne. Der var på tryk fremsat falske påstande, der udsatte de kejserlige kommuneforstandere for had og foragt i den offentlige mening.

Nr. 195 om Sedan-dagen fornærmede regeringen, der havde forordnet festligheden. Der var endvidere tale om majestætsfornærmelse med udtalelserne om den "skamløseste Ærgjerrighed," der havde fremkaldt krigen.

Freia nr. 121 (Dannevirke nr. 200) fornærmede regeringen, idet dens forholdsregler overfor pressen benævntes "Voldshandlinger" og "Vilkaarlighed." I alt blev der rejst anklage efter Straf-Gesetz-Buch paragrafferne 95, 185, 187.<sup>55</sup>

Retten blev sat den 28. oktober 1874, og Hiort-Lorenzen erklærede sig uskyldig på alle punkter. Artiklen om Sedan-dagen var blevet tilsendt til Dannevirke, og derefter korrigeret og trykt i nr. 195 - de fornærmende ytringer havde været der fra starten. Hiort-Lorenzen hævdede ikke at have kendt regeringens forordning på trykningstidspunktet, og ønskede i øvrigt ikke at afsløre den virkelige forfatter. Anklageren påstod et års fængsel og forlangte øjeblikkelig arrestation, men kredsretten frifandt Hiort-Lorenzen for anklagerne mod Dannevirke nr. 189 og 195. Hvad angik Freia nr. 121 (Dannevirke nr. 200) om presseforfølgelserne, kunne der eventuelt findes en fornærmelse, men domfældelsen blev udsat til den 2. november 1874. Dommen kom til at lyde på en måneds fængsel for fornærmelser mod regeringen i Freia nr. 121 og Dannevirke nr. 195 (paragraf 185). Hiort-Lorenzen blev frifundet for majestætsfornærmelse, og for fornærmelse mod kommunebestyrerne, fordi de ikke direkte var nævnt, og fordi "fremmede Magthavere" næppe var møntet på dem. Men retten mente, at nr. 195 foragteliggjorde regeringens anordninger ved at kalde Sedan-dagsfestlighederne et "samvittighedsløst spil". Artiklen var fornærmende, selvom Hiort-Lorenzen ikke selv var forfatteren, og selv-

om Amtsblatt først var kommet 21. august 1874 - tre dage før artiklen, hvorfor det var sandsynligt, at han ikke havde kendt den.<sup>56</sup>

Macco ankede straks dommen, fordi Hiort-Lorenzen var blevet frifundet for både fornærmelsen mod kommuneformstanderne og majestætsfornærmelsen, og fordi han "i det hele taget var blevet idømt en for mild straf." Han mente, at Hiort-Lorenzen, der var en politisk tænkende og politisk aktiv mand, umuligt kunne være uvidende om den almindelige opfattelse af Ems-depechen, hvorfor han måtte have været sig fornærmelsen bevidst. Og ikke mindst fordi der på grund af "anklagedes regelmæssigt fortsatte forbryderiske og statsfjendtlige beskæftigelse skulle have været idømt en langt strengere straf. Det drejer sig her om den statslige orden, anklagede retter alle sine kræfter imod".<sup>57</sup>

Også Hiort-Lorenzen ankede dommen gennem sin advokat, Bekker fra Aabenraa. Det væsentligste i anken er det punkt, hvori det hævdes, at artiklen indeholdt en berettiget kritik af regeringens handlemåde. Det var vilkårlighed at udvise typografer med den begrundelse, at de arbejdede ved et statsfjendtligt blad. De dansksindede aviser var jo slet ikke statsfjendtlige! De kæmpede kun for opfyldelse af paragraf 5 i Pragfreden, og den havde regeringen både anerkendt og underskrevet. I øvrigt var det en "voldshandling" at jage folk fra arbejde, hus og hjem.<sup>58</sup>

Kiel stadfæstede den 5. januar 1875 kredsrettens dom. Når regeringen beskyldtes for vilkårlighed og voldshandlinger, var det implicit en beskyldning for at gå udover sine magtbeføjelser - og det var fornærmende. Men Macco fik heller ikke ret: Kejseren havde ikke været nævnt i nr. 195 - derfor var han heller ikke blevet fornærmet.<sup>59</sup> Overstatsadvokaten indskærpede overfor Macco, at der for fremtiden skulle rejses anklage med større forsigtighed, da den lave straf forfejlede ethvert indtryk.<sup>60</sup> Men Hiort-Lorenzen skulle altså én måned i fængsel. Macco så helst, at han kom til at sidde i Flensborg, men med mindre man i Haderslev havde betænkeligheder, ville han heller ikke have noget imod, at han sad der. Macco nærede muligvis frygt for politiske demonstrationer, men Hiort-Lorenzen blev sat i Haderslev arrest den 5. februar 1875, og sad der i god ro og orden indtil den 5. marts 1875.<sup>61</sup>

Dannevirke nr. 165 gav ikke alene anledning til et sagsanlæg for unndladelse af trykkerangivelse. Dannevirke anbefalede, at befolkningen i Nordslesvig under den skærpede kurs i 1874 måtte kæmpe stærkere imod. Det "Tryk," man var udsat for, måtte imødegås med et endnu stærkere "Modtryk." Statsadvokaten opfattede ordlyden som stridende mod Straf-Gesetz-Buch paragraf 110 - "Opfordring til Mod-

stand mod Statsmagten."<sup>62</sup> Hiort-Lorenzen imødegik anklagen ved at påstå, at det udelukkende drejede sig om "passiv Modstand."<sup>63</sup> Der er ingen sagsakter bevaret, og sagen omtales ikke yderligere i Dannevirke. Den er muligvis som så mange andre sager endt med tiltalefrald.

### *Sagen Fysikus Hansen og præsterne*

Fysikus Hansen lagde privat sag an mod Hiort-Lorenzen den 7. oktober 1874, fordi han mente at være blevet beskyldt for brud på husfreden i Dannevirke nr. 226. Han havde sammen med et par hundrede hjemmetyskere og tilsyneladende med Chemnitz' vidende saboteret et møde, som P. Skau skulle holde den 28. september 1874. Hjemmetyskerne havde tiltvunget sig adgang til mødelokalet, og da P. Skau dukkede op, fyldte de halvdelen af salen. Chemnitz kunne så lukke mødet under henvisning til frygt for uroligheder. Da de dansksindede dernæst fortrak, vedtog de forsamlede hjemmetyskere en proklamation til støtte for tilhørsforholdet til Preussen.

Retten frifandt Hiort-Lorenzen i tre instanser 23. november 1874, 2. februar 1875 og 9. juni 1875, idet den fandt, at hjemmetyskerne rent faktisk havde forsøgt brud på husfreden, og fordi Hansen ikke udtrykkeligt var nævnt i artiklen blandt dem, der gjorde det.<sup>64</sup>

Den sidste retssag, der førtes mod Hiort-Lorenzen, blev også den værste, fordi den kom til at betyde afslutningen på Hiort-Lorenzens virke som ansvarshavende redaktør for Dannevirke.

Som følge af mange præsters udvandring i forbindelse med edsafleggelsen opstod der et problem med afholdelsen af prædikener på dansk i Nordslesvig. Det var ikke altid, at befolkningen var helt tilfredse med de tyske præsters forkyndelse, der let kunne komme til at indeholde nogle pudsigheder, såsom "Tillad os vor Skyld," "forgiv dine Fjender," eller "Ordet blev Flæsk."<sup>65</sup> Dette var med til at sætte frimenighedsarbejdet i gang, ligesom mange danske præster holdt gæsteprædikener - bl. a. pastor Mørk Hansen. Det blev der imidlertid sat en stopper for fra juni 1874, hvor man med baggrund i jesuiterloven ganske simpelt forbød præster, der ikke var anerkendt af regeringen, at prædike i Nordslesvig.<sup>66</sup> Det gav naturligvis anledning til et ramaskrig.

"Spenersche Zeitung" havde trykt en artikel om forbudet, der bl. a. beskyldte præsterne for at drive politik. Det måtte naturligvis give anledning til et svar i Dannevirke forfattet netop af Mørk Hansen i nr. 202 for den 1. september 1874. Det var en fem spalter lang artikel, underskrevet "en gammel, sønderjysk Præst":

"I "Spenersche Zeitung" læses en Skrivelse fra Nordslesvig, som gaaer ud paa at lovprise det bekjendte Forbud mod at tillade Gejstlige fra Danmark at holde opbyggelige Foredrag i offentlige eller private Forsamlinger i Sønderjylland ... Det fortælles, at de danske Blade skulle have opløftet "ein Zetergeschrei" over Forbudet, idet de ikke blot kalde det en hjerteløs Grusomhed at berøve de arme Danske i Nordslesvig den sidste Trøst, men at de endog "vove at udtale den Løgn, at de ny ansatte Geistlige i Slesvig ikke skulde være i Stand til at gjøre sig Forstaelige for deres Menigheder ... Enhver, som kjender Forholdene, ved ogsaa at de fleste (ingenlunde alle) Præster, som endnu have dansk Kirkesprog, kunne taalelig godt Dansk, men mere kan man heller ikke sige. De indfødte Danske, som ere udnævnte efter 1864, ere meget snart talte, og hvor Brevskriveren har Dristighed til at paastaae, at Resten bestaaer af Folk, som tale Dansk lige saa flydende ("eben so geläufig") som tydsk, saa kan en saadan flot Paastand ikke godt betegnes anderledes end som "eine freche Lüge," om vi end hellere vilde kalde det en vitterlig og haandgribelig Usandhed ... Dog, selvom Tilstandene i denne Henseende var langt taaleligere, end den er, saa vilde det lige fuldt være langt fra, at de danske Menigheders aandelige Tarv var vel hjulpen med de nuværende Præsters Virksomhed. Til at en Menighed skal kunne have virkelig Opbyggelse af Ordets Forkyndelse og andre hellige Handlinger, er det nemlig ingenlunde nok, at Præsten kan tale Menighedens Sprog uden Anstød, men dertil udfordres noget, som er langt vigtigere og uundværligere, og det er et aandeligt Fællesskab med Menigheden. Mangler dette enten ganske eller for det meste, vil Præsten - selv om han har anvendt den rosværdigste Flid paa at lære Sproget - dog ikke blive forstaaet, men han vil staa som en Fremmed, blandt Fremmede, og Opbyggelsen, Velsignelsen er borte ... Nu er Løgn og Mened ubestridelig Ting, som høre til den onde Aands Gjerninger, og dog findes der Præster i Nordslesvig, som ei blot vitterlig have brudt den Ed, de i sin Tid aflagde til den daværende danske Konge, men som endog forsvare et saadant Edsbrud og rose sig deraf. Ligeledes findes der Præster, som høit og idelig udtale, at det i den hellige treenige Guds Navn høitidelig aflagte Løfte om, at lade Nordslesvig ved en fri Afstemning vende tilbage til Danmarks Rige, bør være dødt og magtesløst for stedse. Kan nu en dansk Nordslesviger, som ved, hvad Kristendom er, have Tillid til en saadan Præst? Han kan jo hverken betragtes som en kristelig eller som en ærlig Mand, ja ei engang som en tro og loyal Undersaat af sin nye Herre, thi en loyal Preusser, som ærlig beder for sin Konge, kan intet bedre ønske ham, end at han maa holde sine hellige Løfter og Traktater og en gang som en ærlig Mand gaa i sin Grav ... De danske Nordslesvigere kunne nu ikke længere betragte dem, der ville fratage dem og deres Børn det vigtigste Middel, Vorherre har givet dem (nemlig sproget), til at de kunne vokse en aandelig Vækst, anderledes end som Sjælemordere."<sup>67</sup>



Det var i første omgang omtalen af de tyske præster, der fik Chemnitz til at sende avisen til Flensborg med anmodning om, at der rejstes tiltale for fornærmelser mod de tyske præster og for paragraf 131 (om foragteliggørelse af øvrigheden ved udbredelse af falske kendsgerninger). Han havde ikke opdaget majestætsfornærmelsen! Men det havde Macco. Den 9. oktober 1874 blev Hiort-Lorenzen afhørt ved amtsretten. Han nægtede at have skrevet artiklen, og ville heller ikke afsløre forfatteren. Der blev rejst tiltale for majestætsfornærmelse og fornærmelser mod regeringen (paragrafferne 95 og 185).<sup>68</sup>

Ved retsmødet den 2. december 1874 krævede anklageren et år og tre måneders fængsel, subsidiært seks måneders fængsel efter presselovens paragraf 21 om redaktørens ansvarlighed. Hiort-Lorenzen forsvarede sig med ikke at have skrevet artiklen og ikke at have haft tid til at læse den. Han påstod frifindelse, subsidiært bødestraf. Dommen faldt den 9. december 1874. Den lød på fire måneders fængsel for majestætsfornærmelse og fornærmelser mod regeringen. Retten troede på, at Hiort-Lorenzen ikke var forfatter, men ikke på, at han ikke havde læst artiklen.<sup>69</sup>

Både Macco og Hiort-Lorenzen ankede sagen. Macco fordi han fandt dommen for mild, mens Hiort-Lorenzen ikke uventet indtog det modsatte standpunkt. Hiort-Lorenzen hævdede, at artiklen ikke havde beskyldt kejseren for uærlighed - artikel 5 var jo netop ikke afskaffet og stod altså stadig ved magt. Han mente heller ikke at have fornærmet regeringen: Udtrykkene "Sjælemordere" og "Hjerteløs grusomhed" var ikke fornærmende overfor regeringen. Det første rettede sig mod præsterne, det andet var befolkningens opfattelse af forholdsreglerne. Han forlangte frifindelse, subsidiært en dom for "Fahrlässigkeit", fordi han efter sammenlægningen af Dannevirke og Freia, og efter Bennetzens udvisning havde haft så travlt, at han ikke havde nået at læse artiklen.<sup>70</sup>

Retten i Kiel trådte sammen den 2. februar 1875, hvor Giehlow krævede et års fængsel. Dommen lød på seks måneders fængsel, på grund af anklagedes stilling dog ændret til otte måneders fæstningsarrest, der afsonedes under lidt mildere former.<sup>71</sup> Afgjort en forhøjelse af kredsrettens dom, hvilket man fandt påkrævet på grund af forbrydelsens grovhed og Hiort-Lorenzens mange tidligere straffe - nu havde man åbenbart tabt tålmodigheden med ham. Retten mente, at artiklen beskyldte majestæten for ikke at overholde sine forpligtelser, eller i hvert fald ytrede tvivl om at han ville gøre det - og at hans ærlige sindelag derved blev draget i tvivl.

Hiort-Lorenzen ankede dommen og forlangte frifindelse, subsidiært en dom for "Fahrlässigkeit", eller eventuelt en genoprettelse af kreds-

rettens dom. Han sad dog i fængsel hele februar, fordi han afsonede den foregående dom, og udbad sig derfor forlænget ankefrist. Han ankede i marts, men bad i øvrigt den 11. marts 1875 Macco om, at han, hvis han skulle ind og sidde, kunne komme til det, så han kunne komme hjem igen til jul. Han bad om et hurtigt svar helst inden mandag, hvor han ville være kommet hjem efter en udlandsrejse. Da Macco hørte om udlandsrejsen, bad han retten om øjeblikkelig at udstede arrestordre, fordi han mente, at Hiort-Lorenzen ville flygte. Retten afviste dog Maccos andragende.<sup>72</sup>

Berlin afviste den 10. marts 1875 anken, fordi fristen på ti dage var overskredet. Dermed var dommen trådt i kraft, og Macco bad politiet i Haderslev om at anholde Hiort-Lorenzen, hvis han forsøgte at flygte. Men fuglen var fløjet. Macco var vred og skrev, at hvis ikke Hiort-Lorenzen havde været i København, ville han have spærret ham inde på stedet! Han kom dog tilbage den 6. april 1875, og Macco gjorde ikke alvor af sin trussel.<sup>73</sup> Hiort-Lorenzen blev sendt til Magdeburg, hvor han ankom den 22. april 1875.

I Berlin havde man i mellemtiden fundet ud af, at ankefristen muligvis ikke var overskredet alligevel. Man havde modtaget den med Hiort-Lorenzens egen underskrift og opfattet den som en præsentation af anken - fordi den ikke var underskrevet af en advokat. I juni fandt man på advokat Brauns foranledning imidlertid ud af, at Hiort-Lorenzen var jurist og tidligere dommer - noget man i Flensborg naturligvis var klar over. Sagen endte dog med en endelig stadfæstelse. - Tiden i Magdeburg er beskrevet indgående i Hiort-Lorenzens erindringer.

Mens Hiort-Lorenzen sad i Magdeburg fortsattes processerne mod hans efterfølgere. Grünwald blev i 1875 idømt seks måneders fæstning, og H. Lorentzen ti dages fængsel. I anledning af Grünwalds arrestation i august 1875 fik Hiort-Lorenzen fire dages orlov for at ordne sine sager. Disse fire dage blev lagt oven i straffen, så han først kunne komme hjem den 26. december 1875. Han søgte forgæves både justitsministeriet og kejseren om benådning, og selv Macco skrev i den anledning, at selvom Hiort-Lorenzen da var blandt de heftigste statsfjendtlige agitatorer i Nordslesvig, og derfor principielt burde afsones hele dommen, kunne et par dage fra eller til ikke gøre noget.<sup>74</sup> Men der var ikke noget at stille op, Hiort-Lorenzen blev først løsladt den 26. december 1875, og selv om han fortsatte som udgiver og journalistisk medarbejder indtil den 16. november 1877, oprådte han ikke mere - med undtagelse af perioden 7. juni 1876 til 12. juni 1876 - som ansvarshavende redaktør.

# Politi, anklager, domstole og pressepolitik

## *Overvågningen af Dannevirke*

Presseforskningen skelner normalt imellem censur, et præventiv-system og et repressiv-system. Censur indebærer, at politiet eller en anden myndighed får pressens artikler til gennemsyn og eventuel ændring før udgivelsen. Præventivsystemet består af stempelskat, koncessions- og kautionspligt, som skal begrænse antallet af udgivere til en godkendt kreds, mens repressivsystemet går ud på at straffe pressefolkene, når de har forbrudt sig mod den mere eller mindre restriktive presselovgivning.

I Preussen var censuren i princippet bortfaldet med presseloven af 12. maj 1851 og erstattet af et kombineret præventiv- og repressivsystem: Redaktørens ansvarlighed overfor straffeloven og muligheden for retsforfølgelse. Præventivdelen af den preussiske presselov er dog ikke særlig fremtrædende. Men med pligteksemplaret og muligheden for en foreløbig beslaglæggelse var der imidlertid stadig en bagdør åben for en form for censur, nemlig den, der gik ud på at beslaglægge så mange eksemplarer som muligt og dernæst sagsøge. Sjældent som følge af et brud på presseloven. Som det er fremgået, var det nemlig i hovedsagen straffelovens forskellige fornærmelses- og foragtliggørelsesparagraffer, der blev anvendt. Der er imidlertid grund til at tro, at disse paragraffer i hovedsagen var beregnet til anvendelse imod pressen. Efter ordlyden at dømme lægges der i hvert fald vægt på at retsforfølge fornærmelser på tryk.

Politimester Lüders fik allerede fra starten strenge pålæg fra statsadvokat Macco om at holde skarpt øje med avisen med henblik på at starte en retssag, og det var da også Lüders, der i langt de fleste tilfælde i perioden 1868-1870 sendte aviser med formodet kriminelt indhold til Flensborg. Lüders indberettede løbende mulige overtrædelser. I mange tilfælde førte det til ophævelse af beslaglæggelsen. Det viser egentlig retssikkerhedens styrke, at man ikke bare kunne anklage en redaktør på et hvilket som helst grundlag - og at anklagemyndigheden var klar over det. Eller som von Rosen i forbindelse med Sedandags-sagen udtrykte det: "Det viser straffelovens mangler..."

Ifølge Hiort-Lorenzen havde han og Lüders i en periode en aftale, der gik ud på, at Lüders fik sit pligteksempel så tidligt, at han kunne

påtale eventuelle strafbare ytringer, inden de kom ud til offentligheden, så en egentlig beslaglæggelse kunne undgås - og det var vel intet mindre end ren og skær censur.

Lüders overskred undertiden sine beføjelser i sin overvågning af Dannevirke, når han nidkært sørgede for, at intet eksemplar måtte undslippe trykkeriet. Det kunne tyde på, at presseloven ikke var hans stærke side, idet en sådan fremgangsmåde jo ville forhindre en retsforfølgelse på grund af den manglende offentliggørelse. Men det er også muligt, at Lüders så sin opgave anderledes og snarere betragtede sig selv som den censurerende instans end som det første led i et repressivt straffesystem.

Lüders' afløser, Chemnitz, lagde hårdt ud i forbindelse med den fransk-tyske krig, og forsøgte oven i købet en overgang at genindføre censuren. Krigen gav ham helt andre muligheder for at bekæmpe Hiort-Lorenzen, end han ellers ville have haft. Regeringen forsøgte sig tilsyneladende først med en pæn henstilling, men da det ikke hjalp, foretog man det drastiske skridt at ophæve pressefriheden i en kort periode. Men det er værd at bemærke, at der ikke blev rejst tiltale på grundlag af en eneste af de mange beslaglagte artikler. Gennemgående virker det dog, som om Chemnitz ikke overvågede Dannevirke helt så nøje som han burde: De fleste sager, der rejstes mellem 1870 og 1874, blev ikke startet af ham. Chemnitz lod en del artikler, der senere medførte sagsanlæg, passere i første omgang. Det er værd at bemærke, at regeringen to gange i 1874 indskærpede Chemnitz at holde øje med lovovertrædelser i Dannevirke og at benytte sig af retten til at berigtige. Måske havde man i den mellemliggende periode slækket på overvågningen, og derfor iværksatte regeringen fra sommeren 1874 en ny offensiv overfor pressen på udvisnings- og berigtigelsessiden.

Også landråderne kom til at spille en større rolle sidst i forløbet. Det hænger nok sammen med den samme regeringsanordning, der også udgik til landråderne den 20. august 1874 med besked om at holde bedre øje med oppositionspresen og benytte sig af retten til at berigtige. Fig. 1 viser da også en kraftig stigning i sagsanlæg i 1874. De foregående år 1869-73 synes at antyde en knap så intensiv overvågning.

Med den nye rigspresselov fra 1874 forlod man den "halve" censur, som den foreløbige beslaglæggelse havde repræsenteret. Den blev sammen med kautions- og koncessionspligten helt afskaffet. Efter juli 1874 forekom der heller ikke flere foreløbige beslaglæggelser. Og man forlod i princippet den sidste rest af præventivsystemet til fordel for repressivsystemet.

Men forsvandt censuren så? Trusler om bøder og fængselsstraffe

måtte mane redaktørerne til forsigtighed, specielt når der samtidig blev indledt en skærpet kurs overfor pressen fra domstolenes side (se nedenfor). Der er flere eksempler på, at redaktørerne måtte modificere enkelte udtalelser, før de blev trykt; Hans Lorentzen måtte således i marts 1876 undlade at trykke dele af en tale af Krüger; i hvert fald i ét tilfælde nægtede Bjørnshauge at optage en artikel fra Junggreen; og i forbindelse med det sidste sagsanlæg havde Mørk Hansen givet Hiort-Lorenzen frie hænder til at ændre i manuskriptet.<sup>1</sup> Det gav også Hiort-Lorenzen anledning til at overveje sprogbrug og tysk fjendtligt indhold en ekstra gang.<sup>2</sup> Man kan således sige, at censuren kom til at foregå i redaktionslokalet i form af selvcensur.

Med den nye rigspresselov i 1874 blev politiets opgave reduceret til blot at overvåge pressen og rapportere overtrædelser til statsadvokaten. Pligteksemplaret skulle de dog stadigvæk modtage.

### *Statsadvokaten*

Når politiet, landråderne, andre myndigheder eller privatpersoner havde henledt statsadvokatens opmærksomhed på en formodet ulovlighed begået gennem pressen, skulle denne sammen med domstolens medlemmer afgøre, om der var grundlag for at begære offentligt sagsanlæg. Hvis det ikke var tilfældet, men der muligvis var grundlag for et privat søgsmål, kunne statsadvokaten gøre den formodet fornærmede part opmærksom på den pågældende artikel, og dernæst anbefale at begære privat søgsmål. I det hele taget var det statsadvokaten, der var hovedpersonen i repressivsystemet, og han var en særdeles aktiv deltager i tiltalerejsning.

Den ledende statsadvokat ved Flensborg kredsret hed Macco, og som det er fremgået, var han ikke sådan at bide skeer med. I 1876 blev han formand for retten i Flensborg - en stilling han bestred indtil 1893.<sup>3</sup> Det er et ikke uvæsentligt punkt, når der skal trækkes linjer til perioden efter 1875.

Maccos adfærd, både i forbindelse med tiltalerejsning og under retsforhandlingerne, giver et ganske godt indtryk af hans opfattelse af sin opgave. Sammenholder man dernæst denne opfattelse med f. eks. overstatsadvokat Giehlow's optræden, kan det til en vis grad perspektivere Maccos selvopfattelse.

Som det fremgår var Macco aktiv, når det drejede sig om at indhente private søgsmål. Men det er specielt i den offentlige påtale, han spillede en hovedrolle. Det skete mere end én gang, at overstatsadvokaten pålagde Macco at være mere varsom med at rejse tiltale på et løst grundlag.

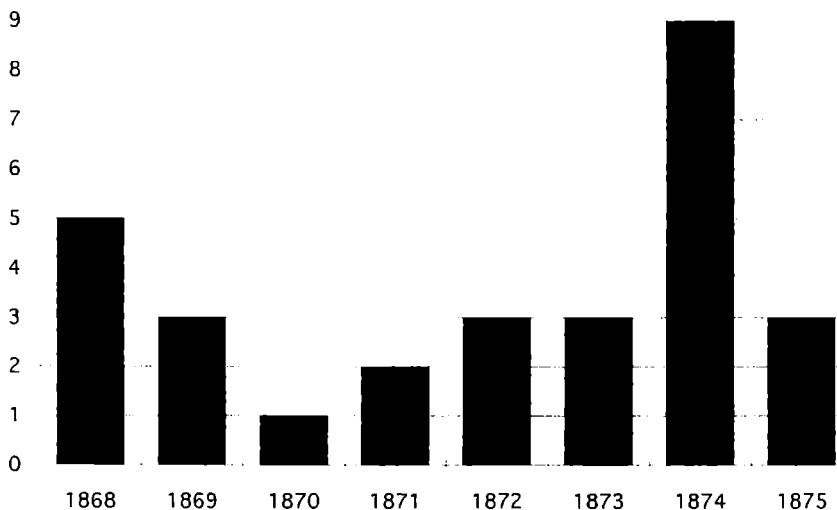


Fig. 1. Antal rejste sager mod Dannevirke 1868-75.

Under retsforhandlingerne optrådte Macco i flere tilfælde provokerende. Specielt gjaldt det i forbindelse med brugen af det danske sprog i retten. Her lykkedes det ham at provokere Hiort-Lorenzen, så enden blev, at retten - efter først at have anerkendt Hiort-Lorenzens ret til at benytte sig af dansk - på Maccos foranledning påbød brugen af tysk.

Det er værd at bemærke, at Macco i alle tilfælde med undtagelse af et begærede frihedsstraf. Hvis Maccos krav var blevet fulgt af dommerne, skulle Hiort-Lorenzen samlet have tilbragt over 3 1/2 år i fængsel.

Der er meget, som tyder på, at Macco ikke så meget så det som sin opgave at få en skyldig person dømt for en forbrydelse, men snarere at få en politisk modstander sat ud af spillet. Netop hans stædige fastholden ved kravene om fængselsstraf synes at underbygge dette - en bødestraf ville jo ikke sætte redaktionskræfterne ud af spillet. Her bør det så indskydes, at når det så endelig var lykkedes at få Hiort-Lorenzen idømt en frihedsstraf, var Macco ikke uvillig til at gøre opholdet bag tremmer relativt behageligt.

Macco var altså tydeligvis ledet af politiske motiver, både i tiltale-rejsning og i strafudmåling. Hans strenghed sættes særlig i relief ved en sammenligning med overstatsadvokat Giehlow's mere moderate straffekrav. Ligeledes må Giehlow's pålæg til Macco om at udvise større varsomhed i tiltalerejsning give et indtryk af Macco som en barsk statsadvokat. Dette kom måske mest tydeligt til udtryk i en sag

mod Jens Jessen i 1882-83. På det tidspunkt sad Macco som formand for landsretten. Statsadvokaten havde i første omgang afvist at begære offentlig tiltale, men blev efter en klage pålagt at rejse tiltale, hvorefter han begærede tre måneders fængsel. Som retsformand afsagde Macco en dom på seks måneders fængsel - i en sag, som statsadvokaten i første omgang havde anset for at være håbløs.

Det skal dog også understreges, at der trods alt rejses få sager, hvis man tager Dannevirkes indædte bekæmpelse af myndighederne i betragtning. Macco fik ganske vist tilsendt et ganske stort antal aviser fra politiet, men det var trods alt i de færreste tilfælde, at det førte til tiltalerejsning: Macco blev hurtigt klar over, at domstolene ikke uden videre lod sig overbevise om en udtalelses strafbarhed. Men ikke mindst på denne baggrund er det forbavsende, at han fortsat forlangte så strenge straffe, som han gjorde.

### *Domstolene*

Det er tydeligt, at der var en vis spredning i antallet af sagsanlæg: 5 i 1868, 1-3 årligt i perioden 1869-1873 og endelig 9 i 1874 (fig.1). Dette billede bliver tydeligere, hvis man ser på den idømte straf (fig. 2, side 120). Det ses, at 1868 "topper" i bødestraf-billedet; at der 1869-1873 sker et fald i strafomfang (1870 og 1873 endog ganske uden nogen straf); men at der i 1874-75 sker en meget voldsom vækst i strafomfang.

Tallet i 1868 må vel forklares med, at Hiort-Lorenzen som nystartet redaktør endnu ikke ganske havde fundet tærskelen for, hvad han kunne tillade sig at skrive, ligesom den intense overvågning i starten kan have spillet en rolle. Tallet i 1874 kan imidlertid ikke kun forklares med en pludselig uforsigtighed eller skærpet overvågning. Det virker som om, der også er tale om en skærpet kurs fra domstolenes side. Det understøttes af tallene fra 1875, hvor der på trods af et relativt lille antal sagsanlæg faldt nogle meget strenge domme.

Skemaet (bilag 2, side 136-37) viser forholdet mellem statsadvokatens påstand og dommene ved henholdsvis kredsretten i Flensborg og appellationsretten i Kiel. Statsadvokaten påstod gennemgående strenge fængselsstraffe, dog som regel i den nedre ende af strafferammen. I 1868 fulgte kredsretten som regel denne hårde linje, hvorimod appellationsretten lagde en noget mildere linje for dagen. Dette hang vel til dels sammen med, at man dér havde "det danske problem" noget mere på afstand. Kiel ændrede alle fængselsdommene til bødestrafte, og frifandt endog i et enkelt tilfælde. Gennemgående lå der to kriterier bag denne linje: For det første, at man havde en anden opfattelse af,

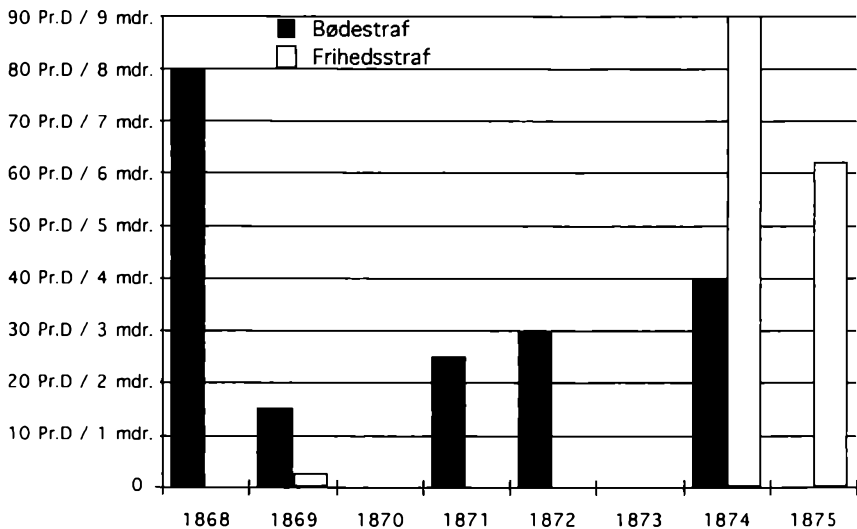


Fig. 2. Idømt straf mod Dannevirke 1868-75.

Noter: 1. Bødestraf og frihedsstraf modsvarer ikke hinanden.

2. Angivelsen af strafudmåling falder i året for sagsanlæggelse, ikke for domsfældelse.

3. Red. Grünwald idømtes 6 måneder. og red. Lorentzen 7 og 3 dage i 1875.

hvad der var strafbart. For det andet, at man, når strafbarheden af en artikels ordlyd var konstateret, var mere opmærksom på formildende omstændigheder. Som overordnet retsinstant var det Kiel, der lagde retningslinjerne for den mildere kurs - en kurs, som Flensborg valgte at rette sig ind efter.

1869-1873 var der derfor stort set overensstemmelse mellem Flensborgs og Kiels domme på et niveau, der lå noget lavere end 1868-niveauet. Flensborg blev langt mere opmærksom på formildende omstændigheder, frifandt i flere tilfælde, og dømte i det hele taget forbavsende mildt, i hvert fald set på baggrund af strafferammens muligheder, statsadvokatens påstande, og set på baggrund af dommene i 1880'erne (fig. 3).

1874-1875 skete der imidlertid en skærpelse. Indtil 1874 var Dannevirkes redaktører blevet idømt fængselsstraffe på ialt én uge. I årene 1874-75 nåede fængselsstraffene op på 15 måneder og 10 dage. Det virker også påfaldende, at ud af de 10 måneders fængsel, Flensborg dømte Hiort-Lorenzen til, blev de 5 måneder pådømt i 1868 - uden at blive stadfæstet i Kiel, og de næste 5 måneder i 1874 - med stadfæstelse, og i det ene tilfælde oven i købet med skærpelse i Kiel.

Gennemgående kan det dog under alle omstændigheder konstateres,



at dommene lå i den nedre ende af strafferammen, både fra Flensborgs og fra Kiels side. Derudover skal det understreges, at der frifindes i hele ni tilfælde. I to tilfælde frifandtes på grund af manglende offentliggørelse, men gennemgående faldt frifindelserne, fordi domstolene havde en mere snæver opfattelse end statsadvokaten af, hvad der var strafbart.

Det er derfor forbundet med visse vanskeligheder at tale om en presseforfølgelse fra domstolenes side. Det er vanskeligt at beskyldte domstolene for at dømme politisk. Det skal understreges, at Hiort-Lorenzen rent faktisk brød gældende lov i sine til tider noget voldsomme artikler, og at han i mange tilfælde bagefter også mere eller mindre selv var klar over det.

Spørgsmålet om undertrykkelsen af pressen var altså i den her behandlede periode mere et spørgsmål om en udemokratisk lovgivning end om partiske domstole, og her må det understreges, at presselovgivningen i Danmark under Estrups regering faktisk indeholdt flere elementer af undertrykkelse end den tyske rigspresselov. En samlet bedømmelse må være, at Hiort-Lorenzen grundlæggende blev retfærdigt behandlet fra domstolenes side, og selvom der i enkelte tilfælde fra Flensborgs side idømmes temmeligt strenge straffe, udgjorde Kiel og Berlin en effektiv stopklods for politiske domme. Eller som Hiort-Lorenzen selv udtrykte det: "Jeg har jo egentlig kun kunnet undre og maattet glæde mig over, at det er gaet godt i syv Aar."<sup>5</sup>

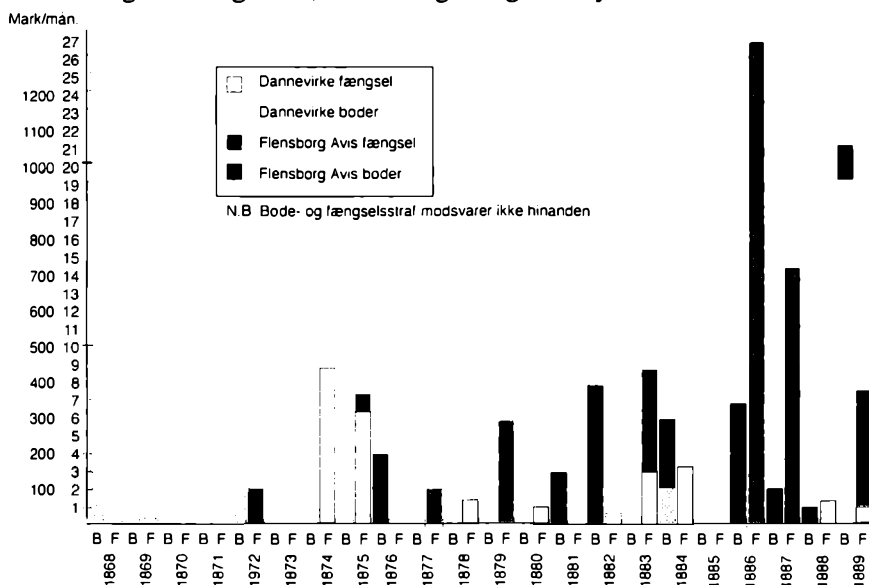


Fig. 3. Fængsels- og bøde straf for Dannevirke og Flensborg Avis 1868-1889.

Der var således i slutningen af 1860'erne og begyndelsen af 1870'erne stramme grænser for retslig ulighed og vilkårlighed i den preussiske stat. Når en oppositionsavis som Dannevirke havde en større risiko for sagsanlæg, hænger det naturligvis sammen med den grundigere overvågning. Andre blade kunne slippe godt fra fornærmelser, simpelt hen fordi de ikke blev overvåget så kraftigt, og dermed heller ikke anmeldt.

### *En ændret pressepolitik 1874-75*

Det er interessant, at skærpelsen af dommene i 1875 kom ovenfra, fra appellationsretten i Kiel. Hidtil har man antaget, at det var regeringspræsident von Bitter (1872-76), der indledte en skærpet kurs overfor danskheden i det hele taget, herunder naturligvis den danske presse. Det er korrekt, når man ser på udvisninger og berigtigelser, ligesom der blev ført skærpet tilsyn med pressen. Men regeringsadministrationen kunne ikke pålægge domstolene at dømme hårdere end de gjorde. Når der skete en ændring i domstolenes syn på pressen, og en deraf følgende skærpelse af dommene, må det altså have en anden forklaring.

Et blik til pressepolitikken i det øvrige Tyske Rige kan give en forklaring, hvis man antager, at skærpelsen overfor Dannevirke fra juli 1874 hang sammen med kulturkampen i Preussen og Kullmanns attentat mod Bismarck 13. juli 1874.

Fra slutningen af 1871 rasede den såkaldte "kulturkamp" mellem Bismarck og den katolske opposition. Den katolske presse - i vidt omfang tilknyttet partiet Zentrum - voksede sig stærkere og stærkere. Der var imidlertid ikke grundlag i lovgivningen for at undertrykke en presse, blot fordi den var katolsk - nøjagtig den samme problemstilling som med den danske i Nordslesvig. Man kunne selvfølgelig chikanere pressen, og det skete på nøjagtig den samme måde som i Nordslesvig: Ved berigtigelser, og ved ikke at lade offentlige kundgørelser trykke i oppositionspresen, for derved at skade dens økonomi. Men ligesom overfor den danske presse viste lovgivningen sig utilstrækkelig til at komme pressen til livs. Der blev anlagt en mængde sager, men i hovedsagen blev redaktørerne ikke dømt i overensstemmelse med statsadvokaternes påstande. For sølle 10 daler kunne man således fornærme selveste Bismarck.

Men med attentatet på Bismarck 13. juli 1874 kom der en længe ventet anledning til at skærpe kursen. Med attentatet mente man at kunne bevise den oppositionelle presses skadelige virkning. Det er således ikke først og fremmest et pålæg om at skærpe straffene, men

snarere et pålæg om at sænke tolerancetærskelen, altså at være mere opmærksom på pressens skadelige indflydelse på læserne. Skærpelsen skete ikke gennem en egentlig lovgivning. Derimod udsendte den preussiske justitsminister allerede den 15. juli 1874 - to dage efter attentatet - en rundskrivelse til landets overstatsadvokater om at udnytte alle lovgivningens muligheder fuldt ud. Der kom med andre ord et centralt regeringspålæg om at skærpe kursen. Selvom pålægget var rettet imod den katolske presse, kunne den, i kraft af sin generelle formulering, også finde anvendelse overfor den danske presse.<sup>6</sup>

Pålægget blev fulgt op af en massiv presseforfølgelse med stribevis af sagsanlæg (se bilag 3, side 138). I første trediedel af 1875 (samme periode, som der fældes ni måneders frihedsstraf over Hiort-Lorenzen) faldt der domme mod katolske oppositionsblade på i alt 55 år, 11 måneder og 6 dage og bøder på i alt 24.843,75 mark. Derudover var der i 103 tilfælde af udvisninger og interneringer.<sup>7</sup> F. eks. havde "Germanias" redaktør Paul Kosilek i foråret ikke færre end 23 retssager kørende på samme tid.<sup>8</sup> Sammenfaldet mellem kulturkampens højdepunkt 1874-75 og højdepunktet i bekæmpelsen af Dannevirke er så påfaldende, at det må anses for sandsynligt, at der er en sammenhæng.

Hiort-Lorenzen trak sig i 1875 helt ud af arbejdet som ansvarlig redaktør. Det job blev overladt til Nic. Grünwald, der næppe havde beklædt posten i et halvt år, før han måtte seks måneder i fængsel. Og så var Dannevirke i praksis pacificeret. Hiort-Lorenzen selv gjorde sig nogle tanker under sit ophold i Magdeburg: "Jeg vil søge at fjerne ethvert Spor af Bitterhed og Fjendskab imod Tydskland og tydske Forhold i det hele taget og søge at indtage en forsonligere Holdning..."<sup>9</sup> Det var naturligvis en holdning, der var fremtvunget af nødvendigheden: Der var grænser for, hvor mange redaktører, man kunne sætte ind. Kieler Zeitung bemærkede allerede tidligt den aftagende skarphed i bladets kurs, som fraværet af Hiort-Lorenzen ganske naturligt kom til at medføre.<sup>10</sup> Man kan således sige, at den skærpelse, der var sket overfor pressen fra domstolenes side, begyndte at bære frugt. Dannevirke blev tammere, og mistede med Hiort-Lorenzens bortrejse til Danmark i 1877 helt sit skarpe bid.

### *Udblik*

Da Dannevirke faldt til føje og tabte Hiort-Lorenzen, mistede det også sin position som ledende dagblad i Sønderjylland. I 1882 fik den lokal konkurrence fra det nystartede Modersmaalet. Vigtigere var, at der samme år kom en ny redaktør på Flensborg Avis: Jens Jessen.

Hiort-Lorenzens godt ni måneders frihedsstraf fra 1868-75 syner ikke meget ved siden af Jens Jessens godt 41 måneder fra 1882-92. Det gik Jens Jessen og de øvrige redaktører af Flensborg Avis så grumme dårligere end Hiort-Lorenzen: de fik flere og højere bøder, og flere og hårdere fængselsstraffe (fig.3). Det skyldtes naturligvis, at man på Flensborg Avis ikke sådan uden videre lod sig kue, men hvad der nok er væsentligere: Redaktør Jessen og hans journalister havde betydeligt ringere arbejdsvilkår, end Hiort-Lorenzen havde haft.

I 1879 indførtes en retsreform. Hidtil havde det været muligt at få prøvet en pressesag ved tre instanser, og som det er fremgået, var Kiel generelt mildere stemt end Flensborg. Men efter 1879 var der kun mulighed for at indlægge revisionsanke ved rigsretten i Leipzig, og den kunne kun begrundes ved fejl i proceduren. Rigsretten var ikke kompetent til at genoptage behandlingen af selve sagens grundlag. I tilfælde af procedurefejl kunne den tilbagevise sagen til fornyet behandling - men det var en ringe trøst, når landsretten dernæst kunne dømme nøjagtig lige så strengt igen, forudsat at formalia blev overholdt. Der var således grundlag for, at en lokal domstol i strafudmålingen kunne dømme temmeligt vilkårligt - så længe de blot fortolkede lovene i overensstemmelse med Leipzig.

Man kan med andre ord sige, at med retsreformen i 1879 fik retten i Flensborg langt om længe mulighed for at gennemføre den hårde linje, den havde indledt i 1868. Og med Macco som retspræsident havde den vilje til at benytte et blads tendens som tilstrækkeligt bevis for en ond hensigt i de fornærmelsesdomme, der med tiden blev idømt mere og mere ude af proportion med den faktiske fornærmelse.<sup>11</sup> Det er her også værd at bemærke, at selvom regeringen ikke kunne øve pres på de siddende dommere, havde den indflydelse på indsættelsen af nye dommere, således at der med tiden kunne dømmes mere i overensstemmelse med regeringens politik. Det er ikke utænkeligt, at dette kan have haft indflydelse på Maccos indsættelse som retsformand i Flensborg.

Man kan først begynde at tale om justitsmord, når der trækkes eksempler frem fra senere retssager. Det klassiske eksempel er dommen for "Grober Unfug," i forbindelse med brugen af ordet "Sønderjylland". Netop i kraft af de strengere straffe kan man sige, at domstolene for alvor kommer til at fungere som undertrykkende instans.

Den samme linje i pressens vilkår kan genfindes i Estruptidens Danmark. Estrup førte i provisorietiden som bekendt mere eller mindre et diktatur. Det gav anledning til forbitrelse i venstrepressen, der meget skarpt angreb Højre og Estrup. Den 21. oktober 1885 begik typograf Julius Rasmussen et mislykket attentat på Estrup. Regeringen

var ikke sen til at lægge skylden på oppositionspressens ophidsende artikler, ligesom også domstolen tilskrev Rasmussens medlemskab af en venstreforening stor betydning. Denne opfattelse fulgtes op af en ny lovgivning, bl. a. et tillæg til straffeloven. Den nye paragraf 3 lød: "Den som i tale og skrift ... på en den offentlige ro og orden faretruende måde ophidser klasser eller dele af befolkningen til had og forbitrelse eller til voldsgerninger imod andre klasser, eller dele af den, straffes med fængsel." Tilsvarende var paragraf 4 rummelig: "Den som offentlig fremsætter eller udbreder opdigtede eller forvanskede kendsgerninger, for derved at gøre statens indretninger eller regeringens foranstaltninger forhadte eller foragtelige, straffes med fængsel."<sup>12</sup> Disse paragraffer var faktisk værre end de rigstyske, der kun opererede med voldshandlinger, og forudsatte, at gerningsmanden er vidende om, at kendsgerningerne er opdigtede. Man var da også i Danmark hurtig til at benytte sig af den nye lovgivning: F. eks. blev venstrelederen Chr. Berg i 1885 idømt seks måneders fængsel for opfordring til vold mod øvrigheden - en dom, der var fuldstændigt ude af proportion med de faktiske tildragelser.<sup>13</sup>

1880'erne og 1890'erne var en hård tid for oppositionspressen, både i Danmark og i Tyskland. Men som denne undersøgelse har vist, var der i prioden 1868-75 ikke tale om nogen grov politisk forfølgelse af den danske presse i Nordslesvig fra domstolens side. Forfølgelsen fandt sted på regerings- og embedsmandsniveau.

# Zusammenfassung

Hans Rudolph Hiort-Lorenzen (1832-1917) war in den Jahren 1868-79 Herausgeber der dänisch-nordschleswigschen Zeitung "Dannevirke", 1868-75 zugleich Redakteur.

Hiort-Lorenzen war ein sehr nationalbewusster Mann. Er sah die Schleswiger als einen Ast, der vom dänischen Volksstamm abgebrochen war. Er betrachtete es als seine Aufgabe, zumindest die naturgegebene dänische Nationalität der Nordschleswiger zu bewahren und für die Erfüllung des Artikels V im Prager Frieden und damit für die Wiedervereinigung Nordschleswigs mit Dänemark zu kämpfen.

Hiort-Lorenzen war einer der leitenden dänischen Politiker in Nordschleswig. Vorübergehend war er als Reichs- oder Landtagsabgeordneter im Gespräch. Er verfolgte zwar die selben Ziele wie der führende dänische Politiker, Reichs- und Landtagsabgeordneter Hans Krüger, war aber mit ihm in der Art, wie die Ziele erreicht werden sollten, uneinig: Hiort-Lorenzen sah gerne, dass man den Eid in den Landtag ablegte und er hoffte zeitweise, selbst der Nachfolger Krügers zu werden, falls dieser zurücktreten würde. Den inneren Zusammenhalt berücksichtigend wünschte er jedoch nicht, dass die Unstimmigkeiten auf diesem Punkt öffentlich debattiert werden sollten.

Im reichsdänischen Parteienstreit war Hiort-Lorenzen Anhänger der konservativen Partei "Højre." Er ergriff deshalb in der "Dannevirke" die Partei gegen die liberalen "Venstre." Dies brachte ihn und seine Zeitung in Konflikt mit einem grossen Teil der Nordschleswiger, so unter anderen Krüger.

In den ersten Jahren ihres Bestehens war die "Dannevirke" nur eine kleine Zeitung mit einer Auflage von etwa 1000 Exemplaren. Es besteht jedoch Grund zur Annahme, dass sich diese Zahl bis 1875 in etwa verdoppelte. 1874 wurde das Format um das Zweifache vergrössert, die Zahl der Mitarbeiter wurde erhöht und der Versuch unternommen, ein Hauptorgan für ganz Nordschleswig zu erschaffen. Hiort-Lorenzen hatte eine zentralistische Einstellung dazu, wie der nationale Kampf geführt werden sollte. Seine Idee, Krüger - anstatt im Wahlkreis beheimatete Nordschleswiger - in allen drei Wahlkreisen aufzustellen sowie sein Plan, die "Dannevirke" zu einem Zentralorgan zu machen, erwiesen sich jedoch als Fehlgriffe.

Bis ins kleinste Detail benutzte Hiort-Lorenzen die "Dannevirke"

als nationalpolitische Waffe. Die Leser sollten nicht ausschliesslich informiert, sondern auch beeinflusst werden. Die "Dannevirke" war aber nicht ausschliesslich Propagandaorgan, sondern spiegelte auch in hohem Masse die Einstellungen der Nordschleswiger wider. Agitation war aber das grundlegende Element in der Nachrichtenvermittlung der Zeitung, die bewusst die Zustände aus dänisch-nordschleswiger Sicht schilderte. "Dannevirke" distanzierte sich scharff von der Presse der deutschgesinnten Schleswiger und der offiziellen deutschen Presse im Ganzen. In sehr unzweideutigen Formulierungen wurde erklärt, dass sie voller boshafter Lügen und lächerlicher Argumenten sei.

Im Hinblick auf die Organisation diente die "Dannevirke" in erster Linie als Sprachrohr sowohl für Hiort-Lorenzen persönlich als auch für die übrigen dänischen nordschleswigschen Politiker. Somit war die "Dannevirke" das Organ, in dem die leitenden Politiker ihre Haltungen zum Ausdruck bringen konnten und diente als Bindeglied zwischen den Politikern und der Bevölkerung. "Dannevirke" beschrieb die Aktivitäten der Reichs- und Landtagsabgeordneten und verlautbarte, perspektivierte und erklärte die Schritte, die von politischer Seite unternommen wurden. Nur selten oder nie ging aus der "Dannevirke" hervor, dass auch unter den Nordschleswigern interne Uneinigkeit bestand. Ganz im Gegenteil wurden die Nordschleswiger, ihre Leiter und ihre politischen Repräsentanten als starke Einheit dargestellt.

Darüber hinaus diente die "Dannevirke" als Anstifter z.B. bei Spenden, und trug durch seine Berichterstattung über Vereine, Einnahmungen, Petitionen, Hochschulaufenthalten usw. dazu bei, das Interesse und die Teilnahme zu fördern. Standen Wahlen vor der Tür, unterstrich die "Dannevirke" die Wichtigkeit dessen, an der Wahl teilzunehmen und Krüger - bzw. Ahlmann zu wählen.

Die "Dannevirke" wandte sich an den national bewussten Teil der Bevölkerung, dem man Mut machen wollte. Man wies deshalb ständig auf die Existenz des Artikel 5 hin und lobte die Leserschaft bei guten Wahlergebnissen. Man brachte Artikel über Dänemark und Artikel über ausländische Zeitungen, die zeigen sollten, dass Nordschleswig vom übrigen Europa nicht vergessen wurde. Man unterstrich die Stärke des Dänentums in Nordschleswig und die Bedeutung der dänischen Geschichte für die Region.

Die Agitation richtete sich natürlich auch an den politisch weniger bewussten Teil der Bevölkerung, der jedoch auch Gefahr lief, getadelt zu werden, falls er die "Sache" nicht ernst genug nahm. Man hielt Abstand zu den "Heimdeutschen" und stellte fest, dass sie eine Min-

derheit ausmachten. Man bemühte sich, den politisch weniger bewussten Teil der Bevölkerung einzugliedern, unterstrich seine Siege und Triumphe und liess keinen Zweifel daran, dass die Wiedervereinigung in Kürze vollzogen werden würde.

Die Lokalseiten beschrieben detailliert alle, der Redaktion bekannten, Übergriffe auf die dänisch Gesinnten. Für Hiort-Lorenzen war es wichtig darzustellen, dass die Nordschleswiger von einer fremden Gewaltherrschaft regiert wurden, die sowohl die "Dannevirke" wie die Bevölkerung mit allen Mitteln bekämpften.

Um so viele Leser wie möglich zu erreichen, enthielt die "Dannevirke" über die Nachrichten hinaus viele andere Stoffgruppen: den Feuilleton und viele praktische Informationen, so z.B. die Abfahrtszeiten der Züge, Informationen der Post, des Handels, der Landwirtschaft usw. Durch die Zusammenarbeit mit Reuters Telegrammbureau konnte man seinen Lesern die neuesten Nachrichten präsentieren. Dies wie das Einbeziehen von Unterhaltung und den praktischen Informationen war ein Ausdruck der geschickten Leitung der Zeitung.

Es ist unmöglich, den exakten Einfluss der "Dannevirke" auf ihre Leserschaft zu messen. Viele eingeschickte Leserbriefe und Artikel deuten darauf hin, dass die Leser die Zeitung als die ihrige auffassten. Beizeiten erbat man sogar die Hilfe der Zeitung. Auch die äusserst intensive Überwachung der Behörden zeigt, dass man die "Dannevirke" als politischen Meinungsbilder ernst nahm.

Die Bestrebungen der "Dannevirke" hinsichtlich der Wiedervereinigung wurden natürlich von den deutschen Behörden als staatsfeindliche Aktivitäten angesehen. Die Regierung in Schleswig war sich von Anfang an darüber im Klaren, dass sie von der "Dannevirke" bekämpft wurde, hatte dem aber keine andere Massnahmen als die strikte Überwachung der Zeitung durch die Beamten und die Erhebung gerichtlicher Klagen entgegenzusetzen. Dazu konnte man die Redaktion durch Berichtigungen schikanieren. Regierungspräsident von Bitter verschärfte die Überwachung und mehrte die Zahl der Berichtigungen.

Weiter wurde während der Amtszeit von Bitters (1872-76) ein neues Mittel introduziert: Die Ausweisung. Gegenüber der dänischen Presse als Ganzes erwies sich diese jedoch als wenig wirkungsvoll, da viele Nordschleswiger, die preussische Staatsbürger waren, bereit waren, die Plätze der Ausgewiesenen einzunehmen. Für die "Dannevirke" bedeutete die im 1877 durch Drohung der Ausweisung hervorgerufene Abreise Hiort-Lorenzens aber einen ernsten Verlust. Diese Ausweisung unterstrich, dass die gerichtlichen Verfolgungen aus



Sicht der schleswiger Regierung erfolglos blieben, und dass härtere Mittel deshalb benutzt werden mussten.

Die Behörden versuchten sich hauptsächlich mit gerichtlichen Klagen, oftmals wegen Verleumdungen oder Beleidigungen. In diesem Zusammenhang war der Staatsanwalt der verlängerte Arm des Staates, und seine Anträge auf strenge Gefängnisstrafen stimmten genau mit der Politik der Regierung überein. Es zeigte sich aber, dass das Gerichtssystem als Ganzes sich nicht als politisches Werkzeug der schleswigschen Regierung missbrauchen liess, zumindest nicht in dem hier untersuchten Zeitraum. Wohl fällte man in Flensburger Kreisgericht verhältnismässig harte Urteile, aber das Appellationsgericht Kiel diente als effektiver Prellklotz bei politisch bedingten Urteilen.

1874-75 verschärften sich die Urteile sowohl der Kieler als der Flensburger Gerichte. Längere Gefängnisstrafen wurden jetzt die Regel. Dies erklärt sich durch die allgemeine Verschärfung gegenüber der Oppositionspresse, die sich in diesen Jahren in Preussen bemerkbar machte. Obwohl es nicht den Behörden gelang, den Einfluss der dänischen Presse völlig zurückzudämmen, muss jedoch festgestellt werden, dass die Behörden gewisse Erfolge erzielten. Die harten Strafen in den Jahren 1874 und 1875 machten die "Dannevirke" weniger aggressiv, und Hiort-Lorenzen musste als Redakteur zurücktreten. In gewisser Weise brachte man also die Redakteure der Zeitung zum Schweigen. Die obengenannte spätere Ausweisung Hiort-Lorenzens war ebenfalls ein Erfolg. Innerhalb von wenigen Jahren verlor die "Dannevirke" ihre Stellung als führende nordschleswigsche Zeitung. Auf lange Sicht war es jedoch eine Lösung von kurzer Dauer, da die führende Position nun von der 50 kilometer südlich gelegenden Flensburg Avis übernommen wurde, dessen Leiter, Jens Jessen, sich und seine Zeitung nicht so leicht knechten liess.

Generell gesehen kann man für das Zeitraum 1868-75 kaum von politischen Verurteilungen des gesamten Gerichtssystems sprechen. Wenn Hiort-Lorenzen oftmals gerichtlich verklagt und verurteilt wurde, geschah dies auf Grund der intensiven Überwachung, der er ausgesetzt war, und auf Grund der Gesetzesübertretungen, die er tatsächlich beging. Die Gesetze waren zwar aus heutiger Sicht undemokratisch, unterschieden sich aber nicht von der Gesetzgebung Dänemarks in der Zeit Estrups, d.h. in den achtziger Jahren. Die politische Verfolgung geschah auf Regierungs- und Beamtenniveau, durch die Polizei und den Staatsanwalt, nicht durch das Gerichtssystem. Die "Dannevirke" erlitt das gleiche Los wie die übrige preussische Oppositionspresse.

# Bilag

## 1. Presselove

### *Den preussiske presselov, 1851*

De vigtigste paragraffer

§ 5. Von jeder Nummer einer Zeitung, muss der Verleger, sobald die Austeilung oder Versendung beginnt, ein mit seiner Unterschrift, bei kautionspflichtigen Zeitungen mit der Unterschrift des verantwortlichen Redakteurs versehenes Exemplar bei der Ortspolizei hinterlegen.

§ 7. Auf jeder Druckschrift muss der Name und der Wohnort des Druckers genannt sein.

§ 11. Wer eine Zeitung herausgeben will, ist verpflichtet, vor der Herausgabe eine Kautions zu bestellen.

§ 22. Zeitungen und Zeitschriften, die Kautionspflichtig sind, dürfen nur unter dem Namen und der Verantwortlichkeit eines bestimmten Redakteurs erscheinen.

§ 24. Jede Nummer einer kautionspflichtigen Zeitung muss, ausser dem Namen und Wohnorte des Druckers und Verlegers, den Namen und Wohnort des verantwortlichen Redakteurs enthalten.

§ 26. Der Herausgeber einer Zeitung ist verpflichtet, die Entgegnung zur Berichtigung der in ihr erwähnten Thatsachen, zu welcher sich die betheiligte öffentliche Behörde, die angegriffene Privatperson oder die Vorsteher einer mit korporationsrechten versehenen Gesellschaft veranlasst finden, in eine der beiden nächsten nach Eingang der Entgegnung erscheinenden Nummern, und zwar in denjenigen Theil der Zeitung aufzunehmen, in welchem sich der Artikel, welcher zu der Entgegnung Veranlassung gab, befunden hat.

Die Entgegnung muss von den Betheiligten unterschrieben sein.

Die Aufnahme muss kostenfrei geschehen, soweit der Umfang der Entgegnung die Länge des Artikels, welcher dazu Veranlassung gab, nicht übersteigt.

Für die über dieses Maass hinausgehenden Zeilen sind die üblichen Einrückungsgebühren zu zahlen.

§ 29. Wenn eine zur Verbreitung bestimmte Druckschrift den Vorschriften der §§ 7. u. 24. nicht entspricht, oder wenn sich der Inhalt einer zur Veröffentlichung gelangten Druckschrift als Thatbestand einer strafbaren Handlung darstellt, so sind die Staatsanwaltschaft und deren Organe berechtigt, die Druckschrift, wo sie solche zum Zweck der Verbreitung vorfinden, sowie die zur Vervielfältigung derselben bestimmten Platten und Formen vorläufig mit Beschlagnahme zu belegen. Die Organe der Staatsanwaltschaft sind verpflichtet, innerhalb vier und zwanzig Stunden nach der Beschlagnahme der Staatsanwaltschaft die Verhandlungen vorzulegen, und diese ist, wenn sie die Beschlagnahme nicht selbst unmittelbar wieder aufhebt, gehalten, innerhalb vier und zwanzig Stunden nach erfolgter Vorlegung, ihre Anträge bei der zuständigen Gerichtsbehörde zu stellen, welche über die Fortdauer

oder Aufhebung der verhängten vorläufigen Beschlagnahme innerhalb acht Tagen zu beschliessen hat.

§ 31. Organe der Staatsanwaltschaft im Sinne dieses G. sind die Polizeibehörden und andere Sicherheitsbeamte, welchen die Pflicht obliegt, Verbrechen und Vergehen nachzuforschen.

§ 32. Die Strafbarkeit wegen eines durch die Presse begangenen Vergehens oder Verbrechens beginnt mit der Veröffentlichung des Presserzeugnisses.

§ 33. Die Veröffentlichung des Presserzeugnisses ist erfolgt, sobald die Druckschrift verkauft, versendet, verbreitet, oder an Orten, welche dem Publikum zugänglich sind, ausgestellt oder angeschlagen worden ist.

§ 34. Für das durch eine Druckschrift begangene Verbrechen oder Vergehen ist Jeder verantwortlich, welcher nach allgemeinen strafrechtlichen Grundsätzen als Urheber oder Theilnehmer strafbar erscheint.

§ 37. Der Redakteur eines kautionspflichtigen Blattes unterliegt wegen des strafbaren Inhalts desselben in allen Fällen, wo er nicht in Gemässheit des § 34. als Urheber oder Theilnehmer strafbar erscheint, wenn in dem von ihm redigierten Blatte ein Pressvergehen begangen worden, einer Geldbusse bis fünfhundert Thaler, wenn ein Pressverbrechen begangen worden, einer Geldbusse von funfzig bis Eintausend Thalern.

Dieser Bestimmung bleibt der Redakteur auch dann unterworfen, wenn er durch Abwesenheit oder andere Gründe an der Besorgung der Redaktion gehindert ist, so lange nicht ein anderer verantwortlicher Stellvertreter nach den Bestimmungen des § 22. bestellt worden. Es muss ein solcher bestellt werden, wenn und so lange der erstere eine Freiheitsstrafe zu verbüssen hat.

§ 39. Eine Geldbusse bis funfzig Thaler hat der Herausgeber einer Zeitung oder Zeitschrift verwirkt, welcher den Bestimmungen des § 5. zuwiderhandelt

§ 50. Wird in einer Schrift der Thatbestand einer strafbaren Handlung erkannt, so ist durch das Strafurteil die Vernichtung aller vorfindlichen Exemplare und der dazu bestimmten Platten und Formen auszusprechen. Die Vernichtung ist auch dann in den Urteil auszusprechen, wenn zwar der Angeklagte freigesprochen, in der Schrift jedoch der Thatbestand einer strafbaren Handlung von dem Richter erkannt worden ist. Ist die Schrift, Abbildung oder Darstellung ihrem Hauptinhalte nach eine erlaubte, so wird nur auf Vernichtung der Gestetzwidrigen Stellen und desjenigen Theils der Platten und Formen erkannt, auf welche sich diese Stellen befinden.

Diese Vernichtung bezieht sich auf alle, noch im Besitze des Verfassers, Druckers, Herausgebers, Verlegers, Buchhändlers befindlichen, oder an öffentlichen Orten ausgelegten Exemplare.

Diejenigen Personen, bei welchen die Beschlagnahme erfolgt ist, müssen zur Sitzung vorgeladen und auf ihr Verlangengehört werden.

§ 54. Gegen die im § 1. dieses G. genannten Gewerbetreibenden kann von dem zuständigen Richter auf den Verlust der Befugnis zum Gewerbebetriebe erkannt werden, wenn

1. die zeitige Untersagung der Ausübung der bürgerlichen Ehrenrechte ausgesprochen wird,

2. wegen eines mittelst der Presse begangenen Verbrechens zum ersten Male, - oder wegen eines solchen Vergehens innerhalb eines Zeitraums von fünf Jahren zum zweiten Male eine Beurtheilung erfolgt; es muss dagegen auf den Verlust der Befugnis zum Gewerbebetriebe erkannt werden, wenn

1. Der Verlust der bürgerlichen Ehrenrechte ausgesprochen wird,

2. innerhalb eines Zeitraums von fünf Jahren, wegen eines mittelst der Presse begangenen Verbrechens zum zweiten Male, - oder wegen eines solchen Vergehens oder Verbrechens zum dritten male eine Beurtheilung erfolgt.

## *Den Rigstyske presselov, 1874*

De vigtigste paragraffer

§ 4. Eine Entziehung der Befugniß zum selbstständigen Betriebe irgend eines Pressgewerbes oder sonst zur Herausgabe und zum Vertriebe von Druckschriften kann weder im administrativen, noch im richterlichen Wege stattfinden.

Im Uebrigen sind für den Betrieb der Pressgewerbe die Bestimmungen der Gewerbeordnung massgebend.

§ 6. Auf jeder im Geltungsbereich dieses Gesetzes erscheinenden Druckschrift muss der Name und Wohnort des Druckers und... der Name und Wohnort des Verlegers... genannt sein.

§ 7. Zeitungen und Zeitschriften müssen ausserdem auf jede Nummer den Namen und Wohnort des verantwortlichen Redakteurs enthalten...

§ 9. Von jeder Nummer einer periodischen Druckschrift muss der Verleger, sobald die Austheilung oder Versendung beginnt, ein Exemplar an die Polizeibehörde des Ausgabeorts unentgeltlich abliefern.

§ 11. Der verantwortliche Redakteur einer periodischen Druckschrift ist verpflichtet, eine Berichtigung der in letzterer mitgetheilten Thatsachen auf Verlangen einer Betheiligten öffentlichen Behörde oder Privatperson ohne Einschaltungen oder Weglassungen aufzunehmen, sofern die Berichtigung von dem Einsender unterzeichnet ist, keinen strafbaren Inhalt hat und sich auf tatsächliche Angaben beschränkt.

Der Abdruck muss in der nach Empfang der Einsendung nächstfolgenden, für den Druck nicht bereits abgeschlossenen Nummer und zwar in dem selben Theile der Druckschrift und mit derselben Schrift, wie der Abdruck des berichtigen Artikels geschehen.

Die Aufnahme erfolgt kostenfrei, soweit nicht die Entgegnung deren Raum der zu berichtigen Mittheilung überschreitet; für die über dieses Mass hinausgehenden Zeilen sind die üblichen Einrückungsgebühren zu entrichten.

§ 19. Mit Geldstrafe bis zu einhundert und fünfzig Mark oder mit Haft werden bestraft:

1.) Zuwiderhandlungen gegen die §§. 6, 7 und 8, welche nicht durch §. 18, Ziffer 2 getroffen sind;

2.) Zuwiderhandlungen gegen den §. 9;

3.) Zuwiderhandlungen gegen die §§. 10 und 11.

In den Fällen der Ziffer 3 tritt die Verfolgung nur auf Antrag ein, und hat das Strafurtheil zugleich die Aufnahme des eingefandten Artikels in die nächstfolgende Nummer anzuordnen.

Ist die unberechtigte Verweigerung im guten Glauben geschehen, so ist unter Freisprechung von Strafe und Kosten lediglich die nachträgliche Aufnahme anzuordnen.

§ 20. Die Verantwortlichkeit für Handlungen, deren Strafbarkeit durch den Inhalt einer Druckschrift begründet wird, bestimmt sich nach den bestehenden allgemeinen Strafgesetzen.

Ist die Druckschrift eine periodische, so ist der verantwortliche Redakteur als Thäter zu bestrafen, wenn nicht durch besondere Umstände die Annahme seiner Thäterschaft ausgeschlossen wird.

§ 23. Eine Beschlagnahme von Druckschriften ohne richterliche Anordnung findet nur statt:

1). wenn eine Druckschrift den Vorschriften der §§. 6 und 7 nicht entspricht, oder den Vorschriften des §. 14 zuwider verbreitet wird,

2). wenn durch eine Druckschrift einem auf Grund des §. 15 dieses Gesetzes erlassenen Verbot zuwider gehandelt wird,

3). wenn der Inhalt einer Druckschrift den Thatbestand einer der in den §§. 85, 95, 111, 130 oder 184 des deutschen Strafgesetzbuchs mit Strafe bedrohten Handlungen begründet, in den Fällen der §§. 111 und 130 jedoch nur dann, wenn dringende Gefahr besteht, das bei Verzögerung der Beschlagnahme die Aufforderung oder Anreizung ein Verbrechen oder Vergehen unmittelbar zur Folge haben werde.

§ 24. Ueber die Bestätigung oder Aufhebung der vorläufigen Beschlagnahme hat das zuständige Gericht zu entscheiden.

Diese Entscheidung muss von der Staatsanwaltschaft binnen vier und zwanzig Stunden nach Anordnung der Beschlagnahme beantragt und von dem Gericht binnen vier und zwanzig Stunden nach Empfang des Antrags erlassen werden.

Hat die Polizeibehörde die Beschlagnahme ohne Anordnung der Staatsanwaltschaft verfügt, so muss sie die Absendung der Verhandlung an die letztere ohne Verzug und spätestens binnen zwölf Stunden bewirken. Die Staatsanwaltschaft hat entweder die Wiederaufhebung der Beschlagnahme mittelst einer sofort vollstreckbaren Verfügung anzuordnen, oder die gerichtliche Bestätigung binnen zwölf Stunden nach Empfang der Verhandlungen zu beantragen.

Wenn nicht bis zum Ablaufe des fünften Tages nach Anordnung der Beschlagnahme der bestätigende Gerichtsbeschluss der Behörde, welche die Beschlagnahme angeordnet hat, zugegangen ist, erlischt die letztere und muss die Freigabe der einzelnen Stücke erfolgen.

§ 25. Gegen den Beschluss des Gerichts, welcher die vorläufige Beschlagnahme aufhebt, findet ein Rechtsmittel nicht statt.

§ 26. Die vom Gericht bestätigte, vorläufige Beschlagnahme ist wieder aufzuheben, wenn nicht binnen zwei Wochen nach der Bestätigung die Strafverfolgung in der Hauptsache eingeleitet worden ist.

§ 27. Die Beschlagnahme von Druckschriften trifft die Exemplare nur da, wo dergleichen zum Zwecke der Verbreitung sich befinden. Sie kann sich auf die zur Vervielfältigung dienenden Platten und Formen erstrecken; bei Druckschriften in engeren Sinne hat auf Antrag des Beteiligten statt Beschlagnahme des Satzes das Ablegen des letzteren zu geschehen.

Bei der Beschlagnahme sind die dieselbeveranlassenden Stellen der Schrift unter Anführung der verletzten Gesetze zu bezeichnen. Trennbare Theile der Druckschrift (Beilagen einer Zeitung etc.), welche nichts strafbares enthalten, sind von der Beschlagnahme auszuschliessen.

## *Straffelovbog for de Preussiske Stater.*

De vigtigste paragraffer.

§ 75. Den, som ved Ord, Skrift, Tryk, Tegn, billedlig eller anden Fremstilling krænker den Ærefrygt, han skylder Kongen, straffes med Fængsel fra to Maaneder indtil fem Aar.

Desuden kan der ikjendes tidsvarigt Forbud af de borgerlige Ærerettigheders Udøvelse.

§ 100. Den, som udsætter den offentlige Fred for Fare ved offentligen at op-hidse Statens Undersætter til Had eller Foragt imod hinanden, ansees med Pengebod fra tyve indtil tohundrede Daler eller med Fængsel fra een Måned indtil to Aar.

§ 101. Den, som udsætter Statens Indretninger eller øvrighedens anordninger for Had eller Foragt ved offentligen at paastaae eller at udbrede opdigtede eller fordreiede Kjendsgerninger, eller ved offentligen at spotte eller forhaane dem, straffes med Pengebod indtil tohundrede Daler eller med Fængsel indtil to Aar.

§ 102. Den som ved Ord, Skrift, Tegn, billedlig eller anden Fremstilling fornærmer et af de to Kamre, et Medlem af de to Kamre, en anden politisk Korporation, en offentlig Autoritet, en offentlig Embedsmand, en Religions-tjener, et Medlem af den bevæbnede Magt, en Edsvoren, et Vidne eller en Sagkyndig, medens de befinde sig i Udøvelsen af deres Kald, ansees med Fængsel fra een Uge indtil eet Aar.

Svarer Fornærmelsen til Begrebet om Bagtalelse, da bestaaer Straffen i Fængsel fra fjorten Dage indtil atten Maaneder, og ifald Fornærmelsen skete offentlig, i Fængsel fra een Maaned indtil to Aar.

Fastsættes det, at formildende Omstændigheder er tilstede, da kan i alle de nævnte Tilfælde Straffen bestemmes til pengebod fra ti indtil trehundrede Daler.

## *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich.*

De vigtigste paragraffer.

§ 95. Wer den Kaiser, seinen Landesherrn, oder während seines Aufenthalts in einem Bundesstaate dessen Landesherrn beleidigt, wird mit Gefängniß nicht unter zwei Monaten oder mit Festungshaft von zwei Monaten bis zu fünf Jahren bestraft.

Neben der Gefängnißstrafe kann auf Verlust der bekleideten öffentlichen Aemter, so wie der aus öffentlichen Wahlen hervorgegangenen Rechte erkannt werden.

§ 131. Wer erdichtete oder entstellte Thatsachen, wissend, dass sie erdichtet oder entstellt sind, öffentlich behauptet oder verbreitet, um dadurch Staats-einrichtungen oder Anordnungen der Obrigkeit verächtlich zu machen, wird mit Geldstrafe bis zu sechshundert mark oder mit Gefängniß bis zu zwei Jahren bestraft.

§ 185. Die Beleidigung wird mit Geldstrafe bis zu sechshundert Mark oder mit Haft oder mit Gefängniß bis zu einem Jahre und, wenn die Beleidigung mittels einer Thätigkeit begangen wird, mit Geldstrafe bis zu eintausend-fünfhundert Mark oder mit Gefängniß bis zu zwei Jahren bestraft.

§ 186. Wer in Beziehung auf einen Anderen eine Thatsache behauptet oder

verbreitet, welche denselben verächtlich zu machen oder in der öffentlichen Meinung herabzuwürdigen geeignet ist, wird, wenn nicht diese Thatsache erweislich wahr ist, wegen Beleidigung mit Geldstrafe bis sechshundert Mark oder mit Haft oder mit Gefängniss bis zu einem Jahre und, wenn die Beleidigung öffentlich oder durch Verbreitung von Schriften, Abbildungen oder Darstellungen begangen ist, mit Geldstrafe bis eintausendfünfhundert Mark oder mit Gefängniss bis zu zwei Jahren bestraft.

§ 187. Wer wider besseres Wissen in Beziehung auf einen Anderen eine unwahre Thatsache behauptet oder verbreitet, welche denselben verächtlich zu machen oder in der öffentlichen Meinung herabzuwürdigen oder dessen Kredit zu gefährden geeignet ist, wird wegen verleumderischer Beleidigung mit Gefängniss bis zu zwei Jahren und, wenn die Verleumdung öffentlich oder durch Verbreitung von Schriften, Abbildungen oder Darstellungen begangen ist, mit Gefängniss nicht unter Einem Monat bestraft.

Sind mildernde Umstände vorhanden, so kann die Strafe bis auf Einen Tage Gefängniss ermässigt, oder auf Geldstrafe bis zu neunhundert Mark erkannt werden.

## 2. Oversigt over retssager mod Dannevirke 1868-1874

Artiklen	Statsadvokatens påstand	§§	Dom 1. instans	§§	Dom 2. instans	§§	Dom 3. instans	§§
18/1 -68 nr. 65 Forlæggerangivelse			2 Pr.D (Amtsret I)					
30/1 -68 nr. 75 Civillisten	2 mdr?	75	2 mdr	75	Frifindelse		20 Pr.D	Presselov 37
24/3 -68 nr. 121 Carl Blind	2 mdr.	75	Frifindelse					
30/5 -68 nr. 174 Bonnichsen	2 mdr.	100	2 mdr	100	50 Pr D	100		
25/ -68 nr. 221 Politisk dom	1 mdr.	102	1 mdr	102	10 Pr D	102		
977 -69 nr. 156 Scheel-Plessen	14 dg.	102	7 dg	102	7 dg	102		
29/9 -69 nr. 226 Mystifikation		102	Frifindelse					
17/10 -69 nr. 241 Jep Jakobsen	14 dg.	102	25 Pr.D	102	15 Pr D	102		
19/2 -70 nr. 42 Mommensen	1 mdr. + fradømmelse af bevilling	102 + Presselov 54	Frifindelse		Frifindelse			
31/5 -71 nr. 123 Kornatzky		102?	Frifindelse					
30/9 -71 nr. 228 Skolebøger	3 mdr. + fradømmelse af bevilling	110 + Presselov 54	25 Pr D + fradømmelse af bevilling	110 + 54	25 Pr.D + fradømmelse af bevilling	110 + 54	25 Pr.D ÷ fradømmelse af bevilling	110
24/5 -72 nr. 117 Grothusen		187	30 Pr D + fradømmelse af bevilling	187	30 Pr D + fradømmelse af bevilling	187	30 Pr D ÷ fradømmelse af bevilling	87
24/7 -72 nr. 169 Hæren	4 mdr.	187		Presselov 37 + 54		Presselov 37 + 54		Presselov 37
25/7 -72 nr. 170 Malkekoen		131	Frifindelse					

...fortsættes

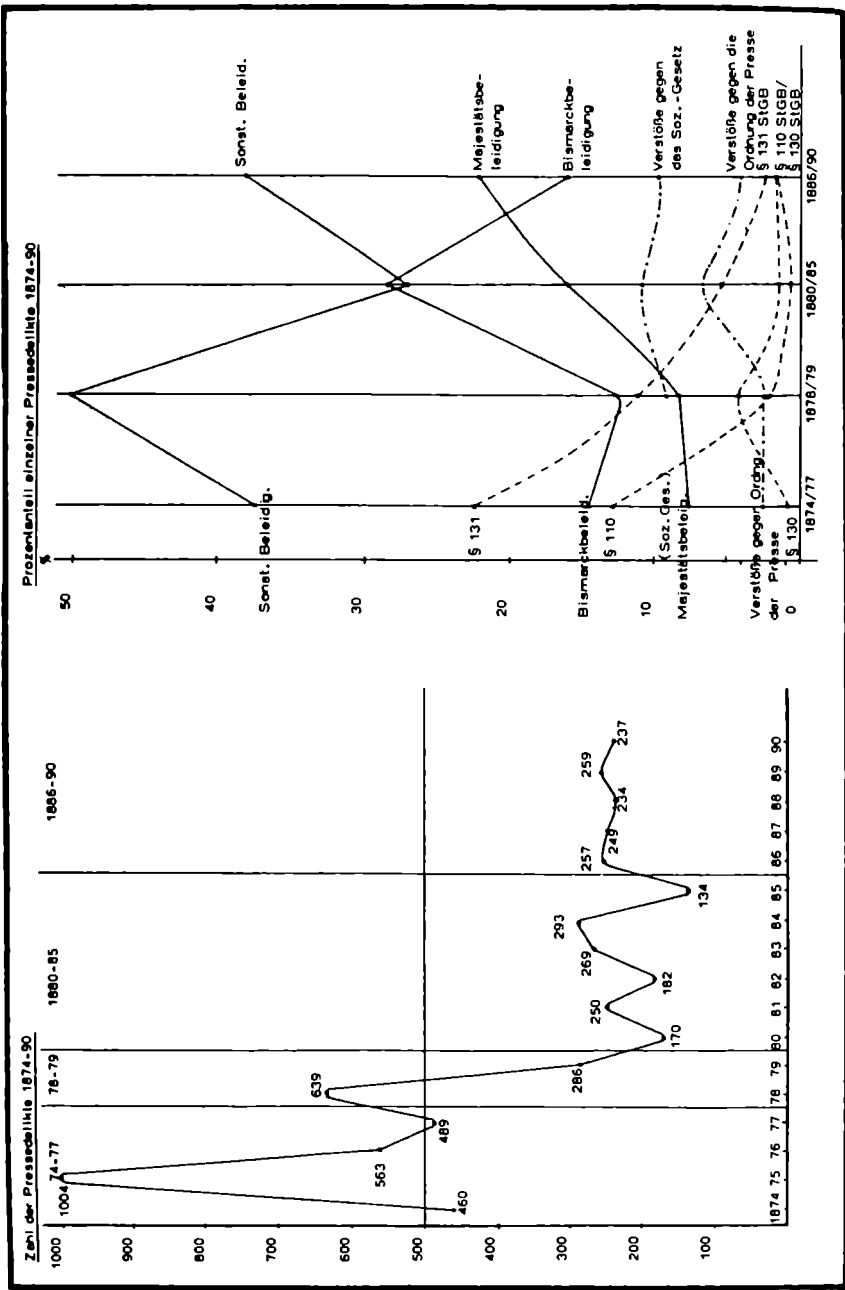


Artiklen	Statsadvokatens påstand	§§	Dom 1. Instans	§§	Dom 2. Instans	§§	Dom 3. Instans	§§
25/6 -73 nr. 144 Wilhelm Tell	100 Pr.D	95	Frifindelse					
27/ -73 nr. 172 Industriudstilling	1 mdr.	131	50 Pr.D	131	Frifindelse			
16/4 -73 nr. 87 von Krogh		185		185				
20/1 -74 nr. 16 Muusmann	50 Pr.D	186	30 Pr.D	186	30 Pr.D	186		
20/7 -74 nr. 165 Trykkerangivelse	10 Pr.D	Presselov 6 + 19	5 Pr.D	Presselov 6 + 19				
17/8 -74 nr. 189 Kredsagsvalg	1 år	185 + 187	Frifindelse					
24/8 -74 nr. 195 Sedandagen		95 + 185 + 187						
29/8 -74 nr. 200 Presseforfølgelse		185+187						
25/8 -74 Berigtigelse Leventzau	60 mark	Presselov 19	10 mark	Presselov 19				
8/9 -74 Berigtigelse Chemnitz		Presselov 19	Frifindelse					
29/9 -74 nr. 226 Fysikus Hansen			Frifindelse		Frifindelse		Frifindelse	
1/9 -74 nr. 202 Mørk Hansen	1 år 3 mdr.	95 + 185	4 mdr.	95 + 185	6 mdr -> 8 mdr fæstning	95 + 185		

Side 138:

### 3. Oversigt over tyske presseprocesser 1874-90

Efter: Hans-Wolfgang Wetzel: Presseinnenpolitik im Bismarckreich (1874-1890). Das Problem der Repression oppositioneller Zeitungen. Bern - Frankfurt a. M. 1965, s. 300f.



# Litteratur og kilder

## Litteratur og trykte kilder

*Bladet Dannevirke 1838-1938.* Haderslev 1938.

*Blatt, Lothar:* Die Rechtliche Behandlung der völkischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866 bis 1914 unter besondere Berücksichtigung der Rechtsprechung des königlich preussischen Oberverwaltungsgerichts. Kiel 1978.

*Clausen, H. P.:* Aviser som historisk kilde. Århus 1962.

*Eliassen, P.:* Presseforhold i Sønderjylland, i: Dansk Provinspresse. Odense 1925, s. 157-188.

*Fischer, Hans Dietrich:* Handbuch der politischen Presse in Deutschland. Düsseldorf 1981.

*Fischer-Fraundienst, Irene:* Bismarcks Pressepolitik. Münster, Westf. 1963.

*Flensborg Avis 1869 - 1969:* Flensborg 1969.

*Friis, Aage:* Det Nordslesvigske Spørgsmaal, I-V. København 1921.

*Gregersen, H. V.:* Fra ophævelsen af Pragfredens artikel V til Krügers død. i: Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Tønder/Haderslev 1978.

*Hauser, Oswald.* Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins band 42. Neumünster 1960.

*Hauser, Oswald.:* Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen. Neumünster 1967.

*Hauser, Oswald.:* Zum Problem der Nationalisierung Preussens, i: Historische Zeitschrift 1966, bd. 202, s. 529-41.

*Henneberg-Nielsen, I. L.:* Processerne mod Dannevirke og Flensborg Avis 1867-1899. Upubliceret speciale ved Historisk Institut, Århus Universitet 1972.

*Hiort-Lorenzen, H. R.:* Erindringer fra Sønderjylland. København, 1919.

*Hiort-Lorenzen, H. R.:* Krüger i Berlin. I Sdj. Arb. 1907 s. 207-294 og 1908 s. 198-270.

*Honigmann, Paul.:* Die Verantwortlichkeit des Redacteurs nach dem Reichsgesetz über die Presse. Breslau 1885.

*Jaques, Heinrich.:* Grundlagen der Pressgesetzgebung. Leipzig 1874.

*v.Jessen, F.:* Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. København 1901.

*Jørgensen, H.:* Fra enkelteje til selskabsdrift, i: Pressehistorisk Årbog 1966.

*Koszyk, Kurt.:* Deutsche Presse im 19. Jahrhundert Berlin, 1966.

*Larsen, Kai E.:* Den danske presse i Sønderjylland 1838-1970, i: Pressehistorisk Årbog 1970.

*Lentner, Ferdinand.* Die Grundlagen des Pressstrafrechts. Wien 1873.

*Lund, Hans m. fl.:* Sønderjyllands Historie, bd. 5, Tidsrummet 1864-1920. København 1932-33.

- Lund, Hans.*: Træk af den danske sønderjyske Presses Historie 1864-1914, i: Sdj. Mån. juli 1934 s. 1-12.
- Lund, Hans.*: Breve fra J. P. Junggreen, i: Sdj. Årb. 1937.
- Mackeprang, M.*: Nordslesvig 1864-1909. København 1910.
- Mørk Hansen, M.*: Livserindringer (udgivet ved H. V. Gregersen). Tønder-Haderslev, 1968.
- Ottosen, Johan.*: Den Sønderjyske Presse, i: Illustreret Tidende nr. 31 4/5 1890, s. 368-69.
- Petersen, Annemarie*: Die dänische Oppositionspresse in Nordschleswig 1864-1914. Neumünster 1934.
- Rasmussen, René.*: Turen til Posthuset, i: Sdj. Mån. jan. 1991, s. 3-9.
- Rasmussen, René.*: Avisbud under opsyn, i: Sdj. Mån. juli/august 1991, s. 201-07.
- Rasmussen, René.*: Drama på Frederiksminde, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1992.
- Rerup, Lorenz*: Slesvig og Holsten efter 1830. København 1982.
- Svensson, A.*: Træk af Bladet "Dannevirkes" Historie, i: Sdj. Årb. 1953.
- Svensson, A.*: Redaktør J. Jessen. Flensborg Avis. I-III. Tønder 1955.
- Sørensen, M. C.*: Afsnit af den danske Presses Historie i Sønderjylland I-III. Artikelserie i "Tiden" 1914; 16/10 nr. 29, 23/10 nr. 30, 30/10 nr. 31.
- Sørensen, M. C.*: Den danske Presse, i: Svend Dahl og Axel Linvald; "Sønderjylland" II s. 111-127.
- Trap, J. P.*: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. København, 1864.
- Thomsen, H. L. og Svendsen, N.*: Haabets Mænd. Flensborg 1923.
- Thomsen, Niels.*: Flensborg Avis 1869-1969, i: Pressehistorisk Årbog 1969 s. 117-123.
- Thomsen, Niels.*: Dagbladskonkurrencen 1870-1970, I-II. København, 1972.
- Thomsen, Niels og Søllinge, Jette D.*: De Danske Aviser 1634-1989, I-II. København 1990.
- Thorsen, Svend.*: Den Danske Dagspresse, I-II. København 1947.

### *Love og forordninger:*

Sammlung der in der Provinz Schleswig-Holstein geltende Polizeiverordnungen. (Kiel und Leipzig 1889).

Gesetzsammlung für die königlichen preussischen Staaten 1806 bis 1866. (Berlin 1866). Presseloven 1851 bd. I s. 472-475.

Die Gesetze und Verordnungen nebst den sonstigen Erlassen für den preussischen Staat und das deutsche Reich 1806-1875. (Köln 1876). Presseloven 1874 bd. III s. 853-856.

Das Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. (Berlin 1877).

Straffelovbog for de Preussiske Stater. (Slesvig 1869).

Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes nr. 26. Die Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund. Vom 21/6 1869.

Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein nr. 379. Bekanntmachung, betref-

fend verschiedene mit dem 1. September d. J. für die Presse, den Gewerbebetrieb der Buchhändler, Buchdrucker etc. in Kraft tretende Bestimmungen. Kiel 2/9 1867.

### *Aviser:*

Haderslev Avis, Haderslev Avis:Dannevirke, Dannevirke, årgangene 1867-1877 (cit: *Haderslev Avis, Haderslev Avis-Dannevirke og Dannevirke* med dato og nr.).

## Utrykte kilder

### Landesarchiv Schleswig-Holstein (LSH)

Abt. 354: Kreisgericht zu Flensburg.  
Untersuchungssachen wider den Redacteur Hans Rudolph Hjort-Lorenzen.  
Nr. 403 og 423.

### Det Kgl. Bibliotek (KBIB)

H.R. Hiort-Lorenzens Privatpapirer (ny kgl. saml. 1725)  
A1-2: Akter i Retssager.  
B: Den Slesvigske Forening.  
C1-2: Forskellige Papirer.  
D1-4: Breve til Hiort-Lorenzen A - Ø.  
E: Breve fra Hiort-Lorenzen eller breve til andre.

### Rigsarkivet (RA)

Cornelius Appels arkiv. (Privatarkiv nr. 5047) A.I.3. Breve fra H. R. Hiort-Lorenzen.

August Regenburs Arkiv. (Privatarkiv 6194/17). Breve fra H.R. Hiort-Lorenzen.

### Haderslev Byarkiv (HBA)

Acta des Magistrats in Hadersleben betreffend die hiesige Localpresse, in spec. die "Dannevirke" vol. I 1867-1878, (Rådstuearkivet Acta 42 4c).

Gewerbe-Steuerrolle 1869 og 1873, (Rådstuearkivet Acta 67 1b).

Commune-Steuerrolle 1868-1877, (Rådstuearkivet Acta 66 2a).

# Noter

## *Indledning og H. R. Hiort-Lorenzen, side 9-24*

1. Hans Lund s. 126.
2. Erindringer s. 4.
3. Gregersen s. 88. Formodentlig i tiden efter faderens død 1845.
4. RA 6194/17. Tre breve fra Hiort-Lorenzen: 30/1 1866, 12/3 1867 og 28/2 1868. Regensburg havde været Hiort-Lorenzens overordnede. Ligeledes fra Sorø Akademi og ligeledes jurist havde Regensburg støttet Hiort-Lorenzen og nød hans nære fortrolighed - ikke blot politisk, men også personligt.
5. RA 6194/17. Hiort-Lorenzen til Regensburg 12/3 1867.
6. Ved fredsslutningen mellem Preussen og Østrig i Prag i 1866 indeholdt fredstraktaten følgende paragraf 5: "Hans Majestæt Kejseren af Østrig overdrager Hans Majestæt Kongen af Preussen alle sine i freden i Wien af 30. Oktober 1864 erhvervede rettigheder til Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, dog således, at befolkningen i de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, såfremt befolkningen ved en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark." Forbeholdet var kommet med på Frankrigs kejser Napoleon den III's ønske. Princippet om "folkenes selvbestemmelsesret" var én af drivkræfterne i hans udenrigspolitik, og sønderjyderne satte i mange år deres lid til ham.
7. Idéen bag den betingede edsafleggelse var Orla Lehmanns. Hans Lund s. 42.
8. RA 6194/17. Hiort-Lorenzen til Regensburg 12/3 1867.
9. Bl.a. KBIB 1725 C1. Brev fra retsformand Ebert i Kiel 7/10 1867 og RA 6194/17, brev fra Hiort-Lorenzen 12/3 1867.
10. LSH abt 354 nr. 423 9/11 1874 s. 78.
11. KBIB 1725 C1 og henvisning til brevveksling RA 6194/17.
12. KBIB 1725 D1. Gengivet hos Hans Lund s. 106ff.
13. KBIB 1725 D1. Ahlmann skrev igen den 28/1 1871 til Hiort-Lorenzen og meddelte, at han nu havde talt med Krüger og at de var blevet enige om, at det var bedst at Krüger stillede op.
14. Sdj. Arb. 1953 s. 159ff. Hiort-Lorenzen til Mørk Hansen 23/10 1875.
15. Også selvom Hiort-Lorenzen i Erindringer s. 32 betegnede venstre-højrestriden som "Smaating" i forhold til nationalitetskampen.
16. Grundtvig selv var ikke principielt imod en edsafleggelse; han betragtede den snarere som en midlertidig lydighedserklæring. Hans Lund s. 45.
17. Brevudtog i Gregersen s. 93-103. F. eks. s. 97. Sygdom kan også til dels forklare indskrænkningen i korrespondancen.
18. Hans Lund s. 139.
19. RA nr. 5047 A.I.3. To breve fra Hiort-Lorenzen 30/9 1869 og 31/5 1876.
20. KBIB 1725 D2.
21. Aage Friis III s. 538ff.
22. F. eks. i Haderslev Avis: Dannevirke 14/5 1868 nr. 161.
23. Dannevirke 7/8 1874 nr. 181.
24. Gregersen s. 85-86. Hiort-Lorenzen til P. Vedel 18/12 1875.
25. Aage Friis III s. 540.
26. Gregersen s. 99. Brev fra Asmussen til West 8/4 1880.

27. Familietraditionen fortalte, at familien Lorenzen nedstammede fra en fransk soldat fra 30-årskrigen (Erindringer s. 1). Kanske Hiort-Lorenzen var en smule stolt af sin afstamning og ikke undlod at henvise til den? Det ville i hvert fald forklare Jørgensens association.
28. Dannevirke 1838-1938 s. 295.
29. KBIB 1725 C1, C2.
30. Sdj. Årb. 1937 s. 186ff. Junggreen til West 3/9 1878. Dannevirke 1838-1938 s. 276. Gregersen s. 90.
31. Sdj. Årb. 1953 s. 166ff. Hiort-Lorenzen til Mørk Hansen 30/5 1879.
32. Sdj. Årb. 1953 s. 166ff.
33. KBIB 1725 E. Hiort-Lorenzen til Carl Ploug 31/5 1879. Sdj. Årb. 1953 s. 166-168 og 1937 s. 186ff. Dannevirke 1838-1938 s. 276ff. Gregersen s. 90.
34. Gregersen s. 94. West til Asmussen 11/3 1879.
35. Haabets Mænd s. 121.
36. Gregersen s. 102.

### *"Dannevirke" 1868-75, side 25-51*

1. Den korte, historiske redegørelse bygger i hovedsagen på jubilæumsbogen "Dannevirke 1838-1938" s. 32-243.
2. Dannevirke 1838-1938 s. 221ff. Breve fra Laurids Skau til Godske Nielsen.
3. Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein 1867 s. 1191-1193.
4. Erindringer s. 72.
5. Haderslev Avis 2/12 1867.
6. Erindringer s. 72.
7. RA 6194/17. Hiort-Lorenzen til Regensburg 30/1 1866 og 12/3 1867.
8. Jørgensen s. 78.
9. Erindringer s. 72ff.
10. RA. Arkiv nr. 10. 126 pk. nr. 2. Brev fra Hiort-Lorenzen til Folkeforeningen i København 31/12 1867.
11. Haderslev Avis 13/1 1868 nr. 60. Thomsen og Søllinge II s. 618.
12. Dannevirke 29/12 1868 nr. 353.
13. Der hersker en del uklarhed omkring datoen for overtagelsen. 6/1 1868 er ofte nævnt og stammer formodentlig fra "Erindringer" s. 73. Enkelte har øjensynligt været i tvivl og angiver overtagelsen upræcist som "Januar 1868." Haderslev Avis' egen angivelse af, hvem der er ny udgiver og redaktør er 13/1 1868 og to breve fra hhv. Sabroe og Hiort-Lorenzen til politimesteren om overtagelsen fra d.d., dateret 13/1 1868 (HBA acta 42 a 4c) må fejle enhver tvivl af bordet.
14. Presseloven 12/5 1851 paragraf 11-21.
15. HBA acta 42 4c s. 2-5.
16. HBA acta 42 4c. Macco til Lüders 20/1 1868.
17. Haderslev Avis 13/1 1868 nr. 60.
18. HBA acta 42 4c s. 6.
19. HBA acta 42 4c s. 7.
20. HBA acta 42 4c s. 9.
21. Haderslev Avis: Dannevirke 30/4 1868 nr. 150.
22. I Hiort-Lorenzens Erindringer har sagen et noget anderledes forløb: Allerede inden 1. udgivelsesdag (6/1 1868!) blev der rettet henvendelse, der blev ikke først nedlagt forbud, og "Haderslev Avis" forsvandt allerede 1/4 1868.
23. H. P. Clausen s. 8. Ottosen skriver: "Dannevirke er kendt af alle Danske, som det ældste og vigtigste Vaaben, Nordslesvig nogensinde har haft i Pressen."
24. Dannevirke 18/7 1874 nr. 164.
25. Dannevirke 20/7 1874 nr. 165.
26. Om problemet se f. eks. Thomsen s. 109 og Thorsen s. 59.

27. Erindringer s. 73. LSH abt. 354 nr. 423 30/1 1868 s. 89 (domsbegrundelse). LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 2 (politirapport) og 59ff (retsprotokol: rettens afhøring af betjent Hein). Eftersom begge beslaglæggelser finder sted indenfor samme tid på året, kan sæsonbestemte udslag ikke have gjort sig gældende. I de to beslaglæggelsessituationer blev ca. 250 stk. beslaglagt på vej til eller på posthuset til videre forsendelse, resten på trykkeri eller redaktionslokale. Thomsen og Søllinge II s. 618. Dannevirke nr. 194 24/6 1868 (reklame). Hans Lunds skøn findes i Sdj. Mån. 1934. Dybbøl Posten, Flensborg Avis, Freia og Vestslesvigs Tidende havde anslået 300-500 holdere hver i 1870. Grundlaget for disse skøn er imidlertid også uklart. For Dannevirkes vedkommende kan tallene evt. stamme fra tidsskriftet "Tiden" 1914, der angiver Dannevirkes oplag i 1870 til 2000, i 1872 "et godt stykke over 2000" og oplaget i alt for de danske aviser til ca. 4000.
28. RA 6194/17 brev fra Hiort-Lorenzen til Regensburg 28/2 1868.
29. Hans Lund s. 71ff.
30. Hans Lund s. 122.
31. Mørk Hansen s. 265.
32. F. eks. Juli 1874: Til Haderslev omegn om morgenen, til Rødding kl. 12.00, til Gram, Aabenraa og Vestkysten kl. 15.00, til Toftlund og Sommersted kl. 20.00 og til Kongeriget med nattoget. Ligegyldigt hvornår bladet udkom, ville nogle abonnenter komme til kort.
33. Haderslev Avis 28/3 1868 nr. 125 og 31/3 1868 nr. 126. Dannevirke 3/1 1870 nr. 1, 21/7 1870 nr. 140 og 6/7 1874 nr. 154. Ahlmann til Hiort-Lorenzen 9/5 1868 KBIB ny kgl. saml 1725 D1.
34. Dannevirke 7/10 1868 nr. 284.
35. KBIB 1725 C2 brev fra Ober-Post-Director til Hiort-Lorenzen 22/10 1869.
36. Dannevirke 3/8 1872 nr. 178.
37. Dannevirke 4/12 1872 nr. 284.
38. 1 preussisk daler = 1 Rd. 32 Sk. = 3Mk. = 2.65 kr. (Mackesprang s. 66). Haderslev Avis 29/1 1868 nr. 74. Dannevirke 26/9 1870 nr. 214, 19/3 1871 nr. 67, 28/6 1872 nr. 147, 29/9 1874 nr. 226 og 22/5 1874 nr. 116. Dannevirke 1838 s. 278.
39. F. eks. Thorsen II s. 70.
40. Dannevirke 20/9 1869 nr. 353.
41. Dannevirke 27/8 1874 nr. 198.
42. Dannevirke 22/4 1871 nr. 93.
43. Mackeprang s. 69.
44. RA 6195/17 brev fra Hiort-Lorenzen den 28/2 1868.
45. HBA acta 67 1b, Gewerbe-steuerrolle 1869 og 1873.
46. HBA acta 66 2a, Commune-steuerrolle 1868-78.
47. Dannevirke 1838-1938 s. 270, 300ff. Dannevirke 16/6 1872 - 22/7 1872, 20/7 1874 nr. 165 og 5/8 1874 nr. 179.
48. Netop artiklernes tilblivelsesproces må også være vigtig i benyttelsen af en avis som kilde til begivenheder. Det fremgår desværre ikke af avisen, hvem der skrev den - og indsendte artikler er ofte kun forsynet med et uigennemskueligt mærke.
49. Grünwald måtte dog i 1875 6 mrd. i fængningsarrest og den forsigtigere linie kan til dels tillægges myndighedernes skærpede politik.
50. Erindringer s. 73.
51. Dannevirke 13/1 1873 nr. 11.
52. Dannevirke 20/7 1874 nr. 165.
53. Dannevirke 10/12 1871 nr. 289.
54. Dannevirke 16/6 1874 nr. 136.
55. Hans Lund s. 121, Dannevirke 1838-1938 s. 286ff, Dannevirke 20/7 1874 nr. 165, Freia 20/7 1874 nr. 86. Chemnitz mener at vide, at købesummen var 13.500 mark. (HBA acta 42 4c Chemnitz til regeringen 21/7 1874).
56. Hans Lund s. 142. Junggreen skrev til H. P. Hanssen-Nørremølle, da Flensborg



- Avis' redaktør Jens Jessen i 1882 havde udtrykt planer om at sammensmelte Flensborg Avis og Dybbøl Posten, at han ville advare imod en sådan sammensmeltning, eftersom Dannevirke-Freia havde vist, at "et Blad, der udgaar i en anden By, ikke er i Stand til at behandle de lokale Forhold saaledes, som det forlanges af Abonnenterne." (P. Eliassen, Dansk Provinspresse s. 172-73).
57. Hans Lund s. 142; Pressehistorisk Årbog 1966 s. 77.
  58. Haderslev Avis 6/2 1868 nr. 81.
  59. Dannevirke 18/1 1869 nr. 14.
  60. Dannevirke 19/3 1871 nr. 67 og 26/9 1870 nr. 214.
  61. Haderslev Avis: Dannevirke 30/5 1868 nr. 174.
  62. Sammenlign med Annemarie Petersen s. 61. "Selbstverständlich agitierten die Dänen i Nordschleswig. Die dänischen Zeitungen verteidigten sie zur Unrecht gegen diese Anklage der Deutschen. Auch die Behauptungen der Deutschen, dass die Agitation von einzelnen angefacht wurde, stimmte. So ist es immer bei der Agitation. Doch hätte man die einzelnen entfernt, wie es ja zur Zeit der Köller-Politik die Absicht war, so wären aus der Menge neue herausgetreten und hätten ihre Aufgabe übernommen."
  63. Dannevirke 22/5 1874 nr. 116 og 20/7 1874 nr. 165.
  64. Koszyk s. 229.
  65. RA 6194/17 Hiort-Lorenzen til Regensburg 28/2 1868.
  66. F. eks. Dannevirke 25/6 1873 nr. 144.
  67. Haderslev Avis 6/2 1868 nr. 81, 19/4 1868 nr. 140, 25/3 1868 nr. 122 og 9/4 1868 nr. 134.
  68. Haderslev Avis 18/4 1868 nr. 134. Dannevirke 3/7 1869.
  69. Dannevirke 25/11 1869 nr. 275.
  70. Dannevirke 22/6 1869 nr. 141.
  71. KBIB 1725 A1, læg "Forskellige Retssager." Flensburger Norddeutsche Zeitungs redaktør idømmes bøde på 10 pr. D for fornærmelser mod Hiort-Lorenzen. Dannevirke 14/11 1877 nr. 266, Grenzbotens redaktør idømmes bøde på 400 mark for fornærmelser mod Hiort-Lorenzen.
  72. Dannevirke 16/4 1871 nr. 89.
  73. Dannevirke 21/6 1870 nr. 140.
  74. F. eks. Dannevirke 27/9 1873 nr. 225, "Hvad skal jeg gjøre?" med forslag til at bevare sin nationalitet.
  75. Haderslev Avis 8/2 1868 nr. 83.
  76. Dannevirke 14/5 1869 nr. 109. Følges op af 15/5 1869 nr. 110.
  77. Dannevirke 15/10 1873 nr. 240.
  78. Dannevirke 27/5 1874 nr. 119.
  79. Dannevirke 23/3 1869 nr. 69.
  80. Dannevirke 23/3 1869 nr. 69.
  81. Aage Friis III s. 430ff.
  82. Dannevirke 3/1 1876 nr. 1.
  83. Mackeprang s. 54.
  84. Mackeprang s. 54.
  85. Dannevirke 26/4 1870 nr. 95, 29/2 1872 nr. 50. Erindringer s. 88ff. Troels Dahlerup: "Der Clown", i "Festskrift til Johan Hvidtfeldt".
  86. Koszyk s. 229ff. Fischer-Fraudendienst giver en grundig behandling af Bismarcks brug af pressen.
  87. Sdj. Årb. 1907 s. 208-9. Brev fra Krüger til Hiort-Lorenzen.
  88. Sdj. Årb. 1907 s. 266ff.
  89. Hans Lund s. 106.
  90. F. eks. Dannevirke 23/9 1869 nr. 221 og 29/9 1869 nr. 226.
  91. Dannevirke 20/7 1874 nr. 165.
  92. Dannevirke 29/10 1872 nr. 253.
  93. Dannevirke 24/7 1874 nr. 169.
  94. Sdj. Årb. 1937 s. 179. Junggreen til Hiort-Lorenzen 23/7 1875.

Noter til side 50-59

95. Thorsen bd. 1 s. 84-86.
96. Hans Lund s. 112.
97. F. eks. Dannevirke 25/6 1872 nr. 144.
98. Thorsen s. 86.

### *Retssagerne 1868-70, side 52-85*

1. Hans Lund s. 120.
2. Thorsen s. 83.
3. F. eks. KBIB 1725 A1 læg med officielle berigtigelser (ukomplet): Juni 1876 - 7 berigtigelser, marts 1876 - 1 berigtigelse.
4. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 3 i anklagerens materiale. Landråd von Rosen til Macco 28/8 1874.  
F. eks. Dannevirke 27/8 1874 nr. 198. Regeringen skrev til Chemnitz allerede den 13/6 1874 og meddelte ham, at der pr. 1/7 1874 trådte en ny presselov i kraft. Man indskærpede ham at holde grundigt øje med strafbare artikler og navnligt benytte sig af paragraf 11 (berigtigelsesparagraffen). HBA acta 42 4 c.
5. Sammenlign Fischer-Frauidienst s. 17.
6. KBIB 1725 A1 22/9 1874. Dannevirke 23/9 1874 nr. 221.
7. Det kan dreje sig om samme "Verfügung," som landråd Rosen henviser til, eller evt. brevet fra regeringen den 13/6 1874. Berigtigelsen kommer i sidste tilfælde dog noget sent.
8. Her bør erindres, at det under von Köller rent faktisk blev forbudt, at bruge navnet "Sønderjylland" om Slesvig efter 1864, under henvisning til, at det var "grov uorden" (grober Unfug).
9. Dannevirke 10/9 1874 nr. 210.
10. Dannevirke 30/9 1874 nr. 227.
11. Dannevirke 16/6 1874 nr. 136.
12. Dannevirke 10/8 1874 nr. 183.
13. Dannevirke 5/8 1874 nr. 179.
14. Dannevirke 8/8 1874 nr. 182.
15. Dannevirke 14/8 1874 nr. 187.
16. Dannevirke 10/8 1874 nr. 183.
17. Dannevirke 14/8 1874 nr. 187.
18. Dannevirke 21/8 1874 nr. 193.
19. Hele sagen: Dannevirke 1874 numrene: 179, 181, 182, 183, 187, 193.
20. Dannevirke 10/8 1874 nr. 183.
21. Dannevirke 13/8 1874 nr. 186.
22. Dannevirke 15/8 1874 nr. 188.
23. A. Svensson II s. 110.
24. Dannevirke 1874 no. 183, 185, 186, 187, 200.
25. Hauser, Staatliche Einheit s. 21ff.
26. Erindringer s. 74.
27. Haderslev Avis den 22/1 1868 nr. 68.
28. HBA Acta 42 4c brev fra Lüders til Macco 19/1 1868. Haderslev Avis 11/3 1868 nr. 110. I "Erindringer" står der, at pligteksemplaret ikke var blevet afleveret. Det må bero på en erindringsforskydning.
29. Haderslev Avis 19/4 1868 nr. 140.
30. Haderslev Avis 19/4 1868 nr. 140.
31. Erindringer s. 74.
32. Det vil sige statens årlige ydelser til kongen - apanagen.
33. Haderslev Avis 30/1 1868 nr. 75 findes kun som bilag i LSH abt. 354 nr. 423 30/1 1868 s. 19.

34. LSH abt. 354 nr. 423 30/1 1868 s. 51 og 89. Domsbegrundelser i Flensborg og Kiel.
35. Haderslev Avis 3/2 1868 nr. 78, 8/2 1868 nr. 83, 7/3 1868 nr. 107, 11/3 1868 nr. 110.
36. Straff Process Ordnung paragraf 144. Døve, stumme og ikke-tyskkyndige havde krav på en tolk. Hiort-Lorenzen var ingen af delene.
37. Haderslev Avis 11/3 1868 nr. 110.
38. Haderslev Avis 11/3 1868 nr. 110 og 14/3 1868 nr. 113.
39. LSH abt. 354 nr. 423 30/1 1868 s. 18-21.
40. LSH abt. 354 nr. 423 30/1 1868 s. 47ff. Haderslev Avis 7/3 1868 nr. 107.
41. Erindringer s. 75.
42. LSH abt. 354 nr. 423 30/1 1868 s. 71ff. Dannevirke 17/10 1868 nr. 293.
43. LSH abt. 354 nr. 423 30/1 1868 s. 88ff. Dannevirke 10/11 1868 nr. 313 og 16/11 1868 nr. 318.
44. I Erindringer s. 79 karakteriseres kredsrettens afgørelser som "vanvittige," men i denne situation kunne den nu nok ikke have dømt anderledes.
45. LSH abt. 354 nr. 423 11/5 1868 s. 22ff. Haderslev Avis 24/3 1868 nr. 121, 26/3 1868 nr. 123, 31/3 1868 nr. 126, 15/4 1868 nr. 136, 18/4 1868 nr. 139.
46. Haderslev Avis: Dannevirke 28/5 1868 nr. 172.
47. LSH abt. 354 nr. 423 11/5 1868 s. 22ff. Haderslev Avis: Dannevirke 27/5 1868 nr. 171 og 28/5 1868 nr. 172.
48. Hiort-Lorenzen skriver i Erindringer, at det var ham, der pga. den manglende dom forlangte aviserne tilbageleveret. Det fremgår dog af det primære kildemateriale, at det var Macco, der forlangte en tillægsdom. LSH abt. 354 nr. 423 11/5 1868 s. 27ff og 40. Dannevirke 15/6 1868 nr. 186, 29/6 1868 nr. 199, 5/10 1868 nr. 282.
49. LSH abt. 354 nr. 423 11/5 1868 s. 39-43 og 67-74. Dannevirke 5/10 1868 nr. 282, 12/3 1869 nr. 60.
50. Denne sags akter findes ikke i LSH, men er så tæt knyttet til den efterfølgende, at den lader sig rekonstruere. Selve dommen findes i KBIB 1725 A1.
51. Erindringer s. 76. Dannevirke 14/5 1868 nr. 161. HBA Acta 42 4c s. 1.
52. KBIB 1725 D Breve fra Ahlmann til Hiort-Lorenzen 9/5 1868 og 13/5 1868.
53. Hiort-Lorenzen kalder dem i Erindringer s. 76 "forholdsvis maadeholdne," selvom der blev "vexlet drøje Hug mellem Hr. Bonnichsen og mig."
54. Haderslev Avis: Dannevirke 14/5 1868 nr. 161, 23/5 1868 nr. 168, 30/5 1868 nr. 174.
55. Erindringer s. 79. Årsagen til denne vrede skyldtes, at Bonnichsen i sin artikel havde angrebet den danske embedsstand i Slesvig mellem krigene.
56. Dannevirke 2/6 1868 nr. 175.
57. Haderslev Avis 11/3 1868 nr. 183, Dannevirke 12/6 1868 nr. 184, 13/6 1868 nr. 185. I de samme dage rejstes der anklager mod både Dybbøl Posten og Flensburger Anzeiger (den senere Flensborg Avis) efter samme paragraf. Det lader til, at statsadvokaten ville have prøvet muligheden for dens anvendelse overfor den nordslesvigske presse.
58. Dannevirke 20/7 1868 nr. 216, 21/7 1868 nr. 217. Ved samme lejlighed idømtes Dybbøl Postens redaktør en bøde på 80 daler og Flensburger Anzeigers redaktør en bøde på 50 daler.
59. KBIB A2 akter i III retssag mod Dannevirke nr. 174.
60. Dannevirke 12/6 1868 nr. 184, 21/7 1868 nr. 217, 20/10 1868 nr. 295, 22/10 1868 nr. 297. Også redaktørerne for Dybbøl Posten og Flensburger Anzeiger havde anket. Dybbøl Posten havde aftrykt Hiort-Lorenzens artikel, så på dømmelsen blev udsat, men for Flensburger Anzeigers vedkommende mente Giehlow ikke at kunne finde noget som helst kriminelt, og redaktøren blev da også frifundet.
61. Dannevirke 8/12 1868 nr. 337.

62. Haderslev Avis: Dannevirke 27/5 1868 nr. 171, 28/5 1868 nr. 172, Dannevirke 22/2 1869 nr. 44, 1/3 1869 nr. 50, 17/4 1869 nr. 88. Erindringer s. 78.
63. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 s. 8 og 26. Bemærk imidlertid, at Hiort-Lorenzen førte sit forsvar på dansk, og at det blev ført til protokols på tysk. Hiort-Lorenzen hævdede senere, at referatet ikke var blevet oplæst for ham, og at han ikke havde udtalt sig, som det var bogført. Det drejede sig om en indledende sætning: "Det ligger mig fjernt at påstå, at paragraf 100 allerede er blevet misbrugt, det er imidlertid en paragraf, der kan bruges, hvis man af politiske årsager finder det nødvendigt" (min oversættelse), og herefter fulgte så den ytring, der blev gjort til genstand for en anklage. Se også Dannevirke 25/7 1868 nr. 221.
64. Flensburger Norddeutsche Zeitung 23/7 1868 nr. 170. Retsreferatet fylder over to spalter og forsøger efter bedste evne at gøre de anklagede (Hiort-Lorenzen, Pingel, Dybbøl Posten og Willemoës, Flensburger Anzeiger) til grin. Avisen er vedlagt sagsakterne som bilag. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868.
65. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 anklagerens materiale s. 7ff. og selve akterne s. 1ff. Bemærk at der under retsforhandlingerne blev benyttet en afskrift af protokollen, eftersom den originale var i Kiel i forbindelse med anken. I stedet for "sagen" mener Hiort-Lorenzen at have sagt "den Eindruck erhalten" om læsernes hypotetiske reaktion på en eventuel domfældelse. Retten mener dog ikke, at det ændrer noget ved udtalelsens fornærmende karakter (s. 19).
66. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 s. 8-13. Dannevirke 21/8 1868 nr. 244, 28/8 1868 nr. 250.
67. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 s. 3-6, 19, 15-31.
68. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 s. 17ff.
69. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 s. 25ff. Det skal her bemærkes, at Kiel endnu ikke havde fældet dom i den omtalte paragraf 100-sag. Det viste sig jo, at Kiel ikke fandt det så utænkeligt endda.
70. Her har Giehlow tilføjet et "richtig" i marginen.
71. Her har Giehlow tilføjet et "N.B." i marginen.
72. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 s. 25-31.
73. LSH abt. 354 nr. 423 22/8 1868 s. 46-49.
74. LSH abt. 354 nr. 423 24/7 1869 s. 5. Afslaget s. 15.
75. Dannevirke 9/7 1869 nr. 156.
76. LSH abt. 354 nr. 423 24/7 1869 s. 25ff. Bemærk i øvrigt, at Lüders støttede beslaglæggelsen (se også Hiort-Lorenzens anke) på grund af det dadelværdige i at bære had til alt dansk, "altså flertallet af beboerne i det nordlige Slesvig og deres sprog," og dermed sine egne undersåtter (min oversættelse).
77. LSH abt. 354 nr. 423 24/7 1869 s. 1-5.
78. LSH abt. 354 nr. 423 24/7 1869 s. 12-14. Brevet er sandsynligvis ikke skrevet af Hiort-Lorenzen selv, men af hans advokat.
79. LSH abt. 354 nr. 423 24/7 1869 s. 18-21.
80. LSH abt. 354 nr. 423 24/7 1869 s. 22-24, 25ff, 30-31, 35ff.
81. LSH abt. 354 nr. 423 24/7 1869 anklagerens materiale s. 1, 12ff, 20. Erindringer s. 81-82.
82. Hans Lund s. 91ff. Mackeprang s. 50ff. Dannevirke 20/12 1869 nr. 296, 4/1 1870 nr. 2.
83. Dannevirke 23/9 1869 nr. 221.
84. Schleswiger Nachrichten og cirkulæret er gengivet efter Dannevirke 29/9 1869 nr. 226. Cirkulærets ordlyd bekræftes dagen efter i nr. 227 og endeligt den 2/10 1869 nr. 229. Petitionen havde på daværende tidspunkt opnået 14.398 underskrifter. Slutresultatet blev knap 27.500.
85. Ifølge faktor Larsen ankom betjent Bekholm ca. 12 minutter efter Welblunds afgang. Larsen mente selv at kunne tilbagelægge strækningen i løb på 5 minutter og kunne således - teoretisk set - have indhentet drengen 3 minutter før posthuset.

86. Ifølge Erindringer s. 83 løb Larsen på eget initiativ, men som kildemateriale må der fæstes mere lid til politirapporten optaget på stedet (LSH s. 2) og vidneafhøringerne få uger efter (s. 20 og 58ff), end til erindringerne, nedfældet 40 år efter begivenhederne.
87. Det er interessant, at Lüders ikke er blevet klogere. Han kender tilsyneladende ikke presselovens paragraf 33, selvom han belært af erfaringerne fra beslaglæggelsen den 30/1 1868 burde gøre det. Hvis han skulle have Hiort-Lorenzen dømt, var det netop vigtigt, at der fandt en offentliggørelse sted. Sammenlign i øvrigt med Mommsen-sagen april 1870 side 82-85.
88. Hændelsesforløbet er rekonstrueret ud fra LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 2ff (politirapporten) og 52ff (vidneafhøringerne). Se endvidere Dannevirke 30/9 1869 nr. 227 og Erindringer s. 83.
89. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 3ff.
90. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 20ff.
91. Sammenlign i øvrigt Estrups provisoriske tillæg til straffeloven 2/11 1885. De ligner hinanden.
92. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 39 og 50. Erindringer s. 83. Dannevirke 17/11 1869 nr. 268 og 18/12 1869 nr. 295.
93. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 52ff. Dannevirke 18/12 1869 nr. 295.
94. "På Statsadvokatens Forespørgsel om, hvad der havde bevæget ham til at udvise en saadan Heroisme, istedetfor at see at komme bort, (motiverede vidnet) sin Fasthed derved, at der havde været tyve Dansksindede mod en Tydsksindet." Dannevirke 23/10 1870 nr. 247.
95. Referat fra retsforhandlingerne i Dannevirke 23/10 1870 nr. 247.
96. Dannevirke 30/9 1869 nr. 227.
97. Dannevirke 14/10 1869 nr. 239.
98. Det originale brev, skrevet med blyant på bagsiden af en arrestordre, findes LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 63. Det hedder bl. a.: "Der er skrækkeligt at sidde, hvor jeg nu sidder ... Fangen før mig hængte sig ... Siden den 6. har jeg ikke haft Klæderne af om Natten..." pga. væggetøj og alskens uhumskheder.
99. Dannevirke 16/10 1869 nr. 241.
100. Dannevirke 17/11 1869 nr. 268. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 24ff og 34ff.
101. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 68ff. Dannevirke 6/1 1870 nr. 4. Ifølge Erindringer s. 84 skal Hiort-Lorenzen have ladet spørgsmålet om indhentning eller ej komme an på en prøve: Han ville sende Welblund afsted i gangtempo fra kredsrettens lokaler mod Flensborg Nørreport og 5 min. efter Larsen i løb. Indhentede Larsen Welblund ville han frifindes, i modsat fald erklære sig skyldig.
102. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 34ff.
103. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 60ff.
104. Dannevirke 6/1 1870 nr. 4.
105. LSH abt. 354 nr. 423 13/11 1869 s. 71.
106. LSH abt. 354 nr. 423 13/11.69 s. 76ff. Dannevirke 26/4 1870 nr. 95.
107. Dannevirke 17/2 1870 nr. 40. Nr. 39 er vedlagt som bilag til bevismaterialet. Også en artikel om menighedsrådsvalget i Øster Lindet var faldet Lüders for brystet, men den fik ingen praktisk betydning for sagsforløbet.
108. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 1ff.
109. Dannevirke 13/6 1868 nr. 185 og 23/10 1868 nr. 298. Planerne dengang var dog mislykkedes.
110. Dannevirke 20/2 1868 nr. 42 og 21/2 1868 nr. 43.
111. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 1ff (politirapporten) og 59ff.
112. Erindringer s. 85 og LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 2ff.
113. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 2-3.
114. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 25ff.
115. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 31ff. Dannevirke 28/4 1870 nr. 97.
116. Dannevirke 5/3 1870 nr. 54 og 11/4 1870. Indenrigsdepartementet i den sles-

- vigske regering behandlede sagen, og gav Lüders en irrettesættelse. Macco havde for så vidt handlet korrekt.
117. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 32ff. Dannevirke 4/5 1870 nr. 102.
  118. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 43ff og 47ff.
  119. LSH abt. 354 nr. 423 8/4 1870 s. 56ff og 61ff. Dannevirke 29/9 1870 nr. 243.

## *Retssagerne 1870-75, side 85-114*

1. Erindringer s. 87ff.
2. Erindringer s. 87ff. HBA acta 42 4c Lüders til Hiort-Lorenzen 17/7 1870.
3. HBA acta 42 4c brev fra regeringen til Hiort-Lorenzen, kopi til Chemnitz 21/7 1870.
4. F. eks. Dannevirke 20/7 1870 nr. 165, der indeholder tre "blanke" artikler.
5. HBA acta 42 4c brev fra regeringen til Chemnitz 13/8 1870.
6. Dannevirke 3/8 1870 nr. 177. Erindringer s. 89ff. Det samme var tilfældet i de øvrige nordslesvigske byer, særlig slemt i Sønderborg, hvor Pingel først fra andet kvartal 1871 - efter mere end 8 måneder - atter fik lov til at udgive Dybbøl Posten.
7. Beskrivelsen af arrestationen findes i Erindringer s. 88ff.
8. Erindringer s. 96.
9. Dannevirke 16/8 1870 nr. 179.
10. Dannevirke 15/9 1870 nr. 205 og 19/9 1870 nr. 208.
11. Dannevirke 4/12 1870 nr. 274.
12. Dannevirke 31/5 1871 nr. 123.
13. Dannevirke 10/8 1871 nr. 184.
14. Erindringer s. 100.
15. Hans Lund s. 112.
16. Skolerne i Nordslesvig blev i 1878 tosprogede, selv om Scheel-Plessen forsøgte at forhale det. I 1888 blev tysk eneste undervisningssprog med undtagelse af ganske få religionstimer, hvor undervisningssproget forblev dansk.
17. KBIB 1725 A1 "akter i retssag 228/1871." Dannevirke 3/11 1871 nr. 257, 16/12 1871 nr. 294, 17/12 1871 nr. 295, 21/12 1871 nr. 298. Willemoës fra Vestslesvigs Tidende fik fire måneders fængsel og blev også fradømt sin forlæggeret.
18. Dannevirke 13/3 1871 nr. 64, 22/3 1871 nr. 69.
19. KBIB 1725 A1 "Akte i retssag 228/1871" brev fra Hiort-Lorenzen til Regeringen i Slesvig den 19/3 1872. Erindringer s. 101. HBA acta 42 4c breve mellem Landråden og Chemnitz, og mellem von Bitter og faktor Larsen.
20. KBIB 1725 A1 "Akte i retssag 228/71." Dannevirke 15/9 1871 nr. 215. Erindringer s. 101. Forsvaret i Berlin blev ført af dr. jur. E. Braun.
21. Dannevirke 31/5 1872 nr. 123.
22. Dannevirke 16/6 1872 nr. 137.
23. LSH abt. 354 nr. 423 27/7 1872 s. 26ff.
24. LSH abt. 354 nr. 423 27/7 1872 s. 26-43. Dannevirke 26/9 1872 nr. 224, 27/9 1872 nr. 225, 3/10 1872 nr. 230, 4/10 1872 nr. 231.
25. LSH abt. 354 nr. 423 27/7 1872 s. 46-52.
26. LSH abt. 354 nr. 423 27/7 1872 s. 54-67.
27. LSH abt. 354 nr. 423 27/7 1872 s. 70-75. Dannevirke 8/1 1873 nr. 6.
28. LSH abt. 354 nr. 423 27/7 1872 s. 76-82. Dannevirke 30/3 1873 nr. 76, 3/4 1873 nr. 79.
29. LSH abt. 354 nr. 423 27/7 1872 s. 83ff. Dannevirke 24/1 1873 nr. 20.
30. Dannevirke 24/1 1873 nr. 20, 16/2 1873 nr. 40, 20/2 1873 nr. 43, 1/3 1873 nr. 51.
31. Dannevirke 8/4 1873 nr. 83, 17/4 1873 nr. 88, 25/4 1873 nr. 95, 15/5 1873 nr. 111, 16/5 1873 nr. 112.

32. Dannevirke 3/8 1872 nr. 178, hvori artiklen er genoptrykt uden der her citerede ytring. Den er nu stadig ret grov.
33. Dannevirke 22/8 1872 nr. 195. Erindringer s. 102.
34. Dannevirke 21/5 1873 nr. 116, 10/6 1873 nr. 157.
35. Chemnitz, der ikke lod hverken sin forgænger Lüders eller Hiort-Lorenzen noget efter i hidsighed, var blevet anklaget for at have gennempryglet en skomager, så han havde måske andet at tænke på. Dannevirke 16/6 1873 nr. 112, 30/8 1873 nr. 201.
36. LSH abt. 354 nr. 403 11/8 1873 s. 1-13. Også Macco var på dette tidspunkt i en trængt situation. Han havde netop fået en irettesættelse af Giehlow på grund af nogle udtalelser om advokat Bekker i Åbenrå. De to herrer truede nu hinanden med disciplinære undersøgelser (f. eks. Dannevirke 15/7 1873 nr. 161).
37. Dannevirke 12/7 1873 nr. 159.
38. LSH abt. 354 nr. 403 11/8 1873 s. 13-31. Dannevirke 17/7 1873 nr. 163.
39. Dannevirke d. 6/9 1873 nr. 207.
40. LSH abt. 354 nr. 403 11/8 1873 s. 22-34. Dannevirke 17/8 1873 nr. 190, 2/9 1873 nr. 203, 6/9 1873 nr. 207.
41. LSH abt. 354 nr. 423 4/11 1873 s. 15. Maccos "Sehr lustig" er skrevet i marginen udfor Chemnitz' brev.
42. LSH abt. 354 nr. 423 4/11 1873 s. 10-21.
43. Sdj. Arb. 1907 s. 286ff.
44. HBA acta 42 a 4 c. Brev fra Stuhr til Chemnitz 5/7 1873.
45. LSH abt. 354 nr. 423 4/11 1873 s. 1ff.
46. LSH abt. 354 nr. 423 4/11 1873 s. 23ff.
47. LSH abt. 354 nr. 423 4/11 1873 s. 23-48.
48. LSH abt. 354 nr. 423 4/11 1873 s. 48-55.
49. LSH abt. 354 nr. 423 4/11 1873 anklagerens materiale s. 9.
50. Erindringer s. 105.
51. LSH abt. 354 nr. 423 27/4 1874. s. 48-55. Dannevirke 20/1 1874 nr. 16, 23/5 1874 nr. 117, 14/10 1874 nr. 239.
52. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 30ff.
53. Landråden skriver til Macco (anklagerens materiale s. 3), at artiklen næsten byder det utrolige, og at det "viser straffelovens mangler, at sådanne ræssonnementer ustraffet kan skrives i et blad på tysk grund."
54. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874. anklagerens materiale s. 5.
55. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 22-25.
56. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 27-30 og 32-39. Hiort-Lorenzen indrømmer i Dannevirke 18/2 1875 nr. 41, at bemærkningerne om Sedanfesten havde været "temmeligt hensynsløse."
57. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 41-43. Emsdepechen var en telegrafisk meddelelse, beregnet på offentliggørelse, som Bismarck den 13. juli 1870 sendte til de preussiske ambassadører. Heri redegjorde han for kong Wilhelms forhandlinger med den franske udsending grev Benedetti. Ved bevidst at udelade visse vendinger i legationsråd Abekens beretning om mødet fik han den tyske afvisning af de franske krav til at antage en for Frankrig ydmygende form. Bl. a. dermed opnåede Bismarck at provokere Frankrig til at erklære den krig, han ønskede sig.
58. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 47-50.
59. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 58-64.
60. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 anklagerens materiale s. 25.
61. LSH abt. 354 nr. 423 8/10 1874 s. 66-75.
62. Dannevirke 27/7 1874 nr. 171.
63. Dannevirke 28/7 1874 nr. 172.
64. LSH abt. 354 nr. 423 10/10 1874. Dannevirke 1874 nr. 224, 226, 227, 289, 1875 nr. 23, 28, 37, 41.
65. Mackeprang s. 12. cit. fra Köln. Zeitung.
66. Hans Lund s. 124ff.

67. Ifølge Erindringer s. 106ff. sendte Mørk Hansen uopfordret en artikel til Dannevirke, som Hiort-Lorenzen på grund af travlhed ikke nåede at læse. I Mørk Hansens Livserindringer s. 263ff. fremgår det derimod, at Hiort-Lorenzen havde sendt ham Spenersche Zeitung og bedt ham om at tage den tyske forfatter "under Behandling, idet han haabede, at den hæslige Omtale af det danske Folk og de danske Præster vilde fulde ansvar i Harnisk." I et følgebrev skal Mørk Hansen have givet Hiort-Lorenzen frie hænder til at ændre i teksten (den originale artikel ligger i KBIB 1725 A1, følgebrevet derimod ikke).  
Mørk Hansen kan i betragtning af, at somme senere hævdede, at han havde bragt Hiort-Lorenzen "i Ulykke," ønske at retfærdiggøre sig, men i betragtning af at Hiort-Lorenzen på sin avisredaktion kom i berøring med langt flere aviser, end Mørk Hansen kunne formodes at gøre det på sin præstegård i Vonsild, må det antages, at artiklen er blevet til på opfordring af Hiort-Lorenzen, der dermed naturligvis må bære det fulde ansvar. Artiklens ordlyd er dog så grov, at man må formode, at Hiort-Lorenzen ikke har læst den.
68. LSH abt. 354 nr. 423 9/11 1874 s. 1-23.
69. LSH abt. 354 nr. 423 9/11 1874 s. 23-36.
70. LSH abt. 354 nr. 423 9/11 1874 s. 37-42.
71. LSH abt. 354 nr. 423 9/11 1874 s. 47-52.
72. LSH abt. 354 nr. 423 9/11 1874 s. 55-62.
73. LSH abt. 354 nr. 423 9/11 1874 s. 63-84.
74. LSH abt. 354 nr. 423 9/11 1874 s. 86-105.

### *Politi, anklager, domstole og presse politik, side 115-125*

1. Dannevirke 17/3 1876 nr. 65. Sdj. Årb.1937 s. 181. Junggreen til Hiort-Lorenzen 1/11 1875. Mørk Hansen s. 263.
2. Sdj. Årb.1953 s. 159ff. Hiort-Lorenzen til Mørk Hansen 23/10 1875. "Jeg vil søge at fjerne ethvert Spor af Bitterhed og Fjendskab imod Tydskland og tydske Forhold i det hele taget og søge at indtage en forsonligere Holdning."
3. I Dannevirke 14/1 1876 optræder der en "ny" statsadvokat, i Dannevirke 20/7 1876 optræder Macco som retsformand. Der er grund til at antage, at Macco ved årsskiftet 1875-76 er blevet formand for kredsretten.
4. Henneberg Nielsen s. 11ff.
5. Sdj. Årb. 1953. Hiort-Lorenzen til Mørk Hansen 23/10 1875.
6. Fischer s. 71.
7. Fischer s. 72ff.
8. Dannevirke 12/3 1875.
9. Sdj. Årb.1953 s. 159ff. Brev fra Hiort-Lorenzen til Mørk Hansen 23/10 1875.
10. Dannevirke 26/5 1875 nr. 118.
11. F. eks. Henneberg Nielsen s. 7ff.
12. Politikens Danmarkshistorie bind 12 s. 176ff.
13. Politikens Danmarkshistorie bd. 12 s. 179ff.



# Personregister

- Ahlmann, Nic., dansk rigs- og landdagsmand 16ff, 43, 64f, 73.  
Amorsen, Søren Thomsen, svensk-norsk vicekonsul, Haderslev 35, 58, 86f.  
Appel, Cornelius, forstander på Rødding højskole 18.  
Asmussen, A. F., kontorchef, departementschef 20, 24.  
Bauer, Edgar, hannoveraner, Krügers medarbejder og Dannevirkes korrespondent i Berlin 45, 87f.  
Bekker, Carl Henrik, advokat, Aabenraa 43, 97, 100, 110.  
Bennetzen, H., medarbejder ved Dannevirke 35, 55f, 96f, 113.  
Bekholm, Jens Chr., overbetjent, Haderslev 71, 75-78, 80, 82.  
Berg, Chresten, dansk Venstreleder 125.  
von Bismarck, Otto, rigskansler 11, 40, 46, 89, 99, 122.  
von Bitter, Karl Hermann, regeringspræsident 49, 52, 56, 98, 122.  
Bjørnshauge, J. H., dyrlæge, Aabenraa 22-24.  
Bjørnshauge, J. J., medarbejder ved Dannevirke, udgiver og redaktør fra 1879 22-24, 35f, 48, 117.  
Blind, Carl, tysk republikaner 62.  
Bong-Schmidt, retsformand ved Flensborg kredsret 59, 63, 68, 83, 100, 104.  
Bonnichsen, A. P., jernstøber, Haderslev 64ff.  
Boye, B., medarbejder ved Dannevirke 35, 76, 94, 96f.  
Brauer, arrestforvarer, Haderslev 80f.  
Braun, advokat 114.  
Bruhn, Jens 106.  
Bruhn, Nis 106.  
Callsen, dommer ved Flensborg kredsret 104.  
Chemnitz, B., borgmester og politimester, Haderslev 10, 38, 54f, 88-90, 97f, 100ff, 102, 104, 111, 113, 116.  
Claudius, dommer ved Flensborg kredsret 104.  
Ebert, retsformand ved appellationsdomstolen i Kiel 16.  
Estrup, dansk konseilspræsident 19, 121, 124.  
Flor, Chr., professor 25.  
Gade, Emil, fysikus, Sønderborg 89f.  
Garibaldi, italiensk republikaner 62.  
Giehlow, overstatsadvokat ved appellationsdomstolen i Kiel 61, 67, 69f, 72, 96, 104f, 110, 113, 117, 118.  
Grimm, politimester, Sønderborg 100.  
Grothusen, herredsfoged, Rødding 93-97.  
Grundtvig, N. F. S. 25.  
Grünwald, Nic., medarbejder ved Dannevirke 21, 35f, 114, 123.  
Hansen, dommer ved retten i Flensborg 68, 96.  
Hansen, fysikus, Haderslev 111.  
Hanssen-Nørremølle, H. P., redaktør og udgiver af Hejmdal fra 1893, dansk landdags- og rigsdagsmand 9, 27.  
Hein, Jacob, betjent, Haderslev 71, 75, 82, 84.  
Hellborn, amtsdommer, Aabenraa 80.  
Henriksen, boghandler, Haderslev 70.  
Heuchendorff, tidl. husfoged 59.  
Hiort-Lorenzen, Oline, H. R. Hiort-Lorenzens datter 78, 89.

Jacobsen, L., møller, Brøns Mølle 18.  
 Jakobsen, Jep, privatskriver, Haderslev 50, 78-81, 107.  
 Jansen, redaktør af Nordschleswigs Tidende 40.  
 Jasper, dommer ved Flensborg kredsret 68, 104.  
 Jessen, Jens, redaktør og udgiver af Flensborg Avis 9, 11, 119, 123f.  
 Johansson, Gustav, dansk rigsdagsmand, grundlægger af Flensborg Avis 9, 18.  
 Junggreen, J. P., tobaksfabrikant, rigsdagsmand, Aabenraa 22f, 43ff, 73, 98, 100, 117.  
 Jørgensen, J., præst, Haderslev 20f.  
 Kaadtmann, retsskriver, Flensborg 69.  
 Kier, Otto, landråd, Haderslev 58, 86f.  
 von Kehler, gehejmeråd ved regeringen i Berlin 101, 104f.  
 Koch, P. Chr., Dannevirkes grundlægger, Haderslev 25, 31.  
 Kornatzky, major, Aabenraa 88f, 91.  
 Kosilek, Paul, redaktør af "Germania" 123.  
 von Krogh, landråd, Aabenraa 104f.  
 Krüger, Hans, dansk rigs- og landdagsmand 9, 14-19, 22f, 38, 45-49, 65, 101, 117.  
 von Köller, Ernst M., overpræsident 50, 52.  
 Krupka, landråd, Flensborg 97.  
 Kullmann, attentatmand 122.  
 Lange, B., medarbejder ved Dannevirke 35.  
 Larsen, Chr. Fr., faktor ved Dannevirkes trykkeri 36, 58, 75-78, 80.  
 Lasker, rigsdagsmand 99.  
 Lassen, Hans, dansk landdags- og rigsdagsmand 16f.  
 Lehmann, Orla, amtmand, Vejle 40.  
 von Leventzau, Werner Carl Julius Gottlob, landråd, Aabenraa 54.  
 Lorentzen, H., medarbejder ved Dannevirke 35.  
 Lorenzen, Peter Hiort, stænderdeputeret, købmand, Haderslev, H. R. Hiort-Lorenzens far 12, 25.  
 Lucht, konst. landråd, Haderslev 90.  
 Lüders, politimester, Haderslev 10, 27-31, 58f, 71f, 74f, 80, 82, 86ff, 98, 115f.  
 Macco, statsadvokat ved kredsretten i Flensborg 10, 27ff, 58f, 63, 66, 68-72, 76ff, 80, 82-84, 90, 92, 95-98, 100f, 104f, 109f, 113f, 117ff, 124.  
 Manicus, Claus, læge 25.  
 Mannhardt, dommer ved kredsretten i Flensborg 104.  
 Matzen, betjent, Haderslev 71, 75, 78, 80.  
 Moldt, Johs., redaktør af Dybbøl-Posten 36.  
 Muus, Elias Bendz, H. R. Hiort-Lorenzens svigerfar 13, 33.  
 Muus, Oline Johanne Dorothea, H. R. Hiort-Lorenzens første hustru 13.  
 Muus, Betzy Magdalene Frederikke, H. R. Hiort-Lorenzens anden hustru 68, 14, 78, 89.  
 Muusmann, Jens, gårdejer 50, 106f.  
 Møller, provst, Haderslev 58.  
 Mørk Hansen, M., præst, Vonsild 17, 43, 111, 117.  
 Naard, købmand, Haderslev 82.  
 Nielsen, betjent, Haderslev 71.  
 Nielsen, Godske, udgiver og redaktør af Dannevirke 14, 25ff, 31.  
 Olling, Niels, landmand, Rødding 93.  
 Peters, provst, Flensborg 97.  
 von Plotho, gendarmritmester 88.  
 Pingel, J. C., redaktør af Dybbøl Posten 36, 73, 100.  
 Quaade, dansk gesandt i Berlin 20f, 50f, 91.  
 Rasmussen, Julius, typograf og attentatmand 124f.  
 Regenburg, tidl. departementschef i det slesvigske ministerium, amtmand, Skanderborg 14, 16, 35, 40.  
 Resenschmidt, redaktør af Flensburger Norddeutsche Zeitung 41.

von Rosen, Jonas, landråd, Haderslev 55f.  
Sabroe, Axel, grundlægger og udgiver af Modersmaalet 22.  
Sabroe, Theodor, boghandler, udgiver af Haderslev Avis 22, 26-30, 36.  
von Scheel-Plessen, Carl, overpræsident 16, 70f.  
Schmidt, Peter Hansen, Ustrup 106.  
Schmidt, Knud Andersen, Ustrup 106.  
Skau, Laurids, amtsforvalter, stænderdeputeret 25.  
Skau, Peter, proprietær, Bukshave 24, 111.  
Spinola, statsadvokat ved retten i Kiel 84.  
Stuhr, statsadvokat ved retten i Flensborg 72, 104.  
Sørensen, Richard, redaktør af Freia, Aabenraa 36, 55.  
Thomsen, dommer ved retten i Flensborg 104.  
Vedel, P., direktør i det danske udenrigsministerium 20, 44.  
Welblund, H. Chr., bydreng ved Dannevirke 75-78, 80, 82, 84.  
West, A. P., lærer ved Monrads skole i Flensborg, grundlægger af Haderslev Avis 20, 22-24.  
Willemoës, C. A., redaktør af Flensburger Anzeiger, Flensborg Avis og Vestslesvigske Tidende 36, 93.  
Wind, amtssekretær, Rødding 93, 95.  
Wilhelm II, preussisk konge, tysk kejser 14, 47, 59ff, 62, 101, 110, 113.  
Zoëga, postembedsmand, Haderslev 82ff.  
von Zülów, dommer ved retten i Kiel 61.

